

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI**

ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI

TEMIROV Z.A.

GEODEMOGRAFIYA
(O‘quv qo‘llanma)

Andijon-2024
«Hayot nashri -2020» nashriyoti

UO‘K 911.3:314(575.1)

KBK 26.8+60.7(50‘)

T 39

Temirov, Zokirjon. Geodemografiya. O‘quv qo‘llanma. Matn. Andijon – 2024. «Hayot nashri -2020» nashriyoti 216 bet

Mazkur o‘quv qo‘llanma geodemografiya o‘quv dasturi asosida ma‘ruzalar kursini o‘zida qamrab olgan. O‘quv qo‘llanmada geodemografiyaning obyekti, predmeti, maqsadi va vazifalari, aholi to‘grisida ma‘lumotlar manbalari, aholi soni va dinamikasi, aholining yosh-jinsiy tarkiblari, aholining takror barpo bo‘lishi, tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlar, aholi migratsiyasi, aholi joylashuvi va demografik rivojlanish, O‘zbekistonda demografik jarayonlarning rivojlanishi va ularning hududiy xususiyatlari o‘rganilgan. O‘quv qo‘llanmada mavzuni mustahkamlash uchun savollar va foydalanish uchun tavsiya etilgan adabiyotlar har bir mavzu yakunida berilgan.

O‘quv qo‘llanma 70530402-Geografiya (o‘rganish obyekti bo‘yicha), 70530403-Amaliy geografiya magistratura mutaxassisliklari talabalari, talabalar, magistrlar, soha mutaxassislari hamda keng jamoatchilikka mo‘ljallangan.

MAS‘UL MUHARRIR:

M. MAMAJONOV – Geografiya fanlari nomzodi, Andijon davlat universiteti geografiya kafedrası professori

TAQRIZCHILAR:

Z. TOJIYEVA – Geografiya fanlari doktori, professor

M. ATAJOV – Geografiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

O‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim, fan va Innovatsiyalar vazirligining 2023-yil 22-dekabrdagi 537-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-9284-6-6

© TEMIROV ZOKIRJON

© GEODEMOGRAFIYA

SO‘Z BOSHI

Mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida inson salohiyatidan samarali foydalanish muhim vazifalardan hisoblanadi. Mehnat resurslardan samarali foydalanish uchun birinchi navbatda aholi soni va dinamikasi, uning yosh-jinsiy va hududiy tarkibi, aholining joylashuvi, demografik jarayonlar, aholining ta’lim darajasi, uning iqtisodiy faolligini tadqiq etish dolzarb ahamiyatga ega.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023 yil uchun Muroja’at nomasida “...Avval-inson, keyin-jamiat va davlat” degan g‘oyani Konstitutsiyamiz va qonunlarimizga ham, kundalik hayotimizga ham chuqur singdirishimiz kerak” deb alohida ta’kidlab o‘tdi¹. Mamlakatda insonga e’tibor kuchayib, inson manfaatlari yuqori o‘ringa chiqib bormoqda. Mazkur xolat ham mamlakatimizda aholini o‘rganishga bo‘lgan e’tiborni yanada oshishiga olib keldi.

Geodemografiya fani oliy o‘quv yurtlari Geografiya (o‘rganish obyekti bo‘yicha) magistratura mutaxassisligining eng muhim o‘quv fanlaridan biri hisoblanadi. Mazkur o‘quv fanida geodemografiyaning obyekti, predmeti, aholi soni va dinamikasi, aholining tarkiblari, aholining takror barpo bo‘lishi, tug‘ilish, o‘lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlar, aholi migratsiyasi, aholi joylashuvi va demografik rivojlanish, O‘zbekistonda demografik jarayonlarning rivojlanishi va ularning hududiy xususiyatlari o‘rganiladi.

O‘quv qo‘llanmani tayyorlashda O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan tasdiqlangan malaka talablari, o‘quv reja va fan dasturi asos qilib olindi. Har bir mavzu yakunida savol va topshiriqlar, foydalanish uchun adabiyotlar ro‘yxati berib borildi, ular materialni muhokama qilish asosida chuqurroq bilim olishga yo‘naltirilgan.

Mazkur o‘quv qo‘llanma muallifning ilk nashri bo‘lganligi uchun, unda ayrim xato va kamchiliklar uchrashi mumkin. Shuning uchun qo‘llanmaning mazmunini yanada boyitish, uni takomillashtirish bilan bog‘liq bo‘lgan qimmatli fikr va mulohazalaringizni muallif mamnuniyat bilan qabul qiladi.

¹ <https://president.uz/oz/lists/view/5774>

1-MAVZU: GEODEMOGRAFIYA FANINING OBYEKTI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI, TADQIQOT USULLARI

Reja:

- 1.1. Geodemografiya nimani o'rganadi**
- 1.2. Fanning ob'yekti, predmeti, maqsadi va vazifalari, tadqiqot metodlari**
- 1.3. Geodemografiya fanining boshqa fanlar bilan aloqasi**

1.1. Geodemografiya nimani o'rganadi

Aholining takror barpo bo'lishi turli shart-sharoitlar va omillar ta'sirida ro'y beradi. O'z navbatida, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi aholi takror barpo bo'lishi bilan birgalikda kechadi. Aholining takror barpo bo'lishi tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy xodisalar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishda demografiyaning turli fanlar bilan hamkorlik qilishiga, ya'ni fanlararo integratsiyaga olib keladi. Masalan, demografiya va tarix o'rtasida tarixiy demografiya, sotsiologiya va demografiya oralig'ida sotsiologik demografiya, matematika va demografiya o'rtasida matematik demografiya va boshq. Shuningdek, geografiya va demografiya fanlari o'rtasida geodemografiya, aholi geografiyasi bilan demografiya o'rtasida demogeografiya yo'nalishlari shakllangan.

Geodemografiya - geografiya va demografiya **fanlari** o'rtasidagi fan bo'lib, demografik jarayonlar, ya'ni aholi takror barpo bo'lishini hududiy xususiyatlarini o'rganuvchi fan hisoblanadi². Bunda aholi takror barpo bo'lishiga tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy geografik omillarning ta'siri, ularning hududiy tafovutlari o'rganiladi.

Demogeografiya - aholi geografiyasi va demografiya fanlarining tutashgan joyida hosil bo'lgan fan xisoblanib aholining takror barpo bo'lish qonuniyatlarini hududlardagi aholining yosh va

² Демографическая энциклопедия. / Редкол.: Ткаченко А.А., Аношкин А.В., Денисенко М.Б. и др. –М.: ООО «Издательство энциклопедия», 2013, -944 с.

jinsiy tarkibi, tabiiy o'sishi va mexanik harakatlariga bog'liq holda o'rganadi³. Demogeografiyada ma'lim bir hudud aholisi **takror barpo bo'lishida** demografik omillarning ta'siri jihatidan o'rganiladi.

Bir qarashda geodemografiya va demogeografiyaning o'xshashlik jihatlari **bordek**, lekin bir-biridan farq qiluvchi alohida fanlar hosiblanadi. Geodemografiyada demografik jarayonlarga geografik omillarning ta'siri nuqtai-nazaridan o'rganilsa, demogeografiyada esa aholi takror barpo bo'lishiga hududdagi shakllangan demografik omillarning ta'siri jihatidan o'rganiladi.

O'zbekistonda geodemografiya va demogeografiya tushunchalari va ularning o'xshashlik hamda farqli tomonlari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan. Jumladan, g.f.d., prof. A.S.Soliev va g.f.d., prof. Z.N.Tojievalar o'zlarining ilmiy tadqiqotlarida geodemografiya va demogeografiya tushunchalari, uning o'xshashlik va farqli jihatlari atroficha yoritib berganlar. A.Soliev, "demogeografiya deganda, birlamchi "demo" ya'ni tub demografik jarayonlar nazarda tutiladi. Mazkur tushunchaning ikkinchi qismi ana shu jarayonlarning hududiy tafovutlarini, farqlanishini anglatadi. Geodemografiyada esa buning aksi bo'lib, ular o'z o'rinlarini almashtirishadi. Ya'ni, hudud-tizim va demografik jarayonlar tarkib vazifasini oladi. Shuningdek, geodemografik yondashuv ma'lum bosqichda demogeografiyaga va aksincha, demogeografik tadqiqotlar geodemografik tahlilga o'tib turadi", deb ta'kidlab o'tadi⁴. Z.N.Tojieva esa "... geodemografiyaning o'rganish predmetida biron bir hudud, joy, tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy shart-sharoiti, o'ziga xos xususiyatlarini tahlil etish asosida demografik jarayonlariga baho beriladi. Demogeografiyada esa, aksincha, demografik jarayonlar alohida-alohida ko'rib chiqiladi, so'ngra ularning hududiy birliklar miqyosidagi rivojlanish xususiyatlari, sabab va omillari

³ Горкин А.П. Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник. Смоленск: Ойкумена, 2013. -328 с.

⁴ Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. –Т., 1999. –49 б.

aniqlanadi, deb hisoblaydi⁵.

Shuningdek, Z.N.Tojiev va demogeografiya va geodemografiyaning farqli jihatlarini ham yoritib bergan. Unga ko'ra, ...demogeografiyaning geodemografiyadan farqi hududiylik qonuniyatining o'rin almashishidir, chunki demogeografiyada avvalo demografik jarayonlar tahlil qilinadi, taqqoslanadi, asosiy qonuniyatlar tahlil etilib, so'ngra uning hududiy jihatlari o'rganiladi. Masalan, shahardagi tug'ilish jarayonining past, aholi o'limining yuqori ko'rsatkichini tashkil etishini urbanizatsiya jarayoni, turmush tarzi bilan bog'layotganda demogeografik nuqtai nazardan qaralgan bo'ladi. Aksincha, shahar va qishloq joylar ularning tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoiti, rivojlanish xususiyatlarini tahlil etishda demografik jarayonlarning tutgan o'rni, ta'siri doirasida olib borilgan tadqiqotlar geodemografik hisoblanadi⁶.

Geografiya va demografiya fanlari o'rtasida shakllangan geodemografiya bugungi kunda juda tez sur'atlarda rivojlanib bormoqda. Geodemografiya demografik vaziyatining hududiy tafovutlari va o'xshash jihatlari, ularning demografik rivojlanishini ko'rsatib berishda muhim o'rin tutadi.

1.2. Fanning ob'yekti, predmeti, maqsadi va vazifalari

Ma'lumki, har qanday mustaqil fan, shu jumladan geodemografiya ham o'z o'rganish obyekti, predmeti va tadqiqot metodlariga egadir.

Geodemografiyaning o'rganish **obyekti** bo'lib ma'lum bir hudud aholisi takror barpo bo'lish jarayoni xisoblanadi.

Ma'lum bir hududning tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoiti, o'ziga xos xususiyatlarining demografik jarayonlarga ta'sirini o'rganish geodemografiyaning **predmeti** xisoblanadi.

Geodemografiya fanining **maqsadi** – aholining takror barpo bo'lishi, aholi soni, tarkibi va hududiy joylashuviga ta'sir etuvchi omillar, sabablar va sharoitlar asosida o'zgarish qonuniyatlarini

⁵ Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши. Т.: –2010. -49 б.

⁶ Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси: ўсиши ва жойланиши. Т.: –2010. -49 б.

o'rganishdan iborat.

Fanning maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi **vazifalar** belgilab olingan:

- ✓ demografik jarayonlar va aholi to'grisidagi ma'lumotlar manbalari haqida ma'lumotlar berish;

- ✓ aholi soni dinamikasidagi o'zgarishlar, aholining yosh-jins tarkibi va aholi qarishining mazmun mohiyatini yoritib berish;

- ✓ aholining takror barpo bo'lishi va uning brutto, netto koeffisientlarini aniqlash, demografik o'tish nazariyasi haqida tushunchalar berish;

- ✓ tug'ilish, o'lim va aholining o'rtacha umr davomiyligini aniqlash va uning geografik jihatlarini yoritib berish;

- ✓ nikoh va ajralish jarayoni, unga ta'sir etuvchi omillarni o'rganish hamda koeffisientlarini aniqlash;

- ✓ aholimigratsiyasi, uning turlari va ko'rsatkichlarini aniqlash hamda O'zbekistondagi migratsiya jarayonlarini o'rganish;

- ✓ demografik rivojlanishning zamonaviy an'alarini hamda geodemografiya asoslari va aholi joylashuvini tadqiq etish;

- ✓ O'zbekistonning geodemografik rivojlanishi va uning hududiy xususiyatlarini o'rganishdan iborat.

✓ **1.3. Tadqiqot metodlari va boshqa fanlar bilan aloqalari**

Geodemografiyaning **tadqiqot metodlarida** har ikkala fan tarmoqlari geografiya va demografiyada qo'llaniladigan metod va yondoshuvlardan foydalaniladi. Jumladan, kartografik, tizim-tarkib, rayonlashtirish, iqtisodiy, statistik, demografik va matematik metodlardan keng foydalanadi.

Geodemografik tadqiqotlarda kartografik metod muhim ahamiyat kasb etadi. N.N.Baranskiy ta'biri bilan aytganda, geografiya karta bilan boshlanib karta bilan nihoyasiga yetishi kerak. Karta o'rganilayotgan hududning kichraytirilgan tasviridir. Ushbu metodda voqea-hodisalar haqidagi barcha birlamchi ma'lumotlar oynadek aks etadi. Demografik jarayonlarni hududiy xususiyatlarini aniq yoritib berishda kartografik metod juda

muhim xisoblanadi.

Geodemografiya ham hududiy tarkib, hududiy tizim va hududiy majmua muhim ahamiyat kasbetadi. Geodemografiyaning tarmoqlar tarkibi aholi soni, yosh-jins tarkibi, uning takror barpo bo'lishi, tug'ilish, o'lim, nikoh, ajralish, migratsiya jarayonlari hisoblansa, mazkur demografik jarayonlar hududiy xususiyatlardan kelib chiqib shakllanadi va o'ziga xos geodemografik vaziyatni yuzaga keltiradi.

Ko'plab fanlar singari geodemografiya uchun ham statistika metodi eng ko'p qo'llaniladigan metodlardan biri hisoblanadi. Negaki, demografik jarayonlar, ya'ni tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralishni koeffitsientlarini aniqlashda, ularni tahlil qilishda statistik raqamlar asosida ish tutadi va unga asoslanadi. Statistik raqamlar, jadvallar, diagrammalar, grafik va chizmalarni o'rganish va ularni tahlil qilish asosida

geodemografik bilimlar ortib boradi.

Geodemografiya rayonlashtirish metodi yetakchi metodlardan biridir. Demografik jarayonlar rivojlanishining hududiy xususiyatlarini chuqur tadqiq etishda va mintaqaviy demografik siyosat yuritishda rayonlashtirish metodining amaliy ahamiyati yuqoridir.

Geografiya va demografiya fanlari qirrasida shakllangan geodemografiya fani bir qancha fanlar bilan uzviy aloqadorlikka ega. Jumladan, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy geografiya, aholi geografiyasi, demogeografiya kabi fanlardan tashqari iqtisodiyot, tibbiyot, statistika va boshqa fanlar bilan uzviy aloqador fan xisoblanadi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Geodemografiya nimani o'rganadi?
2. Demogeografiya nima?
3. Geodemografiya va demogeografiyaning o'xshash va farqli tomonlarini tushuntirib bering?
4. O'zbekistonda geodemografik va demogeografik tadqiqotlar/

5. Geodemografiya fanining ob'yekti nima?
6. Fanning predmeti nimadan iborat?
7. Geodemografiyaning maqsad va vazifalarini tushuntirib bering?
8. Fanning tadqiqot metodlari haqida tushuncha bering?
9. Geodemografiyaning boshqa fanlar bilan aloqadorligi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. – 484 b.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: “Fan va texnologiya”, 2014. - 368 b.
4. Boriyeva M.R., Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
5. Bo‘rieva M.R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. –T.: Universitet, 1997.–181 b.
6. Горкин А.П. Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник. Смоленск: Ойкумена, 2013. -328 с.
7. Демографическая энциклопедия. / Редкол.: Ткаченко А.А., Аношкин А.В., Денисенко М.Б. и др. –М.: ООО «Издательство энциклопедия», 2013, -944 с.
8. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
9. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegin”, 2019, -254 b.
10. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

www.demografiya.uz

2-MAVZU: DEMOGRAFIK JARAYONLAR VA AHOLI XAQIDA MA'LUMOTLAR MANBALARI

Reja:

2.1. Aholi ro'yxatlari

2.2. Aholini joriy statistik qayd etish

2.3. Tanlama tadqiqotlar va aholi registrarlari

2.1. Aholi ro'yxatlari

Demografik jarayonlar va aholi to'g'risida ma'lumotlar asosan yillik statistik to'plamlar, ilmiy manbalar, maxsus tadqiqot natijalari, rasmiy internet saytlari va boshqa manbalarda keltiriladi. Demografik jarayonlar to'g'risidagi ma'lumotlarning dastlabki manbalariga quyidagilar kiritiladi:

- ✓ Aholi ro'yxatlari;
- ✓ Aholini joriy statistik qayd etish;
- ✓ Tanlama tadqiqotlar;
- ✓ Aholi registrarlari.

Demografik ma'lumotlar birlamchi va ikkilamchi tavsifga ega.

Birlamchi ma'lumotlar - demografik jarayonlar va aholi to'g'risidagi dastlabki statistik ma'lumotlar hisoblanib, asosan jadvallar va maxsus ko'rsatkichlarda ifodalanadi. Mazkur ma'lumotlar aholi soni, tug'ilganlar, o'lganlar, nikohlangan yoki ajrashganlar, migrantlar haqidagi dastlabki raqamli statistik ma'lumotlarni o'zida jamlaydi.

Ikkilamchi ma'lumotlar - bu birlamchi ma'lumotlarni qayta ishlash asosida olib borilgan hisob-kitoblar bo'lib, aniq foiz yoki promilleda koeffitsiyentlar aniqlanadi. Ikkilamchi ma'lumotlar asosida aholi sonining nisbiy o'sish sur'ati, tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish va boshqa koeffitsiyentlarning dinamikasi haqidagi raqamli ma'lumotlar ifodalanadi.

Aholi haqidagi axborot tizimi barcha aholini qamrab oluvchi ikkita asosiy manbadan iborat bo'lib, bular aholi ro'yxatlari va tabiiy harakatning joriy qayd etilishini, shuningdek tanlama tadqiqot, aholi registrarlari kabi qo'shimcha manbalarni o'z ichiga oladi.

Aholi ro'yhati. Aholi ro'yxati bu - aholi to'g'risidagi muhim axborot manbalaridan biri hisoblanadi va aholi haqidagi ma'lumotlarni yig'ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonini o'z ichiga oladi. BMT tarifiga ko'ra aholi ro'yxati - bu ma'lum vaqtda mamlakatda yoki uning cheklangan bir qismida yashovchi jami aholi haqidagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlarni yig'ish, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonidir⁷.

O'zbekiston milliy ensiklopediyasida aholi ro'yhatiga "mamlakat yoki miayyan hududda ma'lum vaqt yoki davrda yashayotgan aholining demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma'lumotlarining jarayoni to'plami"⁸ – deb ta'rif berilgan.

Aholi ro'yxati odatda 5, 10, 15 yil muddatda o'tkaziladi. Aksariyat hollarda 10 yilda bir marta aholi ro'yhatga olinadi. Aholini ro'yhatga olishda maxsus tashkilotlar, mutaxassislar tomonidan va bir vaqtda o'tkaziladi. Aholi soni va tarkibidagi o'zgarishlarni doimiy aniqlab borishda aholi ro'yxati ma'lumotlari asosdir. Ma'lum yilda aholi ro'yxati o'tkazilib aholi soni va tarkibi haqida aniq ma'lumot olinadi. Undan keyingi yildagi aholi soni va tarkibi shu yilda tug'ilganlar, o'lganlar, migrantlar soni asosida hisoblab, aniqlab boriladi. Ya'ni, aholi soniga tugilganlar va ko'chib kelganlar soni qo'shilsa, vafot etganlar va ko'chib ketganlar soni ayrilib osha yildagi aholi soni va tarkibi haqidagi ma'lumotlar shakllantiriladi. Keyingi aholi ro'yhati o'tkazilgunga qadar mana shunday jarayon asosida aholi soni ma'lumotlari hisoblab boriladi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotida aholini ro'yxatga olish juda qadimdan boshlangan. Dastlabki, aholini ilk ro'yxati qadimgi Gretsiya, Rim, Xitoy, Yaponiya va Misrda o'tkazilgan. Bunda, odamlardan soliq yig'ish, boj olish hamda harbiy safarbarlik maqsadida ularning sonini aniqlash bo'lgan. Shu boisdan ro'yxatga olishda asosan erkaklar e'tibor qaratilgan.

Aholini eng birinchi rasmiy ro'yxatga olish 1790 yilda AQShda, keyinchalik 1800 yilda Shvetsiya va Finlyandiyada, 1801 yilda

⁷ Основы демографии: Учебное пособие / П.И. Косов, А.Б. Берендеева. - 2-е изд, доп. и перераб. - М.: ИНФРА-М, 2010. - С. 29.

⁸ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.3. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. –704 б.

Angliya, Daniya, Norvegiya va Fransiyada o'tkazilgan. Ammo bu aholi ro'yxatlari juda oddiy shaklda hamda uzoq muddatga cho'zilgan. Masalan, AQSHda ilk aholini ro'yxatga olish ishlari 18 oy davomida olib borilgan.

XIX asrga kelib, aholini ro'yxatga olish juda kengaydi. Qator Yevropa mamlakatlarida statistika tashkilotlari tuzildi. Aholini ro'yxatga olish ilmiy dasturlar asosida olib borilishi yo'lga qo'yildi. Xususan, 1870-1879 yillarda dunyoning 48 ta, 1890 yillarda esa 57 ta davlatida aholi ro'yxati o'tkazilgan. XIX asr oxirida dunyo aholisining 21 foizi ro'yxatga olingan bo'lsa, XX asr boshida 54 foiz aholi ro'yxatdan o'tkazilgan.

Ikkinchi jahon urushidan keyin, aholini ro'yxatga olish tizimi yanada takomillashtirildi. 1945-1954 yillarda 151 ta davlatda, 1965-1974-yillarda 179 ta davlatda aholi ro'yxati o'tkazilgan. Hozirgi paytda, dunyodagi deyarli barcha davlatlarda aholini ro'yxatga olish ishlari olib borilmoqda.

O'zbekiston hududida dastlabki aholi ro'yxati 1897 yilda o'tkazilgan. Bu boradagi ma'lumotlar XIX asr oxirida O'zbekistonda mavjud oilalar (va aholi) soni, yoshi va jinsi, etnik tarkibi, tug'ilish, o'lim kabi demografik jarayonlar haqida tassavvur hosil qilishga yordam bergan. O'zbekiston hududida keyinchalik 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 va 1989 yillarda aholini ro'yxatga olish ishlari tashkil etilgan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 11 noyabrda "O'zbekiston Respublikasida 2023-yilda aholini ro'yxatga olishga tayyorgarlik ko'rish va uni o'tkazish chora-tadbirlari to'g'risida" 710-son qaroriga muvofiq 2023 yilda mamlakat mustaqillik yillaridagi ilk aholi ro'yhati o'tkazilishi belgilangan. Shuningdek, qarorga muvofiq endilikda 10 yilda kamida bir marta aholini ro'yxatga olish o'tkaziladi. Aholini ro'yxatga olish butun O'zbekiston yoki muayyan hududlar bo'yicha o'tkazilib, demografik sana va aholining ijtimoiy-iqtisodiy xarakteristikasini aniqlashga qaratilgan shaxsiy ma'lumotlarni yig'ish va ularni qayta ishlash tartiblarini belgilaydi. Ushbu muhim hujjatga ko'ra, ro'yxatga olishning asosiy maqsadi - O'zbekistonda aholi tarkibining holati

va rivojlanish dinamikasi haqida mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy rivojlantirish sohasidagi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlarini belgilash va amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ishonchli va xolis axborotni olishdan iboratdir.

Aholini ro'yxatga olishda quyidagi to'rtta aholi toifasi ajratiladi:

✓ **mavjud aholi** - aholini ro'yxatga olish vaqtida ma'lum hududda bo'lgan jami aholi, shu jumladan, vaqtinchalik yashab turgan aholi;

✓ **doimiy aholi** - ma'lum hududda aholini ro'yxatga olish vaqtida doimiy yashovchi aholi. Shuningdek, vaqtinchalik safarga ketganlar ham doimiy aholiga kiritiladi. Bunda doimiy yashash mezonini sifatida olti oyga teng davr olinadi. Doimiy aholiga quyidagilar kiradi:

- 1) muntazam tarzda shu hududda yashovchilar;
- 2) ular orasida 6 oydan ko'p bo'lmagan muddatga ketganlar;
- 3) o'qish yoki ishlash uchun kelib, 6 oy va undan ko'p muddat davomida mazkur hududda yashovchilar;

✓ **vaqtinchalik yashovchilar** - bu mazkur hududda doimiy yashab qolishni istamagan, lekin bu yerda ro'yxatga olish davrida bo'lgan aholi. Vaqtinchalik ketganlar - bu mazkur hududda doimiy yashaydigan, biroq ro'yxatga olish davrida u yerda bo'lmaganlar;

✓ **yuridik (qayd etilgan) aholi**. Unga muayyan hududda shu mamlakat qonunlariga ko'ra qayd etilgan aholi kiradi. Masalan, turar-joy bo'yicha ro'yxatda turuvchi aholi. Yuridik aholi soni doimiy yoki mavjud aholi soni bilan mos kelmaydi, shuning uchun zamonaviy aholi ro'yxatlarida ushbu toifa juda kam hollarda qo'llaniladi.

Aholini ro'yxatdan o'tkazishda aholi toifalaridan biri - yo mavjud, yo doimiy yoki ikkala toifasi ham bir vaqtning o'zida qo'llanilishi mumkin. Hududning mavjud va doimiy aholi soni bir-biridan keskin farq qilishi mumkin. 1926- va 1939-yillarda o'tkazilgan aholi ro'yxatlarida mavjud aholi qayd etilib, keyingi aholi ro'yxatlarida ham mavjud, ham doimiy aholi ro'yxatga kiritilgan. Bugungi kunda dunyoning ko'plab mamlakatlarida faqat doimiy aholi ro'yxatga olinadi.

Aholini ro'yxatga olishda quyidagi tamoyillardan foydalaniladi:
aholi ro'yxatining umumiylik tamoyili. Imkon qadar muayyan mamlakat hududida mavjud bo'lgan barcha fuqarolar, shuningdek, shu davlatga tegishli, biroq ayni vaqtda horijda bo'lgan fuqarolarga oid ma'lumotlar yig'iladi.

shaxsiylik tamoyili. Bunda har bir shaxsga doir aholi haqidagi ma'lumotlar jamlanadi;

muntazamlilik tamoyili. BMT tavsiyalariga ko'ra, aholi ro'yxati muntazam ravishda, 10 yilda bir martadan kam bo'lmagan muddatda o'tkazilishi lozim;

o'z-o'zidan aniqlash tamoyili. Odatda, aholi haqidagi ma'lumotlar hujjatlardan emas, balki aholi orasida, ularning o'z so'zlaridan olinadi. Farzandlarga tegishli axborotni ota-ona yoki vasiylar beradi. Ro'yxatga olinayotgan paytda aholining ayrim jihatlari, ya'ni ba'zi savollarga javobni faqatgina so'ralayotgan shaxs so'zlaridan olish mumkin (masalan, etnik mansubligi, ona tili va h.k.).

2.2. Aholini joriy statistik qayd etish

Aholi tabiiy harakatining qayd etilishi fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etishga asoslanadi. Aholining tabiiy harakati, uning takror barpo bo'lishi tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlarni o'z ichiga oladi. Demografik jarayonlar haqidagi ma'lumotlar asosida mamlakat aholisining soni, tabiiy harakatining nisbiy ko'rsatkichlari hisoblanib, ular asosida aholi soni va tarkibining istiqboldagi prognozi amalga oshiriladi.

Demografik jarayonlarning joriy statistik qayd etilishi ko'plab Yevropa mamlakatlarida XVIII asr oxirlarida tashkil etilgan. Rossiyada 1702-yili Petr I farmoniga ko'ra, Moskva shahrida pravoslav aholisida o'lganlarga janoza o'qilishi majburiy o'tkazilgan, 1722-yildan esa cho'qintirish, janoza o'qish va nikohlash marosimlarini qayd etish kitoblari amal qila boshlagan. 1913-yildan shaharlarda o'lim sabablarini shifokorlar tomonidan majburiy qayd etish joriy qilinib, uning asosida o'lim sababi haqidagi qayd etish kitoblariga ma'lumotlar yozilgan. 1917-yili

dekabrda fuqarolik nikohi, farzandlar, fuqarolik holatlarini qayd etish kitoblarini yuritish to'g'risida deklaratsiya qabul qilingan. Ungako'ra, barcha joylarda tug'ilgan, vafot etgan, nikohlanganlarni qayd etuvchi bo'linmalar tashkil etilgan. 1940-yillar boshida tabiiy harakatni qayd etish ishlari butun mamlakat hududiga tarqalib, 1948-yildan boshlab qaydlarning to'liqligi muntazam tekshirila boshlangan⁹.

Tug'ilishni qayd etish farzandning tug'ilganligi to'grisidagi tibbiy ma'lumotnoma, ota-onaning oilaviy holati va shaxsni tasdiqlovchi hujjatlar asosida amalga oshiriladi. O'lik tug'ilgan bolalar uch sutkadan kech bo'lmagan muddatda qayd etiladi. Tirik tug'ilish holati Butunjahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti tavsiyalaridan foydalangan holda qayd etilib, unda go'dakning nafas olishi yoki hayotning boshqa belgilarini namoyon etishi: yurak urishi, kindikning pulsga ko'ra tebranishi, mushaklarning holis harakati nazarda tutiladi. Bunday tug'ilishning har bir mahsuli tirik tug'ilgan bola sifatida qabul qilinadi. O'lik tug'ilish - bu homiladorlik muddatidan qat'iy nazar ona organizmidan homilani to'liq chiqarib olish, unda nafas olish yoki hayotning boshqa belgilarining yo'qligidir.

O'limni qayd etish marhumning yashash joyi yoki o'lim sodir bo'lgan joydagi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi tomonidan amalga oshiriladi. Fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi sudning hal qiluv qaroriga asosan o'limni qayd etish mazkur qarorni chiqargan sud joylashgan fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi tomonidan amalga oshiriladi. Tug'ilishning birinchi haftasi davomida o'lgan bolalarning tug'ilganligi va o'limi tibbiy muassasa joylashgan yerdagi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organida qayd etiladi. O'lim xolatini fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida qayd etmasdan marhumni dafn etish taqiqlanadi. O'limni ro'yhatga olish uchun fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga o'lim haqida tibbiy ma'lumotnoma yoki sudning fuqaroni vafot etgan deb e'lon qilish haqidagi hal qiluv qarori,

⁹ Демография: Учебник для вузов / Под ред. Н.А.Волгина, Л. Рыбаковского. - М.: Лагос. 2005. - С.43.

shuningdek, marhumning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlar taqdim etiladi.

Nikohni qayd etish nikohlanuvchi shaxslarning birining yashash joyidagi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organi tomonidan amalga oshiriladi. Nikohlanuvchilar fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga nikoh qayd etilishidan bir oy ilgari nikohga kirish to'g'risida ariza beradilar. Nikohga kirishni xohlovchilar ariza berish vaqtida o'z shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarni, ilgari nikohda bo'lgan shaxslar esa avvalgi nikoh tugatilganligi haqida hujjatlarni ham taqdim etishi lozim.

Ajralishni qayd etish ham fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlarida amalga oshiriladi. Er-xotinning o'zaro roziligi bo'lganda nikohdan ajralishda ariza beruvchilar fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga bergan arizalarida o'rtada voyaga yetmagan bolalari va mulkiy nizolari yo'qligini tasdiqlashlari shart. Nikohdan ajralish ariza beruvchilarning yashash joyidagi fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organiga ariza berilgan kundan boshlab uch oy muddat o'tgach qayd etiladi.

O'zbekiston Respublikasida demografik jarayonlarni (tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish) joriy qayd etish fuqarolik holati dalolatnomalarini yozish organlari orqali amalga oshiriladi.

2.3. Tanlama tadqiqotlar va aholi registrarlari

Tanlama tadqiqotlar hayotning deyarli barcha sohalariga doir ma'lumotlarni to'plashda foydalaniladi. Aholi haqidagi axborotni yig'ish tizimida tanlama tadqiqotlar batafsil ma'lumotlarni qo'lga kiritish maqsadida olib borilib, ular aholi ro'yxati yoki joriy qayd etishdan jamlangan axborotga nisbatan to'la va aniq bo'ladi. Asosiy axborot manbalaridan farqli ravishda ushbu tadqiqotlar aholining rnuayyan guruhiga tegishli ma'lumot olishga imkon yaratadi.

Tanlama tadqiqotlar aholi ro'yxatlarini tayyorlash va o'tkazilishida aholida o'rin tutadi. Buning uchun umumiy aholi ro'yxati dasturi bo'yicha o'tkaziladigan mikroro'yxatlar olib boriladi. Biroq, mamlakatning barcha aholisi emas, balki uning bir qismigina so'rovda qatnashadi. Mikroro'yxat so'nggi aholi

ro'yxati o'tkazilganidan keyingi davrda aholi tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlarni aniqlash imkonini beradi. Lekin, uning asosiy vazifasi rejalashtirilayotgan aholi ro'yxati dasturini sinab ko'rishdan iborat.

Umumiy aholi ro'yxati o'tkazilayotgan davrda ham bevosita tanlama tadqiqot o'tkazilishi mumkin, uning yordamida ayni vaqtda mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy va demografik rivojlanishida ahamiyatli bo'lgan hodisalar batafsil o'rganiladi.

Tanlama tadqiqotlar ikki usulda olib boriladi va ularning har biri muayyan afzallik hamda kamchiliklarga ega. Retrospektiv (anamnestik) va perspektiv tanlama tadqiqotlar mavjud. Agar so'ralayotganlarga ularning o'tmishida bo'lib o'tgan voqealar xususida savollar berilsa, bunday axborot to'plash usuli "retrospektiv" deb ataladi. Muayyan aholi guruhi ichida butun umr yoki uning bir qismi davomida yashab, unda bo'layotgan hodisalarni ro'y berishi bilanoq qayd etib borish ham mumkin. Bunday axborot yig'ish usuli «perspektiv» deb nomlanadi va u individlarning istiqboliga qaratilgan bo'ladi.

Retrospektiv tadqiqotlardan tug'ilish yoki nikohlilikni, ya'ni ular natijasida individlar kogortni tark etmaydigan jarayonlarni tahlil qilishda foydalanish, ayniqsa samaralidir. Mamlakat tarixida bu usulni ko'pchilik hollarda anamnestik deb ataydilar. Mazkur uslub tug'ilishni tadqiq etishda keng qo'llanilgan. Masalan, reproduktiv yoshdan chiqqan ayollarga ularning reproduktiv tarixi haqida savollar berish mumkin (tirik tug'ilgan farzandlar, tug'ilishlar orasidagi intervallar, tug'riqdan saqlanish usullari haqida va h.k.). Anamnestik tadqiqotlar real avlodlarda o'tmishda kechgan demografik jarayonlar to'g'risida ma'lumotlar berib, kogort a'zolarining yoshi bilan bog'liq hodisalar ketma-ketligini kuzatish imkonini beradi.

Perspektiv (istiqbolli) tanlama tadqiqot olib borilishida kogort hayotidagi hodisalar ular yuz berib borishi mobaynida qayd etiladi. Albatta, bunday uslubda muayyan bir avlod o'limini o'rganish qiyin, chunki buning uchun u bilan birga butun hayotini birga yashab o'tish lozim bo'ladi. Ayni vaqtda mazkur usul

yordamida bolalar yoki go‘daklar o‘limi, kasallanish va sog‘ayish to‘g‘risida ma’lumotlar yig‘ish qiyin. Agar kogort hayotidagi o‘rganilayotgan hodisalar vaqt bo‘yicha jamlangan bo‘lsa, ushbu axborot yig‘ish usulidan samarali foydalanish mumkin. Masalan, hozirgi davrda Yevropa mamlakatlarida fanzand ko‘rish davri juda qisqa. Shu sababdan tug‘ilish jarayonini real avlodlarni kuzatish orqali o‘rganish mumkin va bunga 15-20 yil kerak bo‘ladi. Bunday yondashuv yordamida go‘daklar o‘limini yangi tug‘ilgan chaqaloqlar hayotining birinchi yilini kuzatib o‘rganish mumkin.

Demografik maqsadlarda olib boriladigan tanlama tadqiqotlar bilan birga nodemografik tanlama tadqiqotlar ham uchraydi. Masalan, budget tadqiqotlarida uy xo‘jaliklari tarkibi va aholi migratsiyasi to‘g‘risidagi ma’lumotlar mavjud.

Aholi registrlari - bu muayyan hududda muntazam yashovchi har bir shaxs yoki uy xo‘jaligi haqida axborotga ega bo‘lgan kartotekadir. Aholi registrida har bir insonning asosiy ijtimoiy-demografik tavsillari to‘g‘risida ma’lumotlar jamlanadi, ya’ni jinsi, yoshi, nikoh holati, tug‘ilgan va yashash joyi. Shuningdek, registrga ma’lumoti, ish joyi, farzandlari va hokozolar to‘g‘risidagi axborot ham kiritilishi mumkin. Registr asosini tashkil etuvchi asosiy tamoyil - bu undagi axborotni muntazam ravishda va o‘z vaqtida yangilab turishdir.

Dastlabki aholi registri 1749 yili Shvetsiyada paydo bo‘lgan. Hozirgi vaqtga kelib, bir qator Yevropa mamlakatlarida milliy registrlar mavjud (Belgiya, Daniya, Lyuksemburg, Shvetsiya, Niderlandiya, Portugaliya, Ispaniya). Buyuk Britaniya va Fransiya registrlarida aniq yashash joyi qayd etilmagan. Bir qator mamlakatlarda faqatgina hududiy registrlar tuzilgan. Sobiq Ittifoqdagi ba’zi hududlarda registr yaratishga urinib ko‘rilgan bo‘lsada, bu tadbirlar muvaffaqiyatsizlikka uchragan, chunki axborotlar deyarli yangilanmagan.

Aholi registri olib boriladigan mamlakatlarda uning ma’lumotlaridan keng foydalaniladi, chunki shu yo‘l bilan har qanday vaqt uchun ham yirik hududiy bo‘linmalar, ham alohida guruh aholining soni va tarkibiga doir aniq ma’lumotlarni

qo‘lga kiritish mumkin. Shu tariqa muayyan hudud aholisining istiqboldagi taraqqiyotini belgilash ishlari ancha oson kechadi. Registrlar turli tadqiqotlarni olib borishda, tanlamani aniqlashda yordam beradi.

Tanlama tadqiqotlar demografik jarayonlarning o‘tmishdagi kechishi yoki hozirgi dinamikasi xususidagi ma’lumotlarni taqdim etsa, aholi registrarlari har bir insonning asosiy ijtimoiy-demografik tavsiflarini jamlashga yordam beradi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Aholi haqidagi ma’lumotlar manbalari qanday turlarga ajratiladi?

2. Birlamchi va ikkilamchi ma’lumotlar bir-biridan qanday farq qiladi?

3. Aholi ro‘yhati nima?

4. Ro‘yhatga olishda qanday aholi toifalari ajratiladi?

5. Aholi ro‘yhatining asosiy tamoyillari?

6. Demografik jarayonlarni joriy statistic qayd etish tartibi qanday?

7. Tanlama tadqiqot rularini aytib bering?

8. Aholi registri deganda nimani tushunasiz?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз.—Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. — 484 б.

2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.

3. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. — 160 b.

1. Борисов В. А. Демография. – М.:Издательский дом НОТАБЕНЕ, 1999, 2001. - 272 с.

2. Бўриева М.Р. Демография асослари. – Тошкент, 2001.-66 бет.

3. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.

3-MAVZU. AHOLI SONI DINAMIKASI VA UNDAGI O'ZGARISHLAR

Reja:

3.1. Aholi soni dinamikasi ko'rsatkichlari

3.2. Dunyo aholi soni va undagi geodemografik o'zgarishlar

3.3. Aholi soni o'sishi yoki kamayishiga bo'g'liq muammolar

3.1. Aholi soni dinamikasi ko'rsatkichlari

Aholi soni – ma'lum bir hududda yashovchi aholining umumiy soni va miqdori bo'lib, demografik tavsiflardan hisoblanadi. Aholi soni tug'ilish va o'lim natijasida doimiy ravishda o'zgarib boradi. Shuningdek, hududlar aholi sonining o'zgarishida migratsiya ham muhim rol o'ynaydi.

Aholi sonining o'sishi va joylashuvi hududlarning demografik rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida muhim omil hisoblanadi. Aholining miqdor jihatdan o'zgarishi, aholining takror barpo bo'lishi hududning tarixiy taraqqiyoti va unga ta'sir etuvchi tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy omillarga bog'liq holda ro'y beradi

Jahon aholisi soni tug'ilish va o'lim natijasida doimiy o'zgarib turadi, shuningdek, muayyan bir hududlar aholisi soni o'zgarishida migratsiya ham muhim rol o'ynaydi. Aholi sonini hisobga olishda ma'lum bir vaqt ham e'tiborga olinadi. Masalan: aholi sonini yil boshiga, choraklik, yil o'rtasiga yoki yil oxiri xolatiga aniqlanadi.

Hozirgi kunda aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlar aholini ro'yxatdan o'tkazish, ro'yxatdan o'tkazishlar o'rtasidagi davr uchun esa tug'ilish, o'lim, migratsiyani hisoblash asosida olinadi. Aholi soni to'g'risidagi ma'lumotlarning aniqligi aholini hisobga olishning to'liqligiga bog'liq, shuning uchun avvallari ularning aniqligi past bo'lgan bo'lsa, hozirgi kunda esa doimiy ravishda aholini ro'yxatdan o'tkazish va aholini joriy hisobga olinish yo'lga qo'yilganligi sababli katta aniqlikka ega hisoblanadi.

U yoki bu vaqt uchun aholi sonining o'zgarishi aholining tabiiy o'sish sur'atiga, ya'ni tug'ilganlar va o'lganlar sonining farqlari bilan, shuningdek, ma'lum mamlakat yoki aholi manzilgohi aholisi soni migrantlar soni (keluvchilar va ketuvchilar nisbati) bilan aniqlanadi. Immigratsiya va emigratsiya o'rtasidagi farq aholining «migratsion o'sishi» deb nomlanadi.

Aholi soni dinamikasini o'rganishda, odatda, quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

1. Aholi sonining mutlaq o'sish sur'ati:

$$S = S_1 - S_0$$

bu yerda S_1 – o'rganilayotgan davr oxiridagi aholi soni va S_0 – o'rganilayotgan davr boshidagi aholi soni.

M: O'zbekistonning 2023 yil 1 yanvar holatiga aholi soni 36 024 946 kishini tashkil etdi (www.stat.uz) 2022 yil 1 yanvar holatiga 35 271 276 kishini tashkil etdi.

$$S = S_1 - S_0 = S_{2023} - S_{2022} = 36024946 - 35271276 = 753670$$

Demak, O'zbekiston aholisini 2022 yildagi mutlaq o'sish sur'ati 753670 kishini tashkil etdi.

2. Aholi sonining nisbiy o'sish sur'ati.

$$K_{\Delta} = \frac{\frac{\Delta S * 1000}{(N-M) * 1000}}{\dot{S}},$$

Bu yerda $\dot{S}$ - aholining o'rtacha yillik soni bo'lib, u yil boshidagi va yil oxiridagi aholi sonini yig'indisini ikkiga bo'linmasi, N – tug'ilganlar soni, M – o'lganlar soni.

M: O'zbekistonda 2021 yilda tug'ilganlar soni 905211 kishi, o'lganlar soni 174541 kishini tashkil etdi. 2021 yil 1 yanvar holatiga aholi soni 34558891 kishi, 2022 yil 1 yanvar holatiga 35271276 kishini tashkil etdi.

$$K_{\Delta} = \frac{\frac{(905211 - 174541) * 1000}{(35271276 + 34558891) / 2}}{\dot{S}} = \frac{730670000}{34915084} = 20,9$$

Demak, 2021 yilda O'zbekiston aholisining nisbiy o'sish sur'ati har ming kishi hisobiga 20,9 kishiga teng bo'ldi.

3. Aholi sonining o'sish sur'ati.

$$T_p = \frac{S_1}{S_0} * 100 = \frac{S_{2022}}{S_{2021}} * 100 = \frac{35271276}{34558891} * 100 = 102,06$$

Bu holda, O‘zbekiston aholisining 2021 yildagi o‘sinh sur’ati 102,06 foizni tashkil etdi.

4. Aholi sonining o‘rtacha $n-1$ $\sqrt{\frac{S_n}{S_0}}$ h sur’ati

Bu yerda, S_n – davr oxiridagi aholi soni, S_0 – davr boshidagi aholi soni, $n-1$ va S_n yillar orasidagi yillar farqi

3.2. Dunyo aholi soni va undagi geodemografik o‘zgarishlar

Dunyo aholisi soni kishilik jamiyatini rivojlanishida dastavval juda sekin ko‘payib borgan. Eramizning boshida yer shari aholisining soni 200-250 mln. kishi atrofida edi. Aholining asosiy qismi Rim imperiyasida, Xitoy va Xindistonda joylashgan. XI-XV asrlarda dunyo aholisining ma’lum qismi mo‘gul-tatar, turk urushlari tufayli qirilib ketgan. Ayniqsa, bu urushlardan Sharqiy va Janubiy-Sharqiy Yevropa mamlakatlari aholisi katta talofat ko‘rgan. Urushlar nafaqat aholining bevosita qirilib ketishiga, balki xo‘jaliklarni, ishlab chiqarishining izdan chiqishi xisobiga sodir bo‘lgan ocharchilik sababli xayotdan bevaqt ko‘z yumishlariga olib kelgan. Agar dastlabki 500 yilda (1000-1500 yillar) yer yuzi aholisi 135 millionga ko‘paygan bo‘lsa, 1500-1750 yillarda yoki 250 yilda esa bu ko‘rsatkich 288 millionni tashkil qilgan, ya’ni aholining o‘sishi 2 marta tezlashgan. XVIII asrning ikkinchi yarmidan boshlab aholining o‘sishi yanada tezlashgan. XX asrdan yer shari aholisi xar yili 1 foizga ko‘paya boshlagan. Aholi soni va tarkibi, uning bajaradigan vazifalari bilan bog‘liq xolda baholanadi. Odamzod avvalambor o‘zidan ko‘payadigan, o‘zini takror barpo qiladigan-biosotsial organizmdir. Aholi shu bilan birga jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va iste’molchisidir. Ana shu nuqtai nazardan aholi soni tarkibi, o‘sinh sur’atlari, joylashishiga xos xususiyatlarni taxlil qilish aloxida axamiyat kasb etadi.

Insoniyat tarixining katta davri davomida, ya’ni neolit davridan boshlab aholi soni va tarkibi an’anaviy deb ataluvchi tip ta’sirida takror barpo etilgan. Yer shari aholisining dinamikasi to‘g‘risida ma’lumotlar 1-jadvalda keltirilgan.

Yer shari aholisining oʻsishi

1-jadval

Yilnoma	Davr	Davrning davom etishi	Davr boshida aholi soni (mln. kishi)	Aholi soni oʻrtacha yillik oʻsishi
E r a m i z d a n 7000 yil avval	Neolit	5000	10	
	Antik davr	7000	50	0,03
(yangi era)	Yangi eraning boshlanishi oʻrta asrlarni dastlabki yillari	2000	230	0,1
1000 yil	Oʻrta asrlar	1000	305	0,02
1500 yil	Oʻrta asrning yakuniy davri	500	440	0,1
1650 yil	Yangi zamonning boshlanishi	150	550	0,3
1800 yil	Yangi zamon	150	952	0,5
1900 yil	Yangi zamon yakuniy davri	100	1656	0,8
1950 yil	Eng yangi zamon	50	2527	1,0
1980 yil	Yaqin oʻtgan davr	30	4430	1,9
2000 yil	Xozirgi davr	20	6024	1,5

Manba: Qayumov A. Yakubov Oʻ. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 46 b

Aholining takror barpo qilinishining ushbu tipi iqtisodiyot va unga xos ijtimoiy munosabatlar bilan bevosita aloqador edi. Bunda koʻp bolali oilani tashkil qilishga intilish, ayniqsa, xoʻjalik ishlarida otaga koʻmak beruvchi oʻgʻil bolalarning mavjudligiga va sonining koʻp boʻlishiga katta eʼtibor qaratilgan. Ota-ona oilada 3-4 farzandga ega boʻlmoqchi boʻlishsa, unda ayol mazkur miqdordagidan 2-3 marta koʻp bola tugʻish lozim edi, chunki oʻlim, ayniqsa, goʻdaklar va bolalar oʻlimining nihoyatda yuqoriligi tugʻilgan bolalarning yarmidan koʻpini yoʻqotishga

sabab bo'lgan.

Bir necha ming yillar mobaynida, o'lim darajasining juda yuqoriligi va aholi o'sishining past bo'lishligi o'zining ob'ektiv sabablariga egadir. Dastavval, bu moddiy va sanitar gigienik shart-sharoitlarning qoniqarsiz axvolda ekanligi, qolaversa, vaqti-vaqti bilan takrorlanib turuvchi ocharchilik, o'lat, vabo va chechak epidemiyalari natijasida yuz minglab odamlarning qirilib ketishi kabi omillar o'z ta'sirini ko'rsatgan. Yer sharida bunday ofatlar 200-400, 1600-1650 yillar ichida qayd etilgan bo'lib, o'sha davrlarda aholi soni umuman o'smadi, 1300-1400 yillar davomida ko'ra o'lat epidemiyasining ta'sirida jahon aholisining 1/4 qismi qirilib ketdi, uning soni keskin kamaydi. Aholi ko'rsatkichlariga oxiri ko'rinmayotgan urushlar xam katta salbiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Urushlar XVIII asrda 5,2 mln kishining yostigini quritdi.

XIX asrgacha bo'lgan davrda demografik jarayonlarda sezilarli sifat o'zgarishlari bo'lmagan. Undan keyingi davrda aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlarida demografik o'tish jarayoni boshlandi. U oila bajaradigan vazifalarning keskin o'zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yosh tarkibidagi siljishlar va boshka omillar bilan boglangandir.

Demograf olimlar demografik o'sish jarayonini 4 ta ketma-ket keluvchi fazani o'z ichiga olishini ilmiy asoslab berganlar.

✓ **Birinch faza** - uchun tug'ilishning yuqori darajada saqlanishi va o'limning keskin qisqarishi oqibatida vujudga keluvchi juda yuqori darajadagi tabiiy o'sish xosdir.

✓ **Ikkinchi faza** ko'p bolali oiladan kam bolali oilaga o'tish, o'limning qisqarishi, tug'ilishning esa kamayishi natijasida tabiiy o'sishning pasayishi bilan ifodalanadi.

✓ **Uchinchi faza** avvalambor aholi ichida qariyalar soni va ularning ulushi hamda tug'ilishning asta-sekin nasayishi natijasida o'lim birmuncha ko'tariladi. Mazkur bosqichda aholi soni juda kam miqdor sur'atlarda o'sadi yoki qisqaradi.

✓ **To'rtinchi faza** - tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari tenglashadi, aholining o'sishi barxam topadi.

Demografik o'tish davri dastavval Yevropada XVIII asrda boshlanadi. Shunda tabiiy o'sish 20-30% ga teng bo'ldi, buni

xaqikatan xam demografik inqilob deb atash mumkin. Chunki 10-20 yil oldin atigi 5-10% ga teng bo'lgan tabiiy o'sish qisqa vaqt ichida 2-3 martaga oshdi. Ushbu jarayon Yevropada 100-150 yil davom etdi.

2-jadval

Jahon aholisining soni, dinamikasi va uning ayrim xududlar bo'yicha taksimlanishi (mln. kishi)

Regionlar	1950	1960	1970	1980	1990	1995	1999	2025
Jami	2516	3019	3694	4433	5246	5702	5982	8054
Osiyo	1399	1702	2147	2623	3123	3451	3637	4923
G'arbiy Osiyo	50	66	86	112	145	168	186	303
Markaziy Osiyo	496	619	787	972	1215	1355	1451	2101
Janubiy-Sharqiy Osiyo	182	226	288	356	439	485	520	722
Sharqiy Osiyo	671	791	986	1183	1324	1442	1481	1798
Rossiya	113	119	130	138	148	147	147	138
Yevropa	436	487	527	556	578	581	582	580
SHimoliy Yevropa	78	82	87	89	91	94	95	99
G'arbiy Yevropa	133	154	166	173	180	181	183	188
Sharqiy Yevropa	116	133	146	155	162	162	159	150
Janubiy Yevropa	109	118	128	139	145	144	145	143
Afrika	224	280	361	481	645	720	771	1290
SHimoliy Afrika	52	65	83	109	140	162	170	249
G'arbiy Afrika	65	81	106	144	198	159	223	408
Sharqiy Afrika	63	80	106	142	196	226	235	387
Markaziy Afrika	27	33	40	52	69	83	94	188
Janubiy Afrika	17	21	26	33	42	50	49	57
Amerika	331	415	570	612	726	774	815	1083
Shimoliy Amerika	166	199	227	252	275	193	303	374
Markaziy Amerika	37	50	68	92	119	126	135	700
Janubiy Amerika	111	146	190	239	297	319	339	463
Karib xavzasi	17	20	25	29	35	36	37	46
Avstraliya va Okeaniya	13	16	19	23	26	28	30	41

Manba: Qayumov A. Yakubov O'. Abdullayev A. "Aholi geografiyasi va demografiya asoslari" T.: 2011, 39 b

Undan keyingi davrda Yevropa mamlakatlari demografik o'tishning ikkinchi fazasiga o'tdi. Xozir ushbu mamlakatlarning ko'pchiligi demografik o'tishning uchinchi fazasidadirlar.

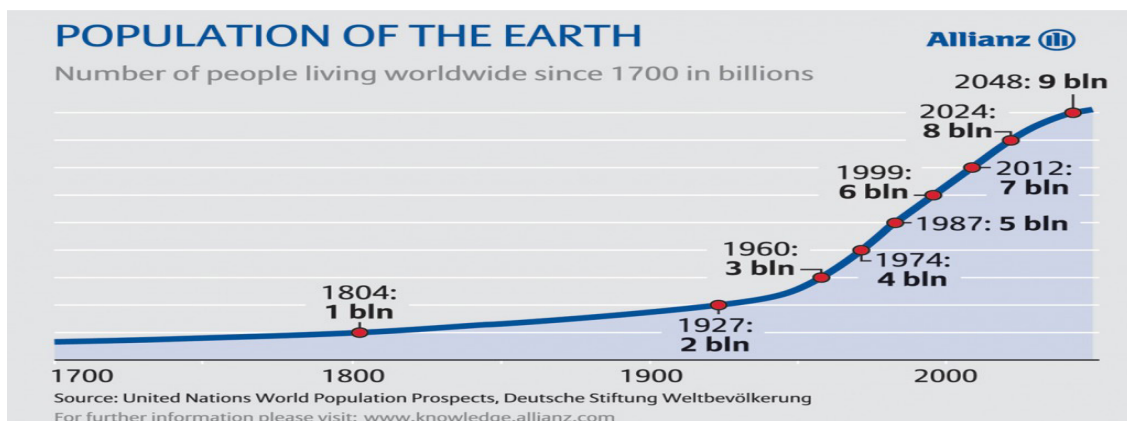
Binobarin, Germaniya, Avstriya, Belgiya, Italiya, Daniya, Vengriya, Niderlandiya aholini oddiy takror barpo etilishi ham ayrim yillarda ta'minlanmaganligi kuzatilmoqda, ya'ni o'lganlarning soni tug'ilgan bolalar sonidan ko'p bo'lmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchilligi demografik o'tish jarayonining 1- fazasini o'tamoqda.

AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliya mamlakatlari 2-fazani boshidan kechirmoqdalar. Xitoy va boshqa bir qator mamlakatlar ushbu 2-fazaga o'tish arafasida turibdi. O'zbekiston va boshqa O'rta Osiyo mamlakatlarida 1-fazadan 2-fazaga o'tish uchun zamin tayyorlandi, bu jarayon yaqin 10-15 yil mobaynida boshlansa, ajab emas. Dunyo aholisi ana shu davr ichida 2,4 marta o'sdi. Bundan xam yuqori ko'rsatkich Osiyo (2,6) va Afrikaga (3,6) xos bo'ldi. Mazkur ko'rsatkich Yevropada, 1,4 martaga teng bo'ldi.

O'tgan asrda jahon aholisi juda tez sur'atlarda o'sdi. Bu jarayonni fanda "demografik portlash" deb nom oldi. Darhaqiqat jahon aholisi soni 1804 yilda 1 milliard kishini tashkil etgan. Oradan 123 yil o'tib 1927 yilda jahon aholisi 2 milliardga yetdi. 1950 yilda 2.5 mlrd. ni tashkil etgani holda, atigi qirq yil o'tib bu ko'rsatkich 5 mlrd ni tashkil yetdi (5-jadval). Boshqacha aytganda jahon aholisini bu qadar yuqori sur'atlar bilan o'sishi faqat XX asrning ikkinchi yarmida kuzatildi. 1987 yilda jahon aholi soni 5 mlrd. ni tashkil etgani holda, oradan 12 yil aholi soni 1999 yil 12 oktyabrda 6 mlrd. ni tashkil etdi. 2011 yil 21 oktyabrda esa 7 milliardinchi chaqaloq dunyoga keldi. BMT tomonidan 2022 yil 15 noyabr kuni jahon aholisi 8 mlrd.ga yetgani e'lon qilindi¹⁰.

Yer shari aholisi soni ortib borishi

1-rasm



¹⁰ <https://www.un.org/en/desa/world-population-reach-8-billion-15-november-2022>

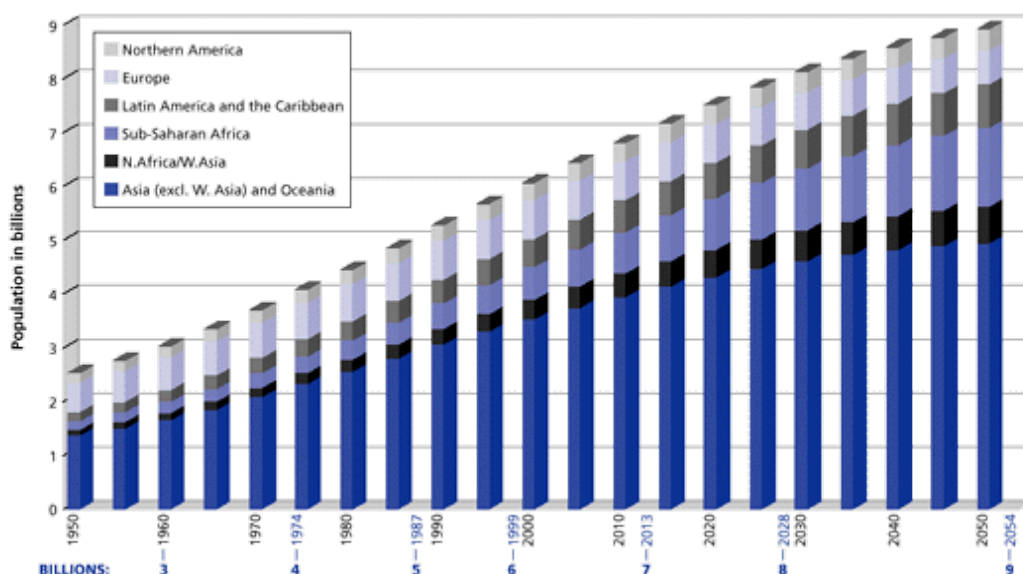
Manba: www.knowledge.com saytidan olindi.

Hozirgi kunda jahon aholi soni 8 mlrd. dan ortib ketdi. Ayni vaqtda jahonda sekundiga 4,2 ta tug‘ilish va 2,0 ta o‘lim, yoki 2,2 ta tabiiy o‘sinh kuzatilmoqda¹¹.

Albatta, aholi soni, dinamikasi va hududiy joylashuvi (yoki qit‘alar bo‘yicha ulushi)ga ko‘ra jahon mamlakatlari bir biridan sezilarli darajada farq qiladi. Dastavval bunday farqni qit‘alar bo‘yicha turlicha ekanligini ko‘rish mumkin. Jumladan, jahon aholisining asosiy qismi Osiyo va Afrikada joylashganligini ko‘rish mumkin. Buning asosiy omili aholi tabiiy o‘sinhining eng yuqori ko‘rsatkichi ushbu mintaqaga to‘g‘ri kelishi bilan izohlanadi.

Jahon aholisi hududiy tafovutlar

2-rasm



Manba: <http://www.learner.org> saytidan olindi.

3.2 Aholi soni o‘sishi yoki kamayishiga bo‘g‘liq muammolar

Aholi soni ko‘payib borashi bilan u bilan bog‘liq muammolar ortib boradi. BMTning yangi tahlillariga ko‘ra, dunyo aholisi soni 2030 yilda 8,5 mlrd, 2050 yilda esa 9,7 mlrd. ga yetishi prognoz qilinmoqda. O‘sinh 2080-yillarga borib, o‘zining eng yuqori nuqtasiga chiqadi va dunyo aholisi 10,4 mlrd kishiga yetadi, va

¹¹ www.worldometers.info

bu miqdor 2100 yilgacha saqlanib qoladi¹².

Jahon aholisining 2022 yilgacha bo'lgan holati ko'p mamlakatlarda so'nggi o'n yilliklarda tug'ilish sezilarli darajada pasayganini ko'rsatgan. Bunday tendensiya asosan rivojlangan davlatlarda kuzatiladi. Masalan, Yaponiyada 2021 yilda tug'ilishlar soni rekord darajada kam bo'lgan va aholi sonining tabiiy qisqarishi bo'yicha ham antirekord qayd etilgan.

2021 yili Yaponiyada 812 mingga yaqin chaqaloq tug'ilgan. Bu ko'rsatkich 1899 yildan beri eng kam tug'ilish bo'ldi. Bir yillik o'lim soni qariyb 1 mln 440 mingni tashkil qildi. Bu esa mamlakat aholisi o'sish o'rniga kamayganini anglatadi. Shu bilan birga, Yaponiya dunyoning eng tez qariyotgan mamlakati hamdir. Aholisining 30 foizini 65 yoshdan oshganlar tashkil qiladi. Yaponiya tug'ilish kamayib borayotgan yagona sharq davlati emas. Janubiy Koreya, Xitoy, Tayvan, Singapurda ham tug'ilish ko'rsatkichlari yuqori emas.

2050 yilgacha dunyo aholisining prognoz qilinayotgan o'sishining yarmidan ko'pi 8 davlat hisobiga to'g'ri keladi. Bular Kongo Demokratik Respublikasi, Misr, Efiopiya, Hindiston, Nigeriya, Pokiston, Filippin va Tanzaniya Birlashgan Respublikasi.

Rivojlangan mamlakatlar oldida aholining qarishi va mehnat resurslari kamayishiga olib keladi. Keksalar ko'pligi iqtisodiy samaradorlik va innovatsiyalarni sustlashtiradi, iqtisodiy o'sish va rivojlanishni sekinlashtiradi.

BMT aholisi qariyb borayotgan mamlakatlarga davlat dasturlarini keksalar sonining o'sishiga moslashtirish, umumiy sog'liqni saqlash va uzoq muddatli parvarish tizimlarini yaratish, ijtimoiy ta'minot, pensiya tizimlari barqarorligini oshirish kerakligini tavsiya qilgan.

Tug'ilish kamayishi sabablari sifatida ta'lim va ish jarayonlarida ayollar ko'pligi, homiladan saqlanish vositalari, erkaklar butun e'tiborini karyera qilishga qaratib, oila haqida unutib qo'yishayotgani sabab bo'layotgani aytiladi.

Hozirgi kunda ayrim davlatlar aholini ko'paytirish uchun

¹² <https://population.un.org/wpp/>

turli mexanizmlardan foydalanmoqda. Ba'zilar ayollarga homilasini olib tashlashni cheklamoqda. Ayrim davlatlarda ayollarning huquqlarini kengaytirish va tenglikka zid bo'lgan gender stereotiplari targ'ib qilinmoqda. BMT esa mamlakatning demografik holati qanday bo'lishidan qat'i nazar, inson huquqlarini buzuvchi aholi siyosatini qo'llashni oqlamasligini ma'lum qilgan.

Afrikaning ko'pgina mamlakatlarida, shuningdek, Osiyo va Lotin Amerikasi va Karib havzasi mintaqalarida tug'ilish qisqarishi tufayli mehnatga layoqatli 25 yoshdan 64 yoshgacha aholi ulushi ortib bormoqda. 65 va undan katta yoshdagi dunyo aholisining ulushi 2022 yildagi 10 foizdan 2050 yilda 16 foizgacha ko'tarilishi prognoz qilinmoqda. Ya'ni dunyo bo'ylab 65 va undan katta yoshdagilar soni 5 yoshgacha bo'lgan bolalar yoki 12 yoshgacha bo'lgan bolalar sonidan 2 barobar ko'proq bo'lishi mumkin.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Aholi soni dinamikasiga qanday omillar ta'sir etadi?
2. Aholi soni dinamikasini qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
3. Dunyo aholisi soni dinamikasiga baho bering?
4. Demografik o'tish fazalarini tushuntirib bering?
5. Dunyo aholisi soni kamayishidagi demografik muammolar?
6. Dunyo aholisi o'sishi bilan bog'liq muammolarni tushuntirib bering?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз.—Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. — 484 б.
2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
3. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
4. Бўриева М.Р. Демография асослари. – Тошкент, 2001.-

66 бет.

5. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b

6. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.

7. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

www.stat.uz Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти маълумотлари

<https://population.un.org/wpp/>

<http://www.learner.org>

www.knowledge.com

4- MAVZU: AHOLINING YOSH-JINS TARKIBI

Reja:

- 4.1. Aholi yosh-jins tarkibining hususiyatlari**
- 4.2. Yosh klassifikatsiyasi**
- 4.3. Dunyo mamlakatlari aholisi yosh-jins tarkibidagi geografik farqlar**
- 4.4. Aholi yosh-jinsiy tarkibi modelining demografik piramidada aks etishi**

4.1. Aholi yosh-jins tarkibining hususiyatlari

Aholini geodemografik jihatdan o'rganishda uning tarkibi ham muhim o'rin tutadi. Aholi tarkibi ko'p jihatdan aholining takror barpo bo'lish ko'rsatkichlarida, bolalar, mehnat qilish yoshidagi va nafaqa yoshidagi aholi sonini hisobga olishda, ularga zaruriy ijtimoiy mahsulotlar ishlab chiqarishni rejalashtirishda, istiqboldagi holatini belgilashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Aholi soni va tabiiy o'sish sur'atining o'zgarib borishi birinchi navbatda aholining demografik holatiga bog'liq. Demografik holat esa aholining yosh va jinsiy tarkibi, nikohga kirishi va nikohning bekor qilinishi, tug'ilish, o'lim va migratsiya kabi jarayonlarda o'z ifodasini topadi.

Aholi tarkibini o'rganishda yosh-jinsiy tuzilishini o'rganish ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Aholining yosh va jinsiy tarkibi hududlarning demografik xolati, ya'ni nikohlanuvchilar soni, tug'ilish, o'lim kabi demografik jarayonlar va migratsiya ta'sirida doimiy o'zgarishda bo'ladi.

XX asrning boshlarida demograf olim G.Zundberg aholining yosh tarkibi bo'yicha 3 ta asosiy guruhga ajratadi:

1. Progressiv aholi yosh tarkibi – aholi yosh tarkibining bunday turida aholining tabiiy ko'payishi yuqoriligi sababli aholi umumiy sonida bolalar (0-14 yosh) salmog'i yuqori bo'ladi.

2. Statsionar aholi tarkibi – aholi tarkibida bolalar va qariyalar

salmog‘i deyarli teng bo‘lib, aholi soni o‘zgarmay turadi.

3. Regressiv aholi tarkibi – aholi tarkibida qariyalar salmog‘i yuqori bo‘lib, aholi takror barpo bo‘lishi qisqargan holda saqlanib qoladi¹³.

Shuningdek, O‘zbekiston milliy statistikasida aholi mehnatga layoqatliligi bo‘yicha uch guruhga bo‘linadi, ya’ni

- mehnatga layoqatli yoshgacha bo‘lgan aholi (0-15 yosh);
- mehnat qilish yoshidagi aholi (16-54 yosh ayollar va 16-59 yosh erkaklar);
- mehnatga layoqatli yoshdan o‘tgan aholi (55 va undan yuqori yoshdagi ayollar hamda 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklar).

E.Nabiev va A.Qayumovlar aholi yoshini 5 ta davrga bo‘lib o‘rganishni tavsiya etishadi. Ularning fikriga ko‘ra 0-14 yosh – bolalar, 15-24 yosh – o‘smir yoshlar, 25-60 yosh – mehnat qilish yoshidagi aholi, 60-70 yosh – nafaqa yoshidagilar va 70 yoshdan yuqori yoshdagilar – kattalar tarzida guruhlariga ajratiladi¹⁴.

Aholining yosh tarkibini o‘rganishda bir, besh va ayrim holatlarda o‘n yillik yosh guruhlariga ham ajratiladi. Xalqaro demografik statistika amaliyotida besh yillik yosh guruhiga ajratish qo‘llaniladi.

Yosh - bu insonning tug‘ilishidan to uning hayotidagi u yoki bu daqiqasigacha oqib o‘tgan vaqtdir. Yosh ikkinchi eng muhim demografik tavsiflardan biri bo‘lib, u yillarda, oylarda (hayotning birinchi yillarida), haftalarda (hayotning birinchi oylarida), kunlarda va soatlarda hisoblanadi.

Yosh ob‘yektiv tavsif bo‘lishiga qaramasdan inson hayotining yosh davri konventsionaldir va umrni (hayotni) uzunligi (davomiyligi) evolyutsiyasi mobaynida o‘zgarib kelgan. Bir asr muqaddam «keksalik» deb yuritilgan yosh hozirda «keksalikka kirish» yoki «o‘rta yosh» deb hisoblanmoqda.

Demografik hodisalar doimo u yoki bu yoshda amalga oshadi.

¹³ Бўриева М.Р. Демография асослари. –Т. 2001. –99 б.

¹⁴ Набиев Э. Қайумов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. –Т.: “Академия”, 2000. –87 б.

Bunda ularning amalga oshishidagi tebranish yosh o'tishi bilan o'zgaradi yoki boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, uning vazifasi bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun demografiyada yosh har qanday demografik hodisaning eng muhim tavsifi sifatida qaraladi. Shu munosabat bilan o'lgandagi yosh (o'lim yoshi), nikohga kirish yoshi va bola tug'ish yoshi, deb nomlanuvchi yoshlar va hokazolar haqida gapiriladi.

Kuzatish vaqtidagi muayyan bir guruh kishilarning yoshi haqidagi ma'lumot aholining yosh tarkibini shakllantirish imkonini beradi.

Yosh barcha demografik jarayonlarning umumiy koordinatasi hisoblanadi, ularning universal, mustaqil o'zgaruvchisi bo'lib hisobga olinadi va inson hayotidagi istalgan hodisalarni ro'yxatga (hisobga) olishda e'tiborga olinadi.

Yuqorida aytilganidek, yosh tug'ilgan vaqtdan so'ng oqib o'tgan vaqt bilan o'lchanadi. Biroq, demografiyada yoshning uchta ta'rifidan foydalaniladi: aniq yosh, yillar to'lgandagi yosh va kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh. U yoki bu ta'rif mavjud ma'lumotlar va maqsadlarni hisobga olinishi bilan tanlanib, ular uchun yosh hisoblab chiqiladi.

Aniq yosh - imkoni boricha maksimal aniqlik bilan o'lchangan, tug'ilgan vaqtdan joriy daqiqagacha bo'lgan davr oralig'iga tengdir. Masalan, insonni tug'ilgan vaqtini aniq bilgan holda aytish mumkinki, qandaydir vaqtda uning yoshi 31 yil 4 oy 13 kun 7 soat 30 minut 28 sekundga teng.

Yillar to'lgandagi yosh - bu aniq yoshning to'liq sonlarga ega bo'lmagan qismidir, u oxirgi tug'ilgan kundagi aniq yoshiga tengdir. Aynan shu yosh bo'yicha odatda «Yoshingiz nechada?» degan savolga javob beriladi. Matematik jihatdan bu pastga qarab to'liq songacha qoldiq qismlar kattaligini hisobga olmasdan yaxlitlab yuborilishini anglatadi.

Kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh o'z ta'rifidan ham nimani anglatishini bildirib turibdi. Agar kishining tug'ilgan yili ma'lum bo'lsa (masalan, 1979 yil), bunda uning

kalendar yillar farqi bo'yicha yoshi joriy tug'ilgan yilning farqiga tengdir (masalan, $2020-1979=41$). Ta'kidlash joizki, kalendar yillar farqi sifatida hisoblangan yosh, agar tug'ilgan kunigacha hisoblab chiqilmasa yillar to'lgandagi yoshga teng bo'lmasligi mumkin. Haqiqatda «kalendar yillar farqi sifatidagi 41 yosh» jumlasini inson 40 yoki 41 yil to'lgandagi yoshga tengligini anglatadi yoki o'z ichiga 40 dan 42 yoshgacha bo'lgan yillarni oladi.

Yosh haqidagi ma'lumotlar aholini ro'yxatdan o'tkazish, maxsus tekshiruvlar, jumladan tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralishlarni qayd qilish jarayonida olinadi. Bu masala nafaqat demograf uchun, balki boshqa ijtimoiy soha mutaxassislari uchun ham juda muhim, chunki yosh nafaqat demografiyada, balki deyarli barcha ijtimoiy jarayonlarda mustaqil o'zgaruvchi sifatida yuzaga chiqadi.

Aholining yosh tarkibi haqidagi ma'lumotlar ijtimoiy-iqtisodiy va demografik jarayonlarni tadqiq qilish uchun kerak bo'ladi. Aholi yosh tarkibining xususiyatlarini anglash orqali istiqboldagi tug'ilish va o'lim tendentsiyalari, shuningdek, aholining takror barpo bo'lishi haqida ilmiy asoslangan mulohazalar chiqarish mumkin. Ushbu xususiyatlarni bila turib, iqtisodiy va ijtimoiy sohalarda u yoki bu muammolarning vujudga kelish ehtimolini baholash, mehnatgalayoqatli aholi va ishchilik kuchining dinamikasini prognozlashtirish, tovar va xizmatlar ishlab chiqarish, ularga bo'lajak talab, mintaqalarda saylovlarning natijalarini va shunga o'xshash masalalarni bilish imkonini beradi.

Aholining yosh tarkibini tuzish uchun odatda bir, besh, ba'zi hollarda o'n yillik oraliqlardan foydalaniladi.

Bir yillik yosh tarkibi - bu aholining quyidagi yillar to'lgandagi yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishidir: 0 yosh, 1, 2, ..., 34, 35, ..., 89, w yosh va undan kattalar. Q - bu qandaydir eng yuqori yosh bo'lib, uning asosida aholining bir yillik yosh guruhlari bo'yicha taqsimlanishi yakunlanadi. Oxirgi yosh guruhi (w yosh va undan kattalar) ochiq yosh oralig'ini tarkib toptiradi, bunda

w ning aniq kattaligi yangi tug‘ilgan bolaning kutilayotgan umr davomiyligining o‘rtachasiga va katta yoshlardagi aholining soniga bog‘liq bo‘ladi.

Besh yillik yosh tarkibi quyidagi yosh guruhleri bo‘yicha tuziladi: 0 yosh, 1-4 yosh, 5-9 yosh, 10-14 yosh, 35-39 yosh, ..., 80-84 yosh, ..., 100 yosh va undan kattalar. Bu standart yosh guruhlanishi deb nomlanadi va xalqaro demostatistika amaliyotida qo‘llaniladi.

O‘n yillik yosh tarkibi quyidagi yosh guruhleri bo‘yicha tuziladi: 0 yosh, 1-9 yosh, 10-19 yosh, 20-29 yosh, ..., 60-69 yosh, 100 yosh va undan kattalar.

Aholining jinsiy tarkibini o‘rganish muhim demografik va ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega. Aholining jinsiy tarkibini yoritishdan oldin «jins» tushunchasiga to‘xtalib o‘tamiz.

Biologiya fani jinsni jinsiy ko‘payishni ta’minlab beruvchi organizmning genetik, morfologik va fiziologik xususiyatlarining jamlanmasi sifatida ko‘rib chiqadi.

Insonga nisbatan jins odam tanasining (genetik, morfologik va fiziologik) reproduktiv, hulqiy, ijtimoiy, ijtimoiy-ruhiy va ruhiy alomatlarining majmuasi sifatida ko‘rib chiqiladi, ular insonni erkak yoki ayol sifatidagi shahsiy biologik va ijtimoiy maqomini belgilab beradi.

Jins yetarli darajadagi «odatiy» alomat bo‘lib, unga ta’rif berishda ba’zan ma’lum bir qiyinchiliklar tug‘ilishi mumkin. Lekin, ushbu muammoli holatlarning vujudga kelish ehtimoli juda kam. Ko‘pchilik hollarda inson nafaqat o‘zining, balki boshqalarning ham jinsini yetarli darajada oson aniqlay oladi. 3-jadvalda inson jinsini aniqlashning turli jihatlari keltirilgan bo‘lib, ular turli fanlarning predmetini qamrab oluvchi jinsning kompleks tushuncha sifatidagi murakkabligini ochib beradi.

So‘nggi yillarda «biologik jins» va «ijtimoiy jins» tushunchalarini farqlash yo‘nalishi vujudga keldi. Ayniqsa, ijtimoiy jins «gender» nomi bilan atalmoqda, uning asosini esa erkaklar va ayollarning jamiyatdagi ijtimoiy mavqei tashkil

qiladi. Bunga qarshi o‘laroq «biologik jins»ni oddiy qilib «jins» deb atashmoqda.

3-jadval

Inson jinsining turlari

Nomi	Alomatlar tavsifi
Genetik jins	Hujayralardagi XX (ayol jins) yoki XY (erkak jins) xromosamalarning mavjudligi
Gonad jins	Jinsiy bezlarning tuzilishi (tuxum va tuxumdonlar)
Garnet jins	Jinsiy bezlarning spermatozoidlar yoki tuxum hujayralarini isilab chiqara olish qobiliyati
Gormonal jins	Jinsiy bezlarning erkak (androgen) yoki ayol (estrogen) jinsiy gormonlarini isilab chiqarish vazifasi
Morfologik (somatik) ichki va tashqi jins	Ichki reproduktiv organlar va tashqi genetaliya- lar (genital tashqi ko‘rinish)ning tuzilishi
Askriptiv (yozib qo‘yil- gan), fuqarolik jinsi	Bolaning tug‘ilgandagi tashqi ko‘rinishi
Jins tarbiyasi	Bolani aksriptiv jinsiga mos ravishdagi tarbiyalanishi bo‘yicha jinsi
Pubertat jins	o‘z ichiga androgenlar va estrogenlar ishlab chiqarilishini oluvchi jinsiy yetuklikdagi xususiyatlar (pubertat gormonal jins), gormonlar ta’siri ostida shakllanuvchi ikkilamchi jinsiy alomatlar (pubertat morfologiya) va erotik hissiyotlar (pubertat erotizm)
Ruhiy jins yoki jinsiy o‘zini-o‘zi anglash	Individning o‘zini erkak yoki ayol sifatida anglab yetishi
Ijtimoiy jins	Erkak yoki ayolning jamiyatdagi jinsiy o‘rni

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 72 b

Aholining jins tarkibi - aholining erkaklar va ayollarga taqsimlanishidir. Demografiyada jinsiy tarkibni tasavvur qilishning quyidagi ikkita yondashuvidan foydalaniladi:

➤ Birinchisi, jami aholi yoki ayrim yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollar mutlaq soni va ulushining oddiy hisobi;

➤ Ikkinchisi, jami aholi yoki ayrim yosh guruhlaridagi erkaklar sonining ayollar soniga nisbati (yoki aksincha).

Odatda, jinslar nisbati erkaklar sonining har 100 yoki 1000 ayolga to'g'ri keladigan nisbati orqali hisoblab chiqilishi bilan aniqlanadi (yoki ayrim hollarda ayollar sonining har 100 yoki 1000 erkakka to'g'ri keladigan nisbati ham olinadi).

Aholining jins tarkibi uchta omilning birgalikdagi ta'siriga bog'liq bo'ladi:

✓ tirik tug'ilganlar orasidagi o'g'il bolalar sonining qiz bolalar soniga nisbati;

✓ differensial o'lim darajasi, ya'ni turli yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollar o'rtasidagi o'lim darajasining farqi;

✓ migratsiya jadalligidagi jinslar farqi.

Birinchi omil (jinslarning ikkilamchi nisbati) barcha aholi uchun amaliyotda bir xil va o'zgarmasdir, shuning uchun bu yerda asosiy rollar differensial o'lim darajasi va migratsiya jadalligidagi jinslar farqiga tegishli bo'lib, ular mavjud ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarga bog'liqdir.

Demografiyada jinslar nisbatining birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi turlarini farqlash qabul qilingan.

Jinslarning birlamchi nisbati ostida homiladorlikdagi erkaklar (homila) sonining ayollar soniga nisbati tushuniladi.

Jinslarning ikkilamchi nisbati - bu tirik tug'ilganlar orasida o'g'il bolalar sonining qizlarga nisbatidir. U asosiy biologik o'zgarmas konstanta bo'lib hisoblanadi va taxminan 100 nafar qizga o'g'il bolalarning 105-106 ta tug'ilishi nisbatiga teng yoki boshqa so'z bilan aytganda, har 1000 ta yangi tug'ilgan chaqaloqlarga doimo taxminan 512 nafar o'g'il bola va 488 nafar

qiz bola to‘g‘ri keladi¹⁵.

Jinslarning uchlamchi nisbati - bu reproduktiv yoshdagi yoki boshqa yosh guruhlaridagi erkaklar va ayollarning o‘zaro tengligidir. Jinslarning birlamchi va ikkilamchi nisbatidan farqli o‘laroq jinslarning uchlamchi nisbati yosh-jinsdagi differentsial o‘lim darajasi xususiyatlari va migratsion harakatchilikga bog‘liq ravishda tebranib turadi.

4.2. Yosh klassifikatsiyasi

Aholi ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan yoshiga ko‘ra 6 guruhga ajratiladi:

1. Bolalar (0-15 yosh) - mamlakat jami aholisining eng katta qismini tashkil etib, ushbu aholi guruhining salmog‘i mehnat salohiyatining kelgusi va istiqbol ko‘rsatkichlarini belgilab beradi. Chunki, ushbu qatlamning yuqori chegarasidagi o‘smirlar tez orada mehnat resurslari safiga qo‘shiladi.

2. O‘smir yoshlar (16-24 yosh) - mazkur guruhning katta qismi iqtisodiy nafaol aholi tarkibiga kirib, ular maktab, kollej, texnikum va oliy o‘quv yurtlarida ta‘lim olayotgan yoshlar, tug‘ruq ta‘tilidagi ayollar hisoblanadi. Shuningdek, mazkur guruh tarkibida iqtisodiyotning qator soha va tarmoqlarida band bo‘lganlari ham mavjud bo‘lib, ularning mehnat faoliyatlari aksariyat hollarda boshlang‘ich ko‘rinishga ega bo‘ladi.

3. O‘rta yoshlilar (25-30 yosh) - ular o‘zining jismoniy holati va imkoniyatlari jihatdan yuqori ko‘rsatkichga ega bo‘lib, mehnatga layoqatli jami aholining asosiy qismini qamrab oladi. Bu guruh vakillari asosan o‘zlarining aniq hayot yo‘llarini tanlab olgan, o‘z oilasiga ega bo‘lgan va hayotda ma‘lum bir yutuqqa erishgan hisoblanadi. Lekin, ularning barchasi ham iqtisodiyotda band bo‘lmaydi, chunki ularning orasida yosh bolali onalar va ayollar ham ko‘pchilikni tashkil etadi.

4. 31-59 yoshdagi aholi - ushbu guruhdagi aholi o‘zining yuksak mehnat shakliga ega bo‘lib, hayotiy va mehnat tajribasining yuqori ko‘rsatkichiga erishadi. Shu vaqtgacha olgan amaliy

¹⁵ Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 74 b

ko'nikma va tajribalarini ishlab chiqarish jarayonlariga safarbar etishadi va mehnat jamoasida alohida o'rin egallashadi. Bu toifa insonlar yoshlarga o'rnak va maslakdosh bo'ladi. Ushbu yosh chegaralari aholisining iqtisodiy faollik darajasi boshqa qatlamlarga nisbatan yuqori hisoblanadi. Shuningdek, mazkur qatlamning yuqori chegarasida pensiya yoshiga yetgan ayollar ham bo'lib, ular o'zlarining mehnat faoliyatlarini yakunlash taraddudida bo'lishadi.

5. Qariyalar (60-70 yosh) - mazkur qatlam vakillari pensiya yoshiga yetgan aholi hisoblanib, ularning aksariyati pensiyada bo'ladi. Lekin, ularning orasida o'z mehnat faoliyatlarini davom ettirayotganlari ham bo'lib (ayniqsa, erkaklar), ular ham butunlay pensiyaga chiqish va mehnat faoliyatini yakunlash arafasida bo'lishadi.

6. Keksalar (70 va undan katta yosh) - ularning deyarli hammasi mehnat faoliyatidan chetlashgan bo'ladi.

Aholining yosh tarkibini o'rganishda yosh akkumulyatsiyasiga alohida e'tibor qaratish kerak. Chunki, aholini ro'yxatdan o'tkazishda va sotsiologik so'rovlarda yosh to'g'risidagi ma'lumotlarda xatoliklarga yo'l qo'yilishi mumkin.

Aholini ro'yxatdan o'tkazish va so'rovlarda yosh to'g'risidagi ma'lumotlarning tizimli tarzda xato bo'lishi yosh akkumulyatsiyasiga olib keladi. Bu, ayniqsa, aholining madaniy darajasi (ayrim odamlar nafaqat o'z yoshini, balki o'zining tug'ilgan kunining aniq sanasini ham bilmasliklari mumkin) va yosh haqidagi savolga aniq javob berish xohishi bilan bog'liq (qariyalar va ayollarning tannozligi va h.k. vaziyatlar). Aholini madaniy darajasining o'sishi va uslubiy qoidalarga amal qilish yosh borasidagi xatoliklarning, natijada yosh akkumulyatsiyasining kamayishiga olib keladi.

Yosh tarkibini tahlil qilishda yosh kontingentlaridan ham foydalaniladi. **Yosh kontingenti** - bu umumiy yosh, shuningdek, ayrim demografik, ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa alomatlar

bo'yicha birlashtirilgan shaxslar guruhidir¹⁶.

Insonning hayot davrini guruhlarga ajratish masalasi turli davrlarda yashagan olimlarni qiziqtirib kelgan. Masalan, qadimgi yunon matematigi Pifagor yil fasllari bo'yicha inson hayotini davrlarga ajratgan (4-jadval).

Jadvaldan ko'rinib turganidek, olim insonning bolaligini bahor, keksaligini esa qish fasliga o'xshatgan hamda shundan kelib chiqib davrlarga ajratgan.

4-jadval

Pifagorning yosh tasnifi

Yil fasli	Hayot davri	Yosh
Bahor	Bolalik	20 yoshgacha
Yoz	Yoshlik	20-40 yosh
Kuz	Yetuklik	40-60 yosh
Qish	Keksalik	60-80 yosh

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 85 b

Aholishunoslik endiklopedik lug'atida inson umri quyidagi davrlarga bo'lingan (5-jadval).

5-jadval

Yosh tasnifi

Kalendar yosh	Inson hayoti davri
1-7 kun	Yangi tug'ilganlik
7 kun-1 yosh	Chaqaloqlik
1-3 yosh	Ilk bolalik
4-7 yosh	Birinchi bolalik
8-12 yosh (o'g'il bolalar)	Ikkinchi bolalik
8-11 yosh (qiz bolalar)	
13-16 yosh (o'g'il bolalar)	O'smirlik
12-15 yosh (qiz bolalar)	
17-21 yosh (o'g'il bolalar)	O'spirinlik
16-20 yosh (qiz bolalar)	

¹⁶ Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 84 b

22-35 yosh (erkaklar)	Yetuklikning birinchi bosqichi
21-35 yosh (ayollar)	
36-60 yosh (erkaklar)	Yetuklikning ikkinchi bosqichi
36-55 yosh (ayollar)	
61-74 yosh (erkaklar)	Qarilik
56-74 yosh (ayollar)	
75-90 yosh	Keksalik
90 yoshdan kattalar	Uzoq umr ko'ruvchilar

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 85 b

Yosh tasnifidan ko'rinib turibdiki, inson umri ilk tug'ilgan kunidan boshlab, umrining so'ngiga qadar davrlarga ajratilgan.

Qator olimlar insonlarning umrini mehnatga layoqatiga qarab ham ajratgan. Masalan, demograf B. Urlanis inson umrini mehnat yoshiga qarab quyidagi guruhlariga ajratishni taklif qilgan (6-jadval).

6-jadval

B. Urlanisning yosh tasnifi

Insonning hayot davri	Yosh guruhi
Mehnat yoshigacha bo'lgan davr	
Yasli yoshi	2 yoshgacha
Maktabgacha yosh	3-6 yosh
Maktab yosh	7-15 yosh
Mehnat yosh	
Yoshlik	16-24 yosh
Yetuklik	25-44 yosh
Kechki yetuklik	45-59 yosh
Mehnatdan keyingi yosh	
Qarilik	60-69 yosh
Ilk keksalik	70-79 yosh
Mo'ysafid keksalik	80 va undan yuqori

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 86 b

Yuqoridagi jadvaldan ko‘rinib turganidek, demograf olim B. Urlanis inson umrini mehnatga yoshigacha bo‘lgan, mehnat yoshi va mehnatdan keyingi davrlarga ajratgan.

Odatda, yosh tarkibi aholining jinsiy tarkibi bilan birgalikda tuziladi va ko‘rib chiqiladi. Bu holda u aholining yosh-jinsiy tarkibi deb nomlanadi, u har bir jinsning yoshlar bo‘yicha taqsimlanishini, har bir yoshda yoki har bir yosh guruhlarida jinslarning nisbatini ko‘rsatib beradi.

4.3. Dunyo mamlakatlari aholisi yosh-jins tarkibidagi geografik farqlar

Aholi tarkibida erkaklar va ayollar salmog‘ining tengligi, ya’ni mutanosibligi ularning nikohga kirishiga va yangi oilalar yuzaga kelishida qulay demografik vaziyat yaratadi. Shuningdek, har doim ham jamiyatda erkaklar va ayollar salmog‘i teng bo‘lavermaydi. Statistik ma’lumotlarga qaraganda har 100 ta qiz bolalarga nisbatan tug‘ilgan o‘g‘il bolalar soni 104-107 tani tashkil etadi. O‘g‘il bolalar sonining qiz bolalarga nisbatan yuqoriligi ularning 15-20 yoshlarigacha saqlanib boradi. 20 yoshdan keyin esa jinslar o‘rtasidagi nisbat tenglasha boshlaydi. Chunki, chaqaloqlik, bolalik va o‘smirlik davrida qiz bolalarga nisbatan o‘g‘il bolalar o‘limi yuqoriroq bo‘ldi. 15-20, 20-24 yosh guruhlaridan boshlab bir qator sabablar tufayli aholi tarkibida ayollar salmog‘i nisbatan oshadi. Yoshlik va o‘rta yoshlik davrida erkaklarning ko‘p qismi og‘ir mehnat bilan mashg‘ul bo‘ladilar. Shuningdek, ular inson salomatligi uchun zararli bo‘lgan alkogolizm, chekish kabi zararli odatlarga beriluvchanligi sabab ko‘plab erkaklar o‘rta yoshlik davrlarida vafot etadilar. Yosh va o‘rta yosh erkaklarning o‘limiga davlatlar, xalqlar o‘rtasida sodir bo‘ladigan urushlar ham sabab bo‘ladi.

Yer shari aholisining jinsiy tarkibi deyarli teng. Osiyo va Afrika davlatlarida erkaklar salmog‘i ayollarga nisbatan bir muncha ko‘p. Masalan, Osiyo qit‘asidagi aholi tarkibida erkaklar ayollarga qaraganda ancha ortiqdir. Shuningdek, dunyo miqyosidagi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ayollar soni erkaklar sonidan

ko'p. Sababi bu davlatlardagi erkaklar orasida o'lim yuqori, ayniqsa katta yoshli erkaklarda. Bunda, aksariyat erkaklarning og'ir mehnat bilan shug'ullanishlari, bahtsiz hodisalar, urushlar va alkogolizm, giyohvandlik kabi zararli odatlarga beriluvchanlik kabiladir.

Erkaklarning salmog'i yuqori bo'lgan rivojlanayotgan davlatlar, ayniqsa Osiyo qit'asida ayollar o'rtasida o'lim ko'p kuzatiladi. Osiyodagi davlatlarda erkaklar salmog'i ayollarga nisbatan ancha yuqori bo'lib, har 1000 ta ayolga 1041 nafar erkak to'g'ri keladi. Erkaklar va ayollar o'rtasidagi geografik farqlar asosan, aholining yosh-tarkibi bilan bog'langan. Bolalar va ayollar salmog'i qanchalik ko'p bo'lsa, jinslar nisbatining o'rtacha ko'rsatkichi normal holatga yaqinlashadi, ba'zi hududlarda bunga aholining mexanik harakati ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

1.1. Aholi yosh-jinsiy tarkibi modelining demografik piramidada aks etishi

Aholining yosh va jinsiga ko'ra tarkibini birgalikda va yaqqol namoyon etish uchun yosh-jins piramidasi tuziladi.

Yosh-jins piramidasi ikki tomonlama chiziqli diagrammani o'zida aks ettirib, undagi aholi yosh va jins bo'yicha birgalikda taqsimlangan, bunda grafikning bir tomonida (o'ngdan) ayol jinsli aholi, ikkinchi tomonda esa (chap tomonda) erkak jinsli aholi aks ettiriladi. Diagrammaning vertikal o'qi yosh shkalasini o'zida namoyon etib, u bir yoki besh yillik intervallarga bo'linib, 0 yildan boshlanadi va yuqori yosh yoki ochiq yosh intervali bilan tugallanadi.

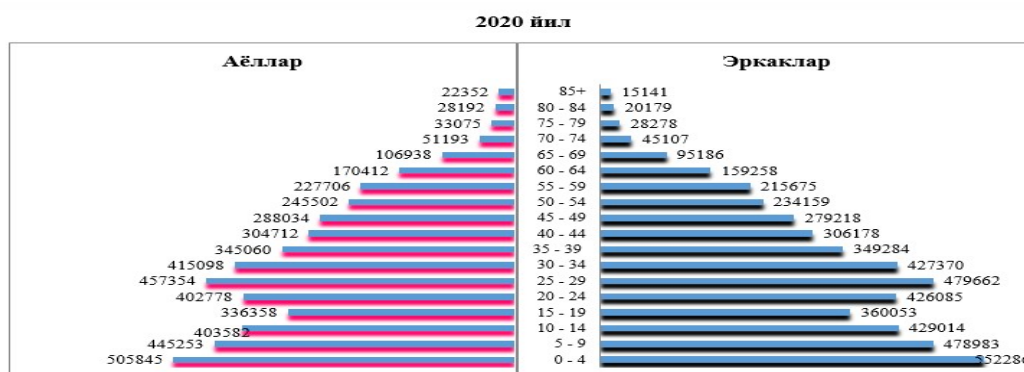
Gorizontal chiziqlar o'zida berilgan yosh va jinsdagi aholining umumiy sonini, aholining umumiy sonidagi berilgan yosh va jinsdagi aholining ulushini, berilgan yosh va jinsdagi aholi sonidagi faqat ushbu jinsning ulushini aks ettiradi. Bunda gorizontal chiziqlar maydoni (yoki teng miqdorda taqsimlangan yosh intervallarining uzunligini) aytib o'tilgan ko'rsatkichlarga teng bo'ladi.

Piramidalar aholining turli qismlarini qiyoslash va uning yosh-

jins tarkibi xususidagi qiyosiy ma'lumotlarni olish maqsadida guruhlarining yosh-jins miqdori yoki ushbu sonlarning jami aholidagi ulushidan foydalanilgan holda tuziladi.

Yosh-jins piramidasi aholining muayyan vaqtdagi holatini aks ettiradi. Shuning uchun piramidadagi chiziqlarning nisbiy uzunligi bo'yicha tug'ilish va o'lim jarayonlarining aholining yosh tarkibiga ta'siri, aholi takror barpo bo'lishining istiqboldagi tendentsiyalari haqida tasavvurga ega bo'lish mumkin. Masalan, muayyan bir yilda tug'ilganlar soni qo'shni yillarnikidan ko'p bo'lsa piramida bo'rtiq, agar tug'ilganlar soni qo'shni yillarnikidan kam bo'lsa botiq shaklida namoyon bo'ladi. Ushbu deformatsiya yetuk va keksa yoshdagilar orasidan o'tayotib, deyarli butun yuz yillik davr davomida, toki ushbu tug'ilganlar jamlanmasining o'lib yo'q bo'lmaguniga qadar saqlanib qoladi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida yillar davomida shakllangan qadriyatlar, urf-odatlarda o'ziga xos o'zgarishlar ro'y berayotganligi, xalqning munosib turmush sharoitini yaratishga intilishi, omma o'rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligining ortishi, har bir oila o'z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda farzandlar tug'ilishini nazorat etishi kabi ijtimoiy- iqtisodiy va demografik omillar respublikada tug'ilish ko'rsatkichlarining pasayishiga olib keldi (3-rasm).



3-rasm. Farg'ona vodiysi viloyatlari aholisi yosh-jins piramidasi

Ushbu 3-rasmdan ko‘rinib turganidek, 2020 yili Farg‘ona vodiysi viloyatlari aholisining yosh-jins piramidasida 15-19 yosh guruhi botiq shakliga ega bo‘lgan. Ya’ni, mazkur 15-19 yosh guruhidagi aholining botiq shakli 2000-2005 yillarda tug‘ilishdarajasi past bo‘lganligini anglatadi. Shuningdek, 1995-2000 yillarda tug‘ilish darajasining yuqori bo‘lganligi so‘nggi yillarda nikohlanish va tug‘ilish darajasini ortishiga olib keldi. Bu olatni mazkur yosh-jins piramidasidan 0-4 yoshli guruhda aholi salmog‘ining ortishini kuzatish mumkin.

Demografiyada yosh-jins piramidalaridan foydalanishning eng muhim jihatlaridan biri - bu aholining takror barpo bo‘lishi va yosh tarkibining o‘zaro aloqadorlikdagi tahlilidir.

Aholining progressiv, statsionar va regressiv yosh tarkiblari 1894 yilda shved demografi A.G.Sundberg tomonidan birinchi marta ilmiy iste’molga kiritilgan.

Ma’lumki, progressiv yosh tarkibida aholi soni ko‘payadi, statsionarda aholi o‘z sonini o‘zgartirmaydi, regressivda esa qisqaradi. Aholining yosh tarkiblari 0-15 yoshdagi bolalar hamda 50 yoshdan va undan yuqori yoshdagi «qariyalar» ulushi bilan farqlanadi. A.G. Sundbergning tasnifi bo‘yicha, progressiv yosh tarkibida bolalar ulushi 40%, qariyalar esa 10 foizni; mos ravishda statsionarda - 27 va 23; regressivda esa 20 va 30 foizlarni tashkil qiladi (7-jadval).

7-jadval

Aholi yosh tarkibining turlari, % hisobida

Yosh guruhlari	Yosh tarkibi		
	progressiv	statsionar	regressiv
0-14	40	27	20
15-49	50	50	50
50 va undan yuqori	10	23	30

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 90 b

Aholining mazkur yosh tarkibi turlariga yosh piramidasining turlari mos keladi. Aytish joizki, yosh piramidasining turlari 1930

yillarda nemis statistigi F.Burgderfer tomonidan taklif qilingan.

Aholining yosh tarkibini iqtisodiy baholash nihoyatda muhim. Chunki, aholining iqtisodiy farovonligi mehnatga qobiliyatli yoshdagi ishdagi band bo'lgan aholining soni bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga tushadigan demografik yukni o'rganish lozim.

Demografik yuk koeffitsienti 3 turga ajratiladi:

- bolalarning yuk koeffitsienti;
- qariyalarning yuk koeffitsienti;
- bolalar va qariyalarning yig'indi yuk koeffitsienti.

Ma'lumki, demografik yuk koeffitsienti tadqiqotchi tomonidan qabul qilingan yosh guruhiga bog'liq. Masalan, taniqli demograf Ernest Kan demografik yuk koeffitsientini hisoblashda nemis statistikasida qabul qilingan quyidagi yosh guruhlari sxemasiga asoslangan:

- bolalar (0-14 yosh);
- mehnatga layoqatli yoshdagi aholi (15-64 yosh);
- qariyalar (65 yosh va undan yuqori).

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Progressiv, statsionar va regressiv aholi tarkibi haqida tushuncha bering?
2. Aniq, yillar to'lgandagi yosh va kalendar yillarning farqi sifatida hisoblangan yosh to'grisida nimani bilasiz?
3. Aholining jins tarkibi deganda nimani tushunasiz?
4. Jinslarning birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi nasbati nima?
5. Aholi ijtimoiy-iqtisodiy nuqtai nazardan yoshiga ko'ra qanday guruhlarga ajratiladi?
6. Yosh kontingenti nima?
7. B. Urlanisning yosh tasnifi haqida fikringizni bayin qiling
8. Dunyo mamlakatlari aholisi yosh-jins tarkibidagi geografik farqlar nimalardan iborat?
9. Aholi yosh-jinsiy tarkibi modelining demografik piramidasi qanday tuziladi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 484 б.

2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.

3. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.

4. Бўриева М.Р. Демография асослари. – Тошкент, 2001.- 66 бет.

5. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b

6. Набиев Э. Қайумов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. –Т.: “Академия”, 2000. –87 б.

7. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.

8. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

www.stat.uz Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти маълумотлари

5- MAVZU: AHOLINING QARISHI

Reja:

5.1. Aholi qarishining turlari

5.2. Qarish darajasini belgilovchi mezonlar

5.3. Quyidan va yuqoridan qarish

5.4. O'zbekistonda aholi qarishi jarayonlari sabablari va oqibatlari

5.1. Aholi qarishining turlari

Aholi qarishi - aholi tarkibida keksa va qari yoshdagi aholi salmog'ining oshib borishidir. Aholining qarishida demografik omillar muhim hisoblanadi. Bunda, asosiy demografik omil aholining takror barpo bo'lish xususiyatidir. Tug'ilishning yuqori va o'lim darajasining past bo'lishi aholi tarkibida bolalar ulushining ortishiga olib kelsa, tug'ilish va o'limning past darajasi hamda aholi o'rtacha umr ko'rish davrining ortib borishi aholi tarkibida keksalar va qariyalar salmog'ining ortishiga olib keladi.

Aholining qarishi darajasi turli mamlakatlarda tofovutlatga ega. Aholining qarishida nafaqat keksa yoshdagi aholining salmog'i, balki soni ham ortib borishida o'z aksini topadi. O'zbekistonda ham aholi o'limining pasayib borishi hamda o'rtacha umr ko'rish davrining ortishi natijasida keksa yoshdagi aholining salmog'i va soni ortib bormoqda. Masalan: 2010 yilda 65 va undan katta yoshdagi aholining salmog'i 4,1 foiz va soni 1 mln. 159 ming kishini tashkil etgan bo'lsa, 2021 yilda 4,9 foiz va 1 mln 700 ming kishini tashkil etdi. Shuningdek, mos ravishda aholining o'rtacha yashash davri 73,0 yoshdan 74,3 yoshga ortgan.

Aholining qarishi, keksalikning belgilari, yosh chegarasi haqidagi masalalar yuzasidan bir qancha fan vakillari tomonidan qizg'in munozaralar olib bormoqda. Aholining qarishi bilan sog'liqni saqlash, ijtimoiy muhofaza qilish, nafaqa ta'minoti va boshqa masalalarga e'tiborni kuchaytirish lozim bo'ladi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti aholi qarishini insonning hayoti davomida kechadigan o'zgarishlarni belgilovchi fiziologik

jarayon, deb hisoblashni taklif qilgan¹⁷. Shuningdek, keksa yoshdagi aholi kasalliklarga tez chalinuvchan bo'lib qoladi va keksalikni kasallik bilan tenglashtiruvchi fikrlar ham keng tarqalgan. Fikrimizcha bu fikr to'g'ri emas. Ya'ni, keksa yoshdagi kishilar, biologik qarishi natijasida organizm immun tizimi sustlashadi va surunkali kasalliklar bilan tez-tez kasallanuvchi aholi guruhini tashkil etadilar, xolos.

Aholi qarishida inson organizmida ro'y beradigan o'zgarishlar:

- ✓ jismoniy quvvatning zaiflashuvi;
- ✓ ish qobiliyatining susayishi;
- ✓ tashqi ta'sirlarga moslashish va javob reaksiyalarining sekinlashuvi;

Yuqoridagilardan kelib chiqib, keksalik davrining boshlanishiga shartli ravishda - 55 va undan yuqori yoshdagi ayollar, 60 va undan yuqori yoshdagi erkaklarni qariyalar guruhiga kiritish mumkin, deb hisoblanadi.

Aholi qarishi va keksalik davrini tasniflash bo'yicha xilma-xil yondoshuvlar mavjud. Bu borada, gerontologlar tasnifiga ko'ra, 60-74 yoshdagilar - qariyalar, 75-84 yoshdagilar - keksalar, 85 va undan yuqori yoshdagilar - juda keksalardir deb hisoblaydilar. Jahon Sog'liqni Saqlash Tashkiloti tasnificha, 60-74 yoshdagilar - qariyalar, 75-89 yoshdagilar - keksalar, 90 va undan yuqori yoshdagilar - uzoq umr ko'ruvchilar, deb hisoblanadi. Fikrimizcha, bu mezonlarni dunyodagi barcha mamlakatlar aholisi uchun tadbiq etib maqsadga muvofiq emas. Jahon mamlakatlarida aholining o'rtacha umr ko'rish davrida katta tafovutlar mavjud. Masalan, o'rtacha umr davomiyligi Mozambikda - 40 yil, Afg'onistonda - 43 yil, Zambiyada - 35 yil, O'zbekistonda - 74,3 yil, Norvegiyada - 80 yil, Yaponiyada - 82 yildan iboratdir.

XX asrning oxiri va XXI asrning boshlarida aholining yosh tarkibida sodir bo'lgan o'zgarishlar shuni ko'rsatadiki, bu davr dunyoda, shu jumladan, O'zbekistonda ham aholi tarkibida bolalar ulushining kamayib, aksincha qariyalar ulushining ortib borishi

¹⁷ Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 93 b

bilan tavsiflanadi. Bu hol, o‘z navbatida, aholining keksayish jarayoni boshlanganligini ko‘rsatmoqda.

5.2. Qarish darajasini belgilovchi mezonlar

Demograf olimlar tomonidan aholining keksayish darajasini «qarish indeksi» yordamida baholash taklif etilgan. «Qarish indeksi» tushunchasi fanga demograf olim A.Sovi tomonidan kiritilgan. Fransuz demografi qarish indeksini mehnatga layoqatli yoshdan katta bo‘lgan aholi (qariyalar) sonining mehnatga layoqatli yoshgacha bo‘lgan aholi (bolalar) soniga foizlarda hisoblangan nisbati orqali aniqlashni va aholining keksayish darajasini baholashda hozirda jahonning ko‘pchilik mamlakatlarida foydalanilayotgan quyidagi demografik mezonni taklif qildi (8-jadval).

8-jadval

Aholining keksayish darajasi mezonlari

Bosqich	Aholining qarish indeksi	Aholining qarishi
I	20 dan kam	past
II	20-30	o‘rta
III	30 dan baland	yuqori

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 95 b

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, aholining qarish indeksi 20% dan kamni tashkil etsa, shu hudud aholisining keksayish darajasi past hisoblanadi. Agar qarish indeksi 30 % dan ortsa, shu hudud aholisi yuqori darajada keksayayotgan hududlar qatoridan o‘rin oladi.

Ma’lum bir hududda aholining keksayishi jarayonining rivojlanish darajasini baholashda belgilangan yosh chegarasidan yuqori yoshdagi aholi salmog‘i ko‘rsatkichidan foydalaniladi. Mazkur ko‘rsatkichning ortib borishi bilan shu hudud aholisi demografik nuqtai nazardan qari hisoblanishi mumkin.

9-jadval

Aholi qarish jarayonining rivojlanish darajasiga ko'ra keksalik tasnifi

Bosqich	Qariyalar salmog'i (60 yosh va undan yuqori),	Qarish bosqichlari va aholining keksayish darajasi
I	8-dan kam	demografik yosh
II	8-10	qarish bo'sag'asida
III	10-12	haqiqiy qarish
IV	12 va undan yuqori	demografik qari
	12-14	demografik qarilikning boshlang'ich bosqichi
	14-16	demografik qarilikning o'rta bosqichi
	16-18	demografik qarilikning baland bosqichi
	18 va undan yuqori	demografik qarilikning juda baland bosqichi

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 95 b

Shu munosabat bilan ko'p mamlakatlardagi olimlar demografik qarilik to'g'risidagi masalani ko'tarmoqda. Masalan, fransuz demograflari Jaklin Bojyo-Garne va E. Rosset demografik qarilikni to'rt bosqichga ajratishni taklif qilgan (2-jadval). Jaklin Bojyo-Garne va E. Rosset ajratgan mezon bo'yicha, muayyan hudud aholisi tarkibida qariyalar ulushi 8 % dan kamni tashkil qilsa, bu hudud aholisi demografik yosh, 12 % dan ko'p bo'lsa demografik qari hisoblanadi. Hozirgi kunda bu holat asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar jumladan, Germaniya (24%), Fransiya (23,7 %), Buyuk Britaniya (20,3%) va shu kabilarda kuzatilayotganligini guvohi bo'lamiz.

BMT demograflari demografik qarish darajasini baholash maqsadida uch bosqichli shkala ishlab chiqqan (10-jadval).

Aholining keksayish shkalasi

Bosqich	65 va undan yuqori yoshdagi aholi ulushi, %	Aholining qarish darajasi
I	4 dan kam	demografik yosh
II	4-7	qarish bo'sag'asida
III	7 dan baland	demografik qari

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 96 b

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, BMT demograflari aholining keksayish darajasini baholash uchun keksalik yoshining boshlanish chegarasini asos qilib olgan va unga ko'ra, aholining yosh tarkibida 65 va undan yuqori yoshdagilarning ulushi 7,0 foizdan oshsa hudud aholisi demografik qari hisoblanadi. Agar dunyo mamlakatlarini ushbu tasnif bo'yicha guruhlariga ajratsak, quyidagi holatni ko'ramiz. Unga ko'ra:

- ✓ 61 mamlakat aholisi demografik qari;
- ✓ 58 mamlakat aholisi demografik qarish bo'sag'asida;
- ✓ 73 mamlakat aholisi demografik yosh;
- ✓ 23 mamlakat haqida ma'lumot yetarli darajada emas.

Endi yuqoridagilarga asoslangan holda, O'zbekiston aholisining keksayish darajasini baholaydigan bo'lsak, fransuz demograflari tasnifi bo'yicha 60 va undan yuqori yoshdagilar aholining 6,0 foizini tashkil etadi va respublika aholisi demografik nuqtai nazardan yosh, BMT demograflari tasnifi bo'yicha esa 65 va undan yuqori yoshdagilar aholining 4,5 foizini tashkil etadi va respublika aholisi demografik qarish bo'sag'asida turibdi.

5.3. Quyidan va yuqoridan qarish

Aholining qarishi juda uzoq vaqt davomida aholining tug'ilish va o'lim jarayonidagi o'zgarishlar, shuningdek, aholi migratsiyasi, mamlakatlar demografik rivojlanishiga qaratilgan demografik siyosat va boshqa omillar ta'irida sodir bo'ladi. Bugungi kunda aholi qarishi jarayonining quyidan yoki yuqoridan rivojlanib borishiga qarab "quyidan qarish" va "yuqoridan qarish" kabi

turlarga ajratiladi:

✓ **“quyidan qarish”** - bu tug‘ilishning qisqarib borishi natijasida aholining yosh tarkibida bolalar salmog‘ining kamayib, qariyalar salmog‘ining esa ortib borishidir;

✓ **“yuqoridan qarish”** - bu tug‘ilishning kamayishi sharoitida keksa yoshdagi aholi o‘rtasida o‘limning qisqarishi, tug‘ilganda kutilayotgan hayot davomiyligining uzayishi hisobiga qariyalar salmog‘ining ortib borishidir.

Aholi asosan tug‘ilishning kamayishi hisobiga qariydi, ya’ni «quyidan» keksayish jarayoni sodir bo‘ladi. Shu bilan birga, hozirgi davrda rivojlangan G‘arb mamlakatlari va Yaponiyada tibbiyot sohasida erishilgan yutuqlar tufayli qariyalar orasida o‘lim holatlari keskin kamaydi va aholining o‘rtacha umr ko‘rish muddati uzaydi. Buning natijasida aholining «yuqoridan» keksayish jarayoni boshlandi.

Aholining keksayishi jarayonining rivojlanishi quyidagi qator ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlariga olib keladi:

✓ aholining iqtisodiy faolligini pasaytiradi;

✓ pensiya jamg‘armasi zimmasiga pensiyalar to‘lash harajatlarning benihoya og‘ir yuki tushadi;

✓ qariyalarga tibbiy xizmat ko‘rsatish uchun qo‘shimcha mablag‘ sarflash, butun sog‘liqni saqlash tizimini sifatli tarzda qayta qurishni talab qiladi;

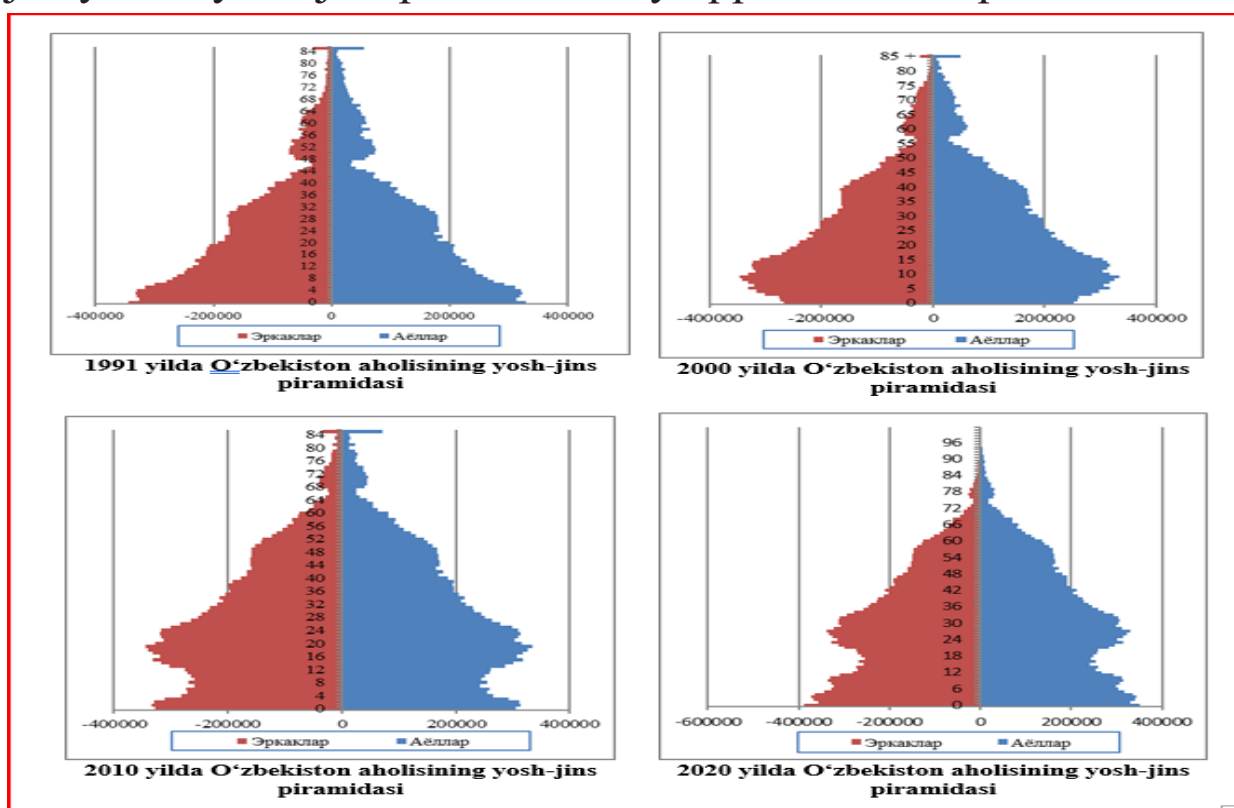
✓ hali ishlashni istaydigan «yosh qariyalarni» ish bilan ta’minlash;

✓ nomoddiy ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohasining tuzilmasiga ta’sir qiladi, ya’ni qariyalarning ehtiyojlariga muvofiq ravishda tovar va xizmatlar assortimentini o‘zgartirishga tog‘ri keladi.

Shunday qilib, aholining keksayishi aholi tarkibida qariyalar uhushining ortishi hisobiga kelib chiqadi va mazkur muammoga aloqador bo‘lgan har bir mamlakat o‘z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda keksalarning turmush farovonligini oshirishga harakat qiimoqda.

5.4. O'zbekistonda aholi qarishi jarayonlari sabablari va oqibatlari

O'zbekistonda 1950-1965-yillarda tug'ilishning yuqori davrida tug'ilgan aholining bugungi kunda qariyalar safiga o'tishi hisobidan mehnatga layoqatli yoshdan katta aholi soni yuqori sur'atda o'smoqda. Jumladan, mazkur guruhdagi aholi soni 1991 yildagi 1 635,7 ming kishidan 2021 yilda 3 954,9 ming kishiga yoki 2,4 martaga, jami aholi tarkibidagi ulushi esa mos ravishda 7,7 foizdan 11,2 foizga ortdi. Aholining qarish jarayonini yosh-jins piramidadan yaqqol tasavvur qilish mumkin.



3-rasm. O'zbekiston Respublikasi aholisi piramidasi

1991 yilda O'zbekiston Respublikasi aholisining yosh-jins piramidasi 0-4, 5-9, 10-14, 15-19 yosh guruhidagi aholi soni yuqori bo'lgan. 2000 yilgi yosh-jins piramidasida ko'rinib turganidek, mazkur yilga kelib aholi tarkibida 0-4, 2010 yilgi yosh-jins piramidasida 5-9 va 10-14 yosh guruhidagi aholi soni kamaygan. Aksincha 15-19, 20-24 va 25-29 yosh guruhidagilar soni ortgan. 2020 yilgi yosh-jins piramidasida tug'ilishlar sonining ortganligi bois 0-4 yosh, shuningdek 30-34, 35-39, 40-44 va 45-

49 yosh guruhidagilar soni ortgan. Yosh-jins piramidalardan shunday xulosaga kelish mumkinki, aholining yosh tarkibidan “quyidan” keksalar soni va ulushi ortib bormoqda. Bu esa ma’lum bir muddatdan so‘ng aholi tarkibida keksalar ulushining yuqori bo‘lishini ta’minlaydi.

BMT demograflari tomonidan qarish jarayonini baholash mezoniga ko‘ra 2021 yil O‘zbekiston Respublikasi aholisining yosh tarkibida 65 va undan yuqori yoshdagilar salmog‘i 5,1%ni tashkil etdi. Demak, mamlakatimiz xalqaro mezonlar bo‘yicha “demografik keksayish bo‘lag‘asida”gi mamlakatlar qatoriga kiradi.

Respublikamizda doimiy aholi soni 2021 yili o‘tgan yilga nisbatan 2,1 foizga ko‘paygan bo‘lsa, bu davrda 65 yosh va undan kattalar soni 6,3 foizga ortgan. Eng yuqori o‘sh Sirdaryo (8,4%), Namangan (7,7%) va Samarqand (7,6%) viloyatlarida qayd etilgan. Hududlar aholisini qarish mezoniga muvofiq uchta guruhga ajratildi (11-jadval).

11-jadval.

O‘zbekiston Respublikasi viloyatlari aholisining qarish darajasi bo‘yicha guruhlanishi

Aholining keksayish darajasi	2010	2015	2021
Demografik yosh	Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Andijon, Jizzax, Navoiy, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Xorazm	Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Navoiy, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Xorazm	Surxondaryo, Sirdaryo viloyatlari
Demografik keksayish bo‘lag‘asida	Buxoro, Toshkent, Farg‘ona viloyatlari, Toshkent shahri	Andijon, Jizzax, Buxoro, Toshkent, Farg‘ona	

Demografik keksa		Toshkent shahri	Toshkent shahri
---------------------	--	-----------------	--------------------

Manba: <https://demografiya.uz/ilmiy-tahliliy-axborotnoma/o-zbekistonda-aholining-quyidan-keksayishi-jarayoni-boshlandi>.

2010 yilda respublikaning 10 ta hududi aholisi – “demografik yosh”, qolgan 4 ta hudud (Buxoro, Toshkent, Farg‘ona viloyatlari va Toshkent shahri) aholisi “demografik keksayish bo‘lag‘isida” bo‘lgan. 2015 yilgacha 7 ta hudud aholisi – “demografik keksayish bo‘lag‘isida”, faqat Toshkent shahar aholisi “demografik keksa” hisoblangan. 2021 yilda demografik keksayish bo‘lag‘isida o‘tgan hududlar soni 11 taga yetgan. Tahlillar O‘zbekiston Respublikasida qarish jarayoni rivojlanayotgan hududlar soni yil sayin ko‘payayotganligini ko‘rsatadi.

Demografik qarish qaytarilmas jarayon bo‘lganligi bois mamlakat bugungi kundan boshlab bu jarayon haqida o‘ylashni, maxsus strategiya ishlab chiqishni, aholining bu qatlamiga alohida e‘tibor qaratishni taqozo etadi. Aholi keksaygan sayin davlat budjetiga bosimning ortib borishi, pensiya ta‘minoti tizimini moliyalashtirish va aholini ijtimoiy himoya qilishga bo‘lgan ehtiyojning keskinlashuvi iqtisodiyot uchun muhim muammoga aylanadi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Aholi qarishi deganda nimani tushnasiz?
2. Aholi qarishi turlari?
3. Aholi qarishi mezonlari?
4. Jaklin Bojyo-Garne va E.Rosset demografik qarilikni qanday bosqichga ajratishni taklif qilgan?
5. Yuqoridan va quyidan qarish nima?
6. Aholi qarishiing iqtisodiy-ijtimoiy oqibatlarlari?
7. O‘zbekiston aholisi qarish jarayoni haqida fikringizni ayting?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 484 б.
 2. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
 3. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
 4. Бўриева М.Р. Демография асослари. – Тошкент, 2001.- 66 бет.
 5. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
 6. Набиев Э. Қаяумов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. –Т.: “Академия”, 2000. –87 б.
 7. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
 8. www.demografiya.uz
- www.stat.uz Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитасининг расмий сайти маълумотлари

6- MAVZU: AHOLINING SIFATI VA TAKROR BARPO BO‘LISHI

Reja:

- 6.1. Aholi takror barpo bo‘lishi va uning turlari**
- 6.2. Aholi takror barpo bo‘lishining brutto va netto koeffitsiyentlari**
- 6.3. Statsionar aholi va stabil aholi. Demografik o‘tish bosqichlari**
- 6.4. Aholi tabiiy harakatining umumiy ko‘rsatkichlari va geografiyasi**

6.1. Aholi takror barpo bo‘lishi va uning turlari

“Aholining takror barpo bo‘lishi” deganda, aholining soni va tarkibini doimo tabiiy tarzda yangi avlodlar tomonidan keksa avlodlar o‘rni to‘ldirishi orqali yangilanishi tushuniladi¹⁸.

Aholi takror barpo bo‘lishi to‘g‘risida Z.N.Tojiyeva “...tug‘ilish va o‘lim jarayonlari natijasida, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir yoki bir avlod vakillarining o‘rniga ikkinchi bir avlod vakillarining kelishi, avlod almashinishidir” deb ta’rif bergan. Shuningdek, “avlodlar almashinishi davomida (aholining takror barpo bo‘lishi) uning soni, yosh va jinsiy tarkibi o‘zgaradi. Avlodlar almashinuvi, aholi tabiiy o‘sishi hajmini aniqlash, har bir avlod o‘rtacha umr ko‘rishi, tug‘ilish va o‘lim jarayonlari yig‘indisi aholining tabiiy harakati yoki takror barpo bo‘lishi deyiladi. Aholining takror barpo etilishi bevosita va bilvosita aholining tug‘ilishiga, o‘limiga va tabiiy o‘sishiga bog‘liq. Jamiyatda avlodlar almashinadi, aholi takror barpo bo‘ladi, natijada, aholi soni o‘sadi” deb fikr bildirib o‘tgan¹⁹.

Demograf olimi M.Bo‘riyeva aholi takror barpo bo‘lishi haqida “aholining takror barpo bo‘lishi jamiyat davomiyligini ta’minlovchi asosiy jarayon bo‘lib, inson avlodining muntazam yangilanib turishidir. Inson dunyoga kelib yashaydi, balog‘at

¹⁸ Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 198 b

¹⁹ Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. T.: Nodirabegim, 2019. 121 b.

yoshiga yetib, farzand ko‘radi, nasl qoldiradi. Bu uzviy jarayon tufayli jamiyatda avlodlar almashadi, aholi takror va takror barpo bo‘laveradi. Aholining takror barpo bo‘lishi jamiyatning mavjudligini, aholi sonini o‘sib borishini ta‘minlovchi jarayondir. Lekin, u bevosita ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan bog‘liq holda sodir bo‘ladi²⁰” deb aytgan.

Umuman olganda aholi takror barpo bo‘lishida tug‘ilish va o‘lim jarayonlari natijasida avlodlar almashinish jarayonini tushunish mumkin. Bunda demografik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy, psixologik omillar ham muhim rol o‘ynaydi.

Aholining takror barpo bo‘lishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini haqida o‘tgan asrning ikkinchi yarmida demograf olimlar ogohlantirishni boshlagan. Jumladan, 1979 yilda A.G.Vishnevskiy “Aholining qayta takror barpo bo‘lishi - go‘yo o‘zgarmas doimiy jarayon sifatida ilm-fan diqqatini uzoq vaqt o‘ziga tortmadi. Vaqt o‘tib, unda shunday o‘zgarishlar sodir bo‘ldiki, natijada katta xajmdagi muammolar paydo bo‘la boshladi va bu muammolar yechimini topishga butun dunyo fani tayyor emasligi ma‘lim bo‘lib qoldi²¹” deb aytgan edi.

“Aholining takror barpo bo‘lishi” tushunchasining mohiyatini keng va tor ma‘nolarda tushunish mumkin. Keng ma‘noda, “aholining takror barpo bo‘lishi” - yoshi, jinsi, ijtimoiy guruhlari, millati, oilaviy holati, ta‘lim darajasi, kasbiy tarkibi bo‘yicha aholi tarkibining rivojlanishi va yangilashini qamrab oladi. Tor ma‘noda, aholining takror barpo bo‘lishi - bu inson avlodining tug‘ilish va o‘lim natijasida yangilanishidir²².

Har bir insonning umr davomiyligi turlichi bo‘lishidan qat‘i nazar uning chegaralanganligi - aholi o‘zining soni va tarkibini o‘zgartirib, ya‘ni ko‘paygan, kamaygan yoki o‘zgarmagan holda

²⁰ Bo‘riyeva M.R., Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. T.: Tafakkur, 2011.35 b.

²¹ Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 66 b.

²² Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 198 b

mavjud bo'lishda davom etadi. Shundan kelib chiqib aholi takror barpo bo'lishining quyidagi uch turi farqlanadi:

Toraygan takror barpo bo'lishi - bunda vafot etganlar soni tug'ilganlar sonidan ortiq bo'lib, yashayotgan aholi o'zining o'rnini to'ldiruvchilarni takror barpo qilmaydi;

Oddiy takror barpo bo'lishi - Aholi takror barpo bo'lishining mazkur turida tug'ilganlar bilan vafot etganlar soni teng bo'ladi va aholining statsionar turi vujudga keladi.

Kengaygan takror barpo bo'lishi - Bunda tug'ilganlar soni har bir vafot etayotgan avlod soniga nisbatan ko'pligi bilan tavsiflanadi. Aholida yosh-jinsiy tarkibining progressiv turi vujudga keladi. Uning mutlaq soni esa osha boradi.

Aholi takror barpo bo'lishida tabiiy-biologik, ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-ma'daniy, psixologik, demografik kabi omillar muhim rol o'ynaydi.

Aholi takror barpo bo'lishida **tabiiy-biologik omil** muhim omillardan biri bo'lib, yer yuzi aholisi turli tabiiy sharoitda yashaydi, tug'iladi va o'ladi. Insonning tug'ilishi va o'lishi kabi biologik hodisa, lekin, tabiiy sharoit bilan uzviy bog'liqlikdadir. Jumladan, sovuq iqlimli o'lkalarda tug'ilish darajasi past va aksincha issiq iqlimli hududlarda tug'ilishning yuqori darajada ekanligini kuzatish mumkin.

Aholi takror barpo bo'lishi, tug'ilish va o'lim darajasiga hududlarni iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi, aholining turmush tarzi va yashash sharoiti, ma'lumotlilik va bandlik darajasi kabi omillar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Mazkur omillarni **iqtisodiy-ijtimoiy omil** sifatida baholash mumkin.

Jamiyat davomiyligini ta'minlovchi inson tug'ilishida aholining diniy e'tiqodi, milliy mentaliteti kabi **ijtimoiy-madaniy omillar** bilan bir qatorda **psixologik** omillar ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Aholi tabiiy o'sishida uning yosh-jinsiy tarkibi, nikoh va ajralish jarayonlari, nikohga kirish yoshi, farzandlar yoshi

orasidagi intergenetik interval kabi omillar ham muhim hisoblanadi. Bularning barchasi **demografik omillar** sirasiga kiradi. Ma'lumki, tug'ilish qanchalik ko'p bo'lsa, aholi soni o'sib boradi, aholi tarkibida bolalar va yoshlar salmog'i oshadi yoki aksincha, tug'ilish kamaysa, jinsiy tarkibdagi buzilishlar ro'y bersa aholi yosh tarkibida qariyalar salmog'i oshadi va hokazo.

6.2. Aholi takror barpo bo'lishining brutto va netto koeffitsiyentlari

Aholining takror barpo bo'lishini o'rganishda qator demografik ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ularga yashovchanlik koeffitsiyentini aniqlash, tabiiy o'sish koeffitsiyenti, aholi aylanmasi koeffitsiyenti, foydalilik koeffitsiyenti, tug'ilishning umumiy, maxsus, hususiy va yig'indi koeffitsiyentlari, brutto va netto koeffitsiyentlarini misol qilib keltirish mumkin. Bular orasida kelajakdagi avlod davomiyligini taminlashda aholi takror barpo bo'lishini toraygan, oddiy yoki kengaygan turi shakllanishini bildiruvchi brutto va netto koeffitsiyentlarini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Aholi takror barpo bo'lishining brutto-koeffitsienti. Bu koeffitsient har bir ayolning reproduktiv davrida (15-49 yosh) nechta qiz bola tug'ilishi mumkinligini aniqlab beradi hamda quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$R = \beta \sum_{15}^{49} F_x$$

bu yerda: R - aholi takror barpo bo'lishining brutto-koeffitsienti;

β - tug'ilganlar orasidagi qizlarning ulushi (u 0,488 deb qabul qilingan va ayollarning barcha yosh guruhlar uchun bir xil bo'ladi):

$\sum_{15}^{49} F_x$ -15-49 yosh guruhidagi tug'ilish koeffitsientining yig'indisi;

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsientida o'lim hisobga olinmaydi.

Ushbu ko'rsatkichning afzalliklari quyidagilardan iborat:

birinchidan, uning kattaligiga aholining yosh tarkibi ta'sir ko'rsatmaydi, ikkinchidan, u fertil yoshdagi ayollarning yosh tarkibini hisobga oladi. Aholi takror barpo bo'lishini brutto-koeffitsientining kamchiligi fertil yoshdagi ayollarning o'limini hisobga olmasligi hisoblanadi.

Aholi takror barpo bo'lishini yanada to'liqroq tavsiflash uchun netto-koeffitsientidan (R_n) foydalaniladi. U bir ayolning butun hayoti davomida tuqqan qizlarining o'rtachasini anglatadi va qizlarning tug'ilish paytidan onasining yoshiga yetib olishligini ko'rsatib beradi. Aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsienti aholi soni o'sishining yaqin kelajagini emas, balki mavjud davrdagi tug'ilish va o'lim darajasining umumiy tavsifini o'zida namoyon etadi. Uni hisoblash uchun quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$R_n = RL_x$$

bu yerda: R_n - aholi takror barpo bo'lishining netto-koeffitsienti;

R - aholi takror barpo bo'lishining brutto-koeffitsienti;

L_x - onasining yoshigacha yashagan qizlar.

Aholi takror barpo bo'lishining netto-koeffitsienti quyidagi qator afzalliklarga ega: birinchidan, u o'lim jadvali tuzish davrida ayollarning ayrim yosh guruhlaridagi tug'ilish darajasini hisobga oladi, ikkinchidan, netto-koeffitsientni hisoblashda aholining o'lim darajasi, keyingi yosh guruhigacha yashab qolish ehtimoli hisobga olinadi. Shunday qilib, aholi takror barpo bo'lishining netto-koeffitsienti yangi avlodning eskisining o'rnini bosish jadalligini tavsiflab beradi, bunda tug'ilish va o'limning mavjud darajada va kelajakda saqlanib qolishining shartlari inobatga olinadi.

Aholi takror barpo bo'lishining netto-koeffitsientini baholash shkalasi qabul qilingan. Aholi takror barpo bo'lishining netto-koeffitsienti nafaqat ayollar, balki erkaklar uchun ham hisoblab chiqilishi mumkin. U o'g'il bolalarning tug'ilish paytida otasining yoshiga etib olishligini inobatga olgan holda har bir erkak o'zidan so'ng qancha o'g'il bola qoldirishini ko'rsatib beradi.

**Aholi takror barpo bo'lishining netto-koeffitsientini
baholash shkalasi**

R_n	Aholi takror barpo bo'lish tavsifi
< 1	Toraygan (keksa avlod miqdori hayotga qadam qo'yayotsan avlod miqdoridan ortiq bo'ladi).
$= 1$	Oddiy (bolalar avlodi bilan ota-onalar avlodining miqdori teng bo'ladi).
> 1	Kengaygan (bolalar avlodi ota-onalar avlodidan ko'p bo'ladi).

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 203 b

Yuqoridagilardan kelib chiqqan xolda Farg'ona vodiysi viloyatlari aholisining brutto-netto koeffitsiyentlari aniqlanib tahlil qilindi. Har 1000 ta ayol o'zidan keyin nechta qiz farzand ko'rishini ifodalovchi tug'ilishning brutto koeffitsienti 2010 yilda 1146 tadan 2020 yilda 1499 taga yoki 1,3 marta ortdi (13-jadvalga qarang). Andijon viloyatida R_b 2010 yilda 1,128 tadan 2020 yilda 1,539 taga yoki 1,36 marta ortgan bo'lsa, mos ravishda Namangan viloyatida 1,188 tadan 1,518 taga, 1,28 martaga ortdi. Farg'ona viloyatida ushbu davrda 1,122 tadan 1,450 taga ortdi. Shahar joylarda tug'ilishning nisbatan pastligi R_b ko'rsatkichi qishloq joylarga nisbatan past bo'lishiga olib kelgan. Jumladan, Farg'ona vodiysi viloyatlarida 2020 yilda eng past ko'rsatkich Farg'ona shahrida kuzatilib, R_b 1,034 ga, Xonobodda 1,117, Quvasoyda 1,243 ga teng bo'ldi. Namangan shahrida tug'ilishning yuqori bo'lishi natijasida R_b 1,786 ta va Andijon shahrida 1,500 ga teng bo'ldi. Farg'ona va Xonobod shahar aholisida demografik jarayonlar shu holatda davom etadigan bo'lsa, yaqin orada aholi oddiy takror barpo bo'lishi davom etadi.

Bir ayolning umri davomida tuqqan qizlarining o'rtachasini anglatuvchi netto koeffitsienti aholi takror barpo bo'lishining asl qiyofasini ko'rsatadi. $R_n > 1,0$ dan katta bo'lishi aholining

kengaygan takror barpo bo'lishini bildiradi. Farg'ona vodiysi viloyatlarida 2000-2020 yillarda har mingta ayol umri davomida tuqqan qiz farzandlari 1134 tadan 1170 taga ortgani holda, o'sish 1,03 ga teng bo'ldi. 2000 yilda eng past ko'rsatkich Farg'ona viloyatiga to'g'ri kelib $Rn = 1,113$ ga teng bo'lsa, 2019 yilda $Rn = 1,118$ taga ortdi.

13-jadval

Farg'ona vodiysi viloyatlarida har mingta ayolga to'g'ri keluvchi brutto va netto koeffitsientlari (2010-2020 yy)

Farg'ona vodiysi viloyatlari		2010		2020	
		Rb	Rn	Rb	Rn
Andijon viloyati	Jami	1189	1183	1224	1217
	Shahar	1104	1097	1148	1141
	Qishloq	1322	1319	1307	1300
Namangan viloyati	Jami	1094	1089	1195	1188
	Shahar	936	931	1103	1096
	Qishloq	1432	1427	1365	1358
Farg'ona viloyati	Jami	1150	1143	1123	1118
	Shahar	1122	1115	972	967
	Qishloq	1221	1214	1324	1318
Farg'ona vodiysi viloyatlari	Jami	1146	1139	1176	1170
	Shahar	1055	1048	1076	1071
	Qishloq	1324	1318	1332	1325

Jadval O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tayyorlandi.

Shahar joylarda qishloq aholisiga nisbatan netto koeffitsienti ham past bo'lib kelgan. 2019-yilda eng past ko'rsatkich Farg'ona viloyati shahar aholisiga to'g'ri kelib $Rn < 1$ bo'lgan. Farg'ona viloyatida urbanizatsiya darajasining yuqoriligi, tug'ilishning pastligi natijasida yaqin yillarda aholi o'zini-o'zi to'ldira olmasligi kutiladi. Shuningdek, Farg'ona vodiysi viloyatlari shahar aholisi oddiy takror barpo bo'lishi ro'y berayotganligi va qishloq joylarda

aholi soni ko'payishining yuqori bo'lishini ta'minlaydi. Umuman olganda, Farg'ona vodiysi viloyatlarida aholi o'rtasida hamon kengaygan aholi takror barpo bo'lishi davom etayotganligini bildiradi .

6.3. Statsionar aholi va stabil aholi. Demografik o'tish bosqichlari

Tug'ilish zichligi o'zgarmay qoladigan, o'limning o'zgarmas qoidasi mavjud bo'lgan va aholi migratsiyasi bo'lmaydigan hududdagi aholi statsionar aholi xisoblanadi. Shu ikki asosiy belgi aholining takror barpo bo'lishini belgilaydi. Statsionar aholi faqat doimiy aholi bilan emas, banki doimiy yosh tarkibi bilan ham tavsiflanadi.

Stabil aholi deyilganda, o'zgarmas o'sish darajasi saqlangan holda aholi sonining o'zgarishi tushuniladi. Bu degan so'z aholining tabiiy o'sish koeffitsiyenti va tug'ilish, o'lim darajasi ham o'zgarmasdan qoladi.

Demografik o'tish va uning bosqichlari. "Demografik o'tish" deganda, aholi takror barpo bo'lishining bir turidan ikkinchi turiga o'tishi tushuniladi. Masalan, demografik jarayonlarning o'zgarishi tufayli aholi kengaygan takror barpo bo'lishdan oddiy yoki toraygan takror barpo bo'lishga o'tadi.

"Demografik o'tish" tushunchisi ilk bor 1945-yili amerikalik demograf F.Noutstayn tomonidan ilmiy iste'molga kiritilgan. Demografik o'tishning birinchi konsepsiyasi 1909-1934-yillarda fransuz demografi L.Landri tomonidan yaratilgan. Bu nazariyani ishlab chiqishga shveytsariyalik kriminolog Leon Rabinovich (1929 y.), amerikalik olimlar Uorren Tompson (1930-y.) va Kingsli Devis (1949-y.) katta hissa qo'shgan.

Jamiyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida aholining takror barpo bo'lishida chuqur o'zgarishlar yuz bergan. Masalan, ikkinchi jahon urushidan keyingi davrda jamiyatda demografik jarayonlar - tug'ilish, o'lim va nikohni boshqarish jarayoni keng tarqalgan. Natijada taraqqiy etgan mamlakatlarda yuz bergan ijtimoiy- iqtisodiy o'zgarishlar aholining demografik

mayliga bevosita ta'sir etib, aholining farzandlar soniga bo'lgan munosabati o'zgardi, ya'ni ko'p bolalik o'rnini o'rtacha bolalik, kam bolalik egallay boshladi. Shu bilan birga, urbanizatsiya jarayoni va sanoat tarmoqlarining rivojlanishi, omma o'rtasida homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalarning keng tarqalishi, ayollarning ijtimoiy ishlab chiqarishda bandligining ortishi kabi ijtimoiy-iqtisodiy va demografik omillar oilalarning ko'p farzandga bo'lgan ehtiyojining asta-sekin kamayishiga olib keldi. Shuningdek, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishning yaxshilanishi, sog'liqni saqlash tizimida zamonaviy texnologiyalarning joriy qilinishi, davolash muassasalarining zamonaviy uskunalar bilan jihozlanishi, bu sohada yuqori malakali kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash hamda sohani yuqori malakali kadrlar bilan ta'minlashga e'tiborning kattaligi aholi o'rtasida o'lim holatlarining kamayishiga, o'rtacha umr ko'rish muddatining uzayishiga sabab bo'ldi.

Aksariyat mamlakatlarda tug'ilishning yuqori darajada saqlanib turishi, o'limning esa keskin kamayishi aholi sonining yuqori sur'atda o'sishiga olib keldi. Bu jarayon ilmiy adabiyotlarda "demografik portlash" deb nomlangan. Shu o'rinda "demografik portlash" tushunchasiga ham to'xtalib o'tamiz. Bu tushuncha 1950 yillardan so'ng paydo bo'lgan. Demografik portlash aholi takror barpo bo'lishining me'yoridan ortishi, ya'ni tug'ilishning yuqoriligi, o'limning kamligi tufayli aholi mutlaq sonining yuqori sur'atda o'sish hamda aholining kengaygan takror barpo bo'lish holatida vujudga keladi. Demografik portlash muammosi qator ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni (oziq-ovqat, ish bilan ta'minlash va h.k.) keltirib chiqaradi.

Buning natijasida har bir oila o'z iqtisodiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda farzandlar tug'ilishini nazorat eta boshlaydi. Bu esa, o'z navbatida, aholi sonining kamayishiga olib keladi. Demografiya fanida aholi mutlaq sonining kamayishi "depopulyatsiya" deb nomlanadi. Rivojlangan mamlakatlarda yuz bergan bu demografik inqirozni, eng avvalo, tug'ilish jarayoni bilan bog'lash mumkin.

Aholi sonining kamayishiga ta'sir etuvchi navbatdagi omil o'lim (chaqaloqlar, onalar va mehnatga layoqatli yoshdagi aholi, keksalar) darajasining ortishidir. Depopulyatsiya jarayoni ishchi kuchi va mehnat salohiyatining qisqarishiga, buning oqibatida ishlab chiqarish va iqtisodiy faollikning kamayishiga hamda aholining keksayishiga olib keladi. Natijada iqtisodiy o'sishning kamayishi kuzatiladi.

Shunday qilib, demografik o'tish konsepsiyasiga muvofiq, barcha mamlakatlar va xalqlar o'zining demografik rivojlanishida aholi takror barpo bo'lishining bir turidan ikkinchi turiga bosqichma-bosqich o'tadi.

Demografik o'tishning to'rtta bosqichi mavjud.

Birinchi bosqichda tug'ilish darajasiga o'sish, o'lim jarayoniga esa kamayish tendentsiyasi xos bo'ladi. Natijada aholining tabiiy o'sishi juda yuqori sur'atda kechadi. Demografik o'tishning ikkinchi bosqichida aholi o'limining kamayishi davom etadi va eng kulminatsion nuqtaga yetadi. Bu bosqichda tug'ilish jarayoni ham kamaya boshlaydi, natijada aholining tabiiy o'sishi sekinlashadi. Uchinchi bosqichda tug'ilish jarayoni yanada kamayadi va aholining oddiy takror barpo bo'lishi sodir bo'ladi. Shu bilan birga, o'limning kamayishi natijasida aholining o'rtacha umr ko'rish muddati uzayadi. Demografik o'tishning to'rtinchi bosqichida aholi tarkibida keksa yoshdagilar ulushining ko'pligi sababli o'lim jarayoni yuqori sur'atda o'sadi. Yana bu bosqichda tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari tenglashadi. Natijada aholining tabiiy o'sishi kuzatilmaydi, aksincha depopulyatsiyaga yuz tutadi. Shunday qilib, demografik o'tish aholi takror barpo bo'lishining bir turidan ikkinchi turiga o'tishi hisoblanib, uning yuqorida aytib o'tilgan to'rtta bosqichi farqlanadi. Bu jarayonlar hududlarning demografik rivojlanishiga bog'liq bo'ladi.

6.4. Aholi tabiiy harakatining umumiy ko'rsatkichlari va geografiyasi

Bugungi kunda aholi takror baro bo'lishini mutaxassislar tomonidan asosan 2 turi mavjudligi ta'kidlanmoqda.

Aholi takror barpo bo'loshining birinchi turida tug'ilishning o'limga nisbatan kamligi va aholi sonining kamayishi kuzatiladi. Aholi takror barpo bo'lishining toraygan turini kuzatish mumkin. Aholi takror barpo bo'lishining ikkinchi turida tug'ilish yuqori, o'lim esa kam bo'lib, aholi soni ko'payib boradi. Bunda aholi takror barpo bo'lishining kengaygan turi yuzaga keladi.

Tug'ilish, o'lim va aholi tabiiy o'sishi past bo'lgan huddlarda aholi takror barpo bo'lishining birinchi turi kuzatiladi. Xozirgi davrda Yevropa, Shimoliy Amerika davlatlarida aholi takror barpo bo'lishining birinchi turi kuzatilmoqda. Mazkur turda oiladagi farzandlarning o'rtacha soni 2,5 tadan kam bo'ladi. Dunyo bo'yicha 2022 yilda oiladagi o'rtacha farzandlar soni 2,312 tani tashkil etgani holda bu ko'rsatkich Yevropaning ko'plab mamlakatlarida 2 taga yetmaydi. Jumladan, Ukraina, Ispaniyada 1,2 ta, Italiya, Bosniya va Gersogoniva, Andorra kabi mamlakatlarda 1,3 ta va Yevropa mamlakatlari orasida oilada o'rtacha farzandlar soni eng yuqori mamlakat Fransiya hisoblanib, 1,9 tani tashkil etadi. Fransiyada ham bu miqdor yetarli darajada emas. Aholi takror barpo bo'lishining birinchi turiga kiruvchi mamlakatlarda ayollar bandlik darajasining yuqoriligi, kech nikohga kirishi, kam farzand ko'rishga bo'lgan istakning yuqoriligi kabi omillar muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy manbalarda aholi soni o'zgarmasdan turishi uchun oilalarning yarmi 2 ta farzandli va yarmi uchta farzandli bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi. Bunda ikkita farzand kelajakda ota-ona o'rnini to'ldirsa, uchinchi farzandlar turli sabablarga ko'ra vafot etgan aholi o'rnini to'ldiradi deb izohlanadi. Agar oilada farzandlar soni 2,5 tadan kamayib borsa, aholi soni kamayadi va demografik inqiroz sodir bo'ladi. Oiladagi farzandlar soni tug'ilishning yig'indi ko'effitsienti (har bir 15-49 yoshdagi ayolga to'g'ri kelgan bolalar

soni) yordamida aniqroq ifodalanadi. Demografik inqirozga yuz tutgan, aholi takror barpo bo'lishining birinchi turi kuzatilayotgan davlatlarda demografik siyosat - depopulyasiya ya'ni, aholi sonini kamayib ketish jarayonini to'xtatishga qaratilmog'i lozimdir.

Aholi takror barpo bo'lishining ikkinchi turi, aholining tug'ilishi, tabiiy o'sishi juda yuqori, o'limning esa nisbatan kam bo'lgan holatlarida kuzatiladi. Afrika qit'asidagi deyarli barcha davlatlarda, Avstraliya va Okeaniyada, Osiyodagi ayrim davlatlarda kuzatilmoqda. Aholi takror barpo bo'lishi ikkinchi turi bo'yicha eng yuqori ko'rsatkichlar Afrikadagi Niger davlatida tug'ilishning yig'indi koeffitsienti-6,8 (tug'ilishning umumiy koeffisienti har ming kishiga 46 ta bo'lib dunyo mamlakatlarida eng yuqori ko'rsatkich hisoblandi); Somalida 6,0; Kongo Demokratik Respublikasi, Mali davlatlarida 5,8; Chad, Angola kabi mamlakatlarda 5,5 taga teng.

Aholi takror barpo bo'lishining 2-turi kuzatilayotgan qator davlatlarda aholining haddan oshib ko'payib borishi, ya'ni - demografik portlash jarayonini oldini olish muammosi mavjuddir. Ushbu muammoni bartaraf etishda tug'ilishni nazorat etish uslubidan foydalaniladi. Davlat siyosati oilani demografik nuqtai-nazaridan rejalashtirishga qaratiladi.

XVIII asr oxirlariga qadar yer yuzining barcha mintaqalarida tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan, XX asrga kelib, aksariyat, rivojlangan davlatlarda industrilashtirish, urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ayollarning ishlab chiqarishda faolligining avj olishi, fan-ta'lim sohasidagi rivojlanishlar, madaniyatning taraqqiy yetishi, nikoh qurish yoshining ko'tarilishi natijasida, tug'ilish bir muncha pasaydi. XIX asr oxirida Yevropa davlatlarida tug'ilish yuqori, o'lim past bo'lib, aholi takror barpo bo'lishi intensiv holatda bo'lgan bo'lsa, XX asrda huddi shu ahvol Lotin Amerikasi davlatlarida kuzatilgan. Yevropada bu vaqtda tug'ilishning pasayishi kuzatilgan va hozirgacha bu jarayon davom etmoqda.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Aholining takror barpo bo'lishi deganda nimani tushnasiz?
2. Aholi takror barpo bo'lishining turlari?
3. Aholining takror barpo bo'lishining brutto va netto koeffisientlari?
4. Statsionar va stabil aholi nazariyasi?
5. Demografik o'tish bosqichlari?
6. Aholining takror barpo bo'lishining birinchi tipi?
7. Aholining takror barpo bo'lishining ikkinchi tipi?
8. Aholi tabiiy harakatining umumiy ko'rsatkichlari va geografiyasi?
9. O'zbekiston aholisi takror barpo bo'lishi haqida fikringizni ayting?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 484 б.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
4. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
5. Бўриева М.Р. Демография асослари. – Тошкент, 2001.- 66 бет.
6. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
7. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
8. Temirov Z.A. Reconstruction of the population in the Fergana valley regions and its territorial characteristics // New York Science Journal 2021;14(1) –P. 26-31.
9. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

www.demografiya.uz

<https://worldpopulationreview.com>

7- MAVZU: TUG‘ILISH VA AHOLINING REPRODUKTIV MAYLI

Reja:

7.1. Tug‘ilish - demografik jarayon sifatida

7.2. Tug‘ilish va uning koeffitsiyentlari

7.3. Aholining reproduktiv mayli

7.4. O‘zbekistonda aholi tug‘ilishiga tadqiqotlar

7.1. Tug‘ilish - demografik jarayon sifatida

Aholi takror barpo bo‘lishida, yani yangi avlodlarning dunyoga kelishi, aholining yangilanishida tug‘ilish muhim demografik jarayon hisoblanadi. Hozirgi davrda aholining ko‘payishi asosan tug‘ilish hisobiga amalga oshmoqda. Tug‘ilish ko‘rsatkichi ma‘lum jamiyatdagi, mamlakatdagi ulushning umumiy salmogi hisoblanadi.

Tug‘ilish - ma‘lum avlodlarni tashkil etuvchi aholi guruhidagi bola ko‘rish jarayonidir. Tug‘ilish - biologik jarayon, lekin u, ijtimoiy-iqtisodiy muhit ta‘sirida o‘zgarib boradi. Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy tarkibidagi o‘zgarishlar tug‘ilish darajasini belgilaydi ²³.

Tug‘ilishda uning biologik asosi bo‘lib insonning nasl qoldirish, avlod qoldirish qobiliyatidir ya‘ni pushtiligi hisoblanadi. Pushtlilik deb –jamiyatda erkak bilan ayol, ya‘ni nikoh juftlarining farzand ko‘rishga bo‘lgan biologik qobiliyatiga aytiladi. Mazkur tushuncha demografiyada ko‘proq ayollarga nisbatan qo‘llanilib, har bir ayolning reproduktiv davridagi (o‘rtacha 15-49 yosh) jami homiladorligi bilan belgilanadi.

Tug‘ilish - tirik tug‘ilgan bolalarni ifodalovchi biologik jarayon bo‘lib, u insonlarning reproduktiv mayli, ya‘ni farzand ko‘rishga bo‘lgan munosabati (hohish-istagi) bilan bog‘liqdir. Reprodukativ mayl ijtimoiy-iqtisodiy va boshqa omillar ta‘sirida o‘zgarib turadi. Natijada, inson o‘z pushtliligidan, ya‘ni farzand ko‘rishga bo‘lgan biologik imkoniyatidan to‘la foydalana olmaydi. Ota-ona farzandini tarbiyalab voyaga etkazish uchun zarur bo‘lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy imkoniyatlarini hisobga olgan holda, farzand

²³ Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.

ko‘rishga harakat qiladi, yoki farzandlar tug‘ilishini cheklaydi.

Aholining tabiiy ko‘payish jarayonida tug‘ilish alohida o‘ringa ega bo‘lib, unga tabiiy-biologik, demografik, ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, ta‘lim darajasi kabi omillari ta‘sir ko‘rsatadi. Masalan, hududlarning iqlim xususiyatlari aholining balog‘at yoshiga ta‘siri tabiiy-biologik omil sifatida qaraladi. Ya‘ni, issiq iqlimli mamlakatlarda balog‘atga yetish yo‘shi erta bo‘lib, ularning reproduktiv davrini ham uzayishiga sabab bo‘ladi. Tug‘ilishga ta‘sir etuvchi demografik omillarga, aholining yosh va jins tarkibi, nikohga kirish yoshi, nikoh barqarorligi, protogenetik va intergenetik interval kiritish mumkin. Aholining turmush tarzi, madaniy va ta‘lim darajasi ham mamlakat aholisining tug‘ilish ko‘rsatkichlariga ham bevosita ta‘sir ko‘rsatadi.

Tug‘ilish jarayoniga bir qator ijtimoiy-iqtisodiy omillar ham ta‘sir etadi. Jumladan, ayollarning jamiyatdagi mavqe‘i, bandligi, bolalar o‘limi, moddiy shart-sharoiti, davlatning demografik siyosati, aholining tarkibi va hokazolar kiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy omillar ichida aholining yashash sharoiti, aholi tug‘ilish darajasida geografik farqlarni yaqqol ifodalaydi.

Tug‘ilishga ijtimoiy-iqtisodiy omillarni ta‘siri haqida B.S.Urlandning quyidagi fikrini misol keltirish mumkin: “qayerda kambag‘allik va qashshoqlik bo‘lsa, o‘sha yerda turmush sharoit, madaniyat past darajada bo‘ladi. Aholi o‘rtasida esa tug‘ilish darajasi yuqori bo‘ladi²⁴”, deb o‘z fikrini bildiradi. Darhaqiqat, aholining turmush tarsi, yashash sharoiti, madaniyati yuksalgan sayin uning o‘rtacha umr ko‘rish davri uzayadi. Aholi tarkibida keksalar salmog‘i oshadi. Hulusa shuki, aholi madaniy darajasining yuksalishi tug‘ilishning kamayishida muhim omil bo‘ladi deb hisoblanadi.

Ijtimoiy-iqtisodiy omillarning tug‘ilishga ta‘siri har doim bir xil kechmaydi. Ba‘zi iqtisodiy rivojlanayotgan va qoloq davlatlarda tug‘ilish ko‘rsatkichi juda yuqori. Odatda, iqtisodiy nochor, qashshoq va kambag‘al oilalarda farzandlar ko‘p tug‘iladi, shuningdek, bu mamlakatlarda o‘lim darajasi ham yuqori bo‘ladi. Masalan, Afrikada tug‘ilish darajasi 40 % va undan ham yuqorini

²⁴ Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -74 b.

tashkil etadi.

Tug'ilishga ijobiy ta'sir etuvchi omillardan biri nikoh qurish yoshi hisoblandi. Erta nikoh qurish tug'ilish darajasini oshirsa, aksincha, kech nikohga kirish va farzandlar o'rtasidagi intergenetik intervalning uzayishi tug'ilishni kamayishiga olib keladi. Shuningdek, ajralishning kamayishi ham tug'ilish darajasini ortishida muhim omil sanaladi. Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi davlatlarida yoshlar erda nikohga kiradi, G'arbiy Yevropada esa aksincha. Nikoh qurish jamiyatda avlodlar almashinuvi uchun zamin bo'lib xizmat qilsa, ajralish tug'ilish darajasini sezilarli pasayishiga sabab bo'ladi.

Shu boisdan, demografik jaryonlarni nazorat qilish, ba'zi hollarda choralar ko'rish, tug'ilish ko'rsatkichiga ta'sir etish maqsadlarida har bir davlat tomonidan - demografik siyosat yuritiladi. Aholining tabiiy o'sishini past bo'lgan geografik hududlarda tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan siyosat olib boriladi. Bunda aholi ham moddiy ham ma'naviy rag'batlantiriladi, yosh oilalar uchun sharoitlar yaratiladi, yuqorida keltirilgan ajralishlar davlat tomonidan nazoratga olinadi va hokazo. Hozirda bunday tug'ilishni ko'paytirishga qaratilgan siyosat g'arb davlatlarida olib borilmoqda. Aksincha, tug'ilishni cheklash degan siyosatni ilgari surayotgan davlatlar ham mavjudki, bular tabiiy ravishda aholisi tezlik bilan ko'payotganligi sabab shunday siyosat olib borishga majbur.

7.2. Tug'ilish va uning koeffitsiyentlari

Tug'ilish – bu biologik tabiatga ega va qat'iy ijtimoiy-iqtisodiy belgilarga ega bo'lgan murakkab demografik hodisa hisoblanadi. Shuningdek, tug'ilish aholi tabiiy o'sishining asosiy manbaidir.

Tug'ilish jarayonlarni mukammal o'rganishda, ularni turli aholi guruhlari,

davlatlari, dunyo hududlari bo'ylab qiyoslashda tug'ilish koeffitsientlardan foydalaniladi.

Tug'ilish ko'rsatkichlarini tavsiflashda tug'ilishning umumiy koeffitsiyentidan foydalanilib, u muayyan davrda tug'ilganlar umumiy miqdorining o'sha davrdagi aholining o'rtacha soniga

bo‘lgan mutanosibligini ifodalab, quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$n = \frac{N}{T \cdot p} * 1000$$

Bu yerda: n - tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti; N - o‘rganilayotgan davr mobaynida tirik tug‘ilganlarning umumiy miqdori; t - o‘rganilayotgan davr davomiyligi (yillar); p - o‘rganilayotgan davrdagi aholining o‘rtacha soni. Agar koeffitsiyent bir yil uchun hisoblansa, u holda $t = 1$ bo‘ladi.

Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti, ayniqsa, statistik qayd qilish tizimi sust rivojlangan hududlarda keng qollanilib, axborotni hisoblashning oddiyligi bilan izohlanadi. Tug‘ilish umumiy koeffitsiyentining asosiy kamchiligi – aholining yosh-jinsiy tarkibi bilan uzviy bog‘langanligi, aniqrog‘i, sur‘at va maxraj o‘rtasidagi aniq namoyon bo‘lgan farqdir. Uning suratida reproduktiv yoshdagi ayollarda tug‘ilgan bolalar soni tursa (ularning jami aholidagi ulushi 25%dan 30%gacha bo‘ladi), maxraj esa jami aholi (erkak, ayol, bolalar, mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi va qariyalar) soniga teng. Bu yerdagi asosiy muammo qariyalar soni bilan bog‘liq, ya’ni tug‘ilishning keskin kamayishi aholining quyidan keksayishiga olib keladi. Shu tariqa, tug‘ilishning yosh guruhlari bo‘yicha intensivligi teng bo‘lganda aholi tarkibida qariyalar salmog‘i oshgan sari tug‘ilish umumiy koeffitsiyenti pasayib boradi. Quyidagi jadvallarda tug‘ilishning umumiy koeffitsiyentini baholovchi mezonlar keltirilgan (14-jadval).

14-jadval

BMT ning tavsifi bo‘yicha tug‘ilishning umumiy koeffitsiyentini baholash mezonlari

Tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti,‰	Tug‘ilish darajasi tavsifi
16,0 dan kam	Past, farzandlar ota-onalar o‘rnini to‘ldirish uchun yetarli emas
16,0-24,9	O‘rtacha
25,0-29,9	O‘rtachadan yuqori
30,0-39,9	Yuqori
40,0 va undan yuqori	Juda yuqori

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. “Demografiya” T.: 2011. 139 bet

14-jadvaldan ko‘rinib turganidek, BMT ning tasnifi bo‘yicha tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti 16,0 % dan kam bo‘lsa, shu hududda tug‘ilish darajasi past, 30,0 % va undan baland bo‘lsa, tug‘ilishdarajasiyuqoribo‘ladi. Butasnifbo‘yichaO‘zbekistondagi holatni baholaydigan bo‘lsak, 2015 yili respublikada tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti 23,3% ni tashkil etgan va BMT tasnifi bo‘yicha tug‘ilish darajasi o‘rtacha hisoblanadi.

Tug‘ilish darajasini baholashda demograf B.Urlanis tomonidan ishlab chiqilgan tasnif ham keng qo‘llaniladi (15-jadval).

15-jadval

B. Urlanisning tasnifi bo‘yicha tug‘ilishning umumiy koeffitsiyentini baholash shkalasi

Har ming aholiga nisbatan tug‘ilganlar soni	Tug‘ilish arajasi tavsifi
10-gacha	Favqulodda past
11-15	Juda past
16-20	Past
21-25	O‘rtacha
26-30	O‘rtachadan yuqori
31-40	Yuqori
41-50	Juda yuqori
51 va undan yuqori	Favqulodda yuqori

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. “Demografiya” T.: 2011. 139 bet

B.Urlanisning tasnifi bo‘yicha tug‘ilishning umumiy koeffitsiyenti 10 % gacha bo‘lsa favqulotda past, 16-20 % bo‘lsa past, 31,0 % dan baland bo‘lsa yuqori hisoblanadi. Bu tasnif bo‘yicha O‘zbekiston tug‘ilish darajasi (23,3%) o‘rtacha mamlakatlar qatoriga kiradi.

Tug‘ilish darajasiga A.Merkov tomonidan ishlab chiqilgan tasnif bo‘yicha baho berish ham maqsadga muvofiq (16- jadval).

16-jadval

A.M.Merkovning baholash shakalasi bo'yicha tug'ilishning umumiy koeffitsiyentini baholash shkalasi

Ko'rsatkich bahosi	Har ming kishiga nisbatan
Juda yuqori	40 dan yuqori
Yuqori	31-40
O'rtachadan yuqori	26-30
O'rtacha	21-25
O'rtachadan past	16-20
Past	11-15
Juda past	10 gacha

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. "Demografiya" T.: 2011. 140 bet
16-jadvaldan ko'rinib turganidek, tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti 31,0 % dan baland bo'lsa tug'ilish darajasi yuqori, 11-15 % atrofida bo'lsa past hisoblanadi. Qiyosiy tahlillar A.Merkov tomonidan ishlab chiqilgan tasnif demograf B.Urlanisnikiga deyarli o'xshash ekanligini ko'rsatadi. Endi A.Merkov tomonidan ishlab chiqilgan tasnif bo'yicha O'zbekistondagi tug'ilish darajasi (23,3 %) o'rtacha hisoblanadi.

Tug'ilishning umumiy koeffitsiyentidagi surat va maxraj o'lchamlarini bir-biriga yaqinlashtirish va maxrajdan tug'ilishga bog'liq bo'lmagan aholi qatlamlarini chiqarib tashlashga qaratilgan urinishlar natijasida tug'ilishning maxsus koeffitsiyenti paydo bo'lgan. Ushbu koeffitsiyent tug'ilishlar soni va reproduktiv yoshdagi ayollar soni mutanosibligini ifoda etib, quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$F = \frac{N}{W_{15-49}} * 1000 = n/w_{15-49}$$

Bu yerda: W_{15-49} -reproduktiv yoshdagi ayollar soni; w_{15-49} -mazkur aholidagi reproduktiv yoshdagi ayollar ulushi.

Keltirilgan formuladan ko'rinib turibdiki, ushbu ko'rsatkich tug'ilishning umumiy koeffitsiyenti bilan uzviy bog'liq, ya'ni tug'ilishning umumiy koeffitsiyentida kasr maxrajida jami aholi qo'yilsa, maxsus koeffitsientda esa reproduktiv yoshdagi ayollar

miqdori ishlatiladi. Agar reproduktiv yoshdagilar doirasida eng ko‘p bola tug‘adigan ayollar (30 yoshgacha) ko‘proq bo‘lsa, tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti yuqori, aksincha, aholi tarkibida reproduktiv salohiyati tugab boradigan yoki tugagan avlodlar ko‘p bo‘lsa, u holda tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti past bo‘ladi (17-jadval).

17-jadval

Tug‘ilishning mahsus koeffitsiyentini baholash mezonlari

Reproduktiv yoshdagi har 1000 ta ayolga to‘g‘ri keladigan tug‘ilishlar soni	Tug‘ilish darajasi tavsifi
64-dan past	Past
64-100	O‘rtacha
101-120	O‘rtachadan yuqori
121-160	Yuqori
160 va undan yuqori	Juda yuqori

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. “Demografiya” T.: 2011. 142 bet

17-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti 64 % dan katta bo‘lsa tug‘ilish darajasi past, 121 % dan baland bo‘lsa yuqori hisoblanadi. Mazkur mezon bo‘yicha O‘zbekistondagi holatga baho berilsa, 2021-yili respublikada tug‘ilishning maxsus koeffitsiyenti 84,2% ga teng bo‘lgan. Bu esa, tug‘ilishning o‘rtacha darajada ekanligini ko‘rsatadi.

Tug‘ilish intensivligini aniq tarzda baholash uchun alohida yosh guruhlariga ajratilgan ko‘rsatkichlardan foydalaniladi. Ular bir yillik yosh guruhlariga nisbatan hisoblanib, yosh tarkibi xususiyatlaridan to‘la mustaqil bo‘ladi. Biroq, ushbu hisob-kitoblar quyidagi ba’zi cheklanishlarga ega: aholining yosh tarkibiga doir to‘g‘ri ma’lumotlar faqat aholini ro‘yxatdan o‘tkazilgan davr uchun olinishi mumkin, ushbu sanadan uzoqlashgan sari tug‘ilish, o‘lim, migratsiyaga oid statistik ma’lumotlar yordamida hisoblab chiqilgan ko‘rsatkichlar bilan bog‘liq qayta hisoblarda ba’zi noaniqliklar yuzaga keladi. Shu sababli amaliyotda tug‘ilishning yosh guruhlariga bo‘yicha koeffitsiyentlari 5 yillik yosh guruhlariga ko‘ra hisoblanadi. 20 yoshgacha, 20-24, 25-29, 30-34, 35-

39, 40-44 va 45-49 yoshlar. Ayrim hollarda (tug‘ilish yuqori bo‘lgan hududlarda) tug‘ilish koeffitsiyentini 50 yoshdan yuqori yoshdagilarda ham aniqlash maqsadga muvofiq.

Sanab odilgan yosh guruhleri orasida eng ko‘p muammo 20 yoshgacha bo‘lganlarda uchraydi. Chunki, nikohlilik maqomiga ko‘ra, bu guruhga kirgan ayollar tarkibi turlichadir. Aftidan, ushbu guruhdagi tug‘ilishlarning asosiy qismi 17 va undan yuqori yoshli ayollarga to‘g‘ri keladi, sababi O‘zbekistonda ayollar uchun nikoh yoshi qilib 17 yosh belgilangan. Shunga ko‘ra, so‘nggi yillarda ushbu guruhga tegishli uchta koeffitsiyentni qodlash keng tarqalgan, bu: 15-17, 18-19, 15-19 yoshlar.

Tug‘ilishning yosh koeffitsiyenti - bu x yoshdagi onalarda bir yilda tug‘ilgan bolalar sonining ushbu yoshdagi barcha ayollar soniga bo‘lgan munosabati bo‘lib, u quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$F_x = \frac{N_x}{W_x} * 1000$$

Bu yerda: N_x - x yoshli ayollarda tug‘ilgan bolalar soni; W_x - x yoshidagi ayollar soni.

Real avlodlardagi kabi shartli avlodlar uchun ham sun‘iy tashkil etilgan avlod tug‘ilishi darajasini tasniflovchi umumlashtirilgan ko‘rsatkich mavjud. Bu **tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti** hisoblanib, u berilgan shartli avlodga mansub bir ayol tomonidan hayoti davomida (reproduktiv davrda) dunyoga keltirgan farzandlarning o‘rtacha sonini ifodalaydi. 5-yillik yosh guruhleri bo‘yicha koeffitsiyentlardan foydalanilganda, tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyentini aniqlash formulasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ladi:

$$F_{sum} = 5 \sum F_x$$

Bu yerda: x - besh yillik guruhlar bo‘yicha yoshiga ko‘ra tug‘ilishlar.

Hisoblash natijasida hosil bo‘lgan qiymat shartli avloddagi bir ayolga to‘g‘ri keladigan farzandlar sonini tavsiflaydi. Shartli avlodlar uchun hisoblanadigan barcha ko‘rsatkichlarning yetishmasligi tufayli tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti asosida tug‘ilish darajasining tenglashtirilishidagi eng yuqori aniqlikka

faqat bir shartda, ya'ni butun hayot davomida shartli avlodni tashkil etuvchi ayollarda bola ko'rishning yoshlar bo'yicha intensivligi, intergenetik va pretogenetik intervallar, bolalik me'yorlari va h.k. hisob-kitob olib borilgan yildagidek saqlanib kelinganda erishish mumkin. Shunga qaramasdan, aytish mumkinki, tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti tug'ilish darajasi va aholining takror barpo bo'lishini baholovchi eng aniq ko'rsatkichdir. Mazkur koeffitsiyentning muayyan miqdoriy chegaralarda uzoq vaqt saqlanib turishi aholi soni dinamikasi yo'nalishlarini (o'sishi, barqarorlashishi va qisqarishi) hamda aholining demografik rivojlanish istiqbollari tavsiflab beradi (18-jadval).

18-jadval

Tug'ilishning yig'indi koeffitsiyentini baholash mezoni

Tug'ilishning yig'indi koeffitsiyenti qiymati	Tug'ilish darajasi va aholi takror barpo bo'lish tartibining baholanishi
1,8-dan kam	Tug'ilish darajasi juda past, aholi takror barpo bo'lishi juda tor darajada kechadi
1,8-2,15	Tug'ilish darajasi past, ushbu daraja uzoq vaqt saqlanib tursa, aholining takror barpo bo'lishi tor darajaga o'tishi muqarrar
2,15-2,17	Aholining oddiy takror barpo bo'lish darajasi chegarasi
2,17-2,4	Ushbu tug'ilish darajasida, hatto o'lim ancha ko'tarilsa ham aholining oddiy takror barpo bo'lishi davom etadi va o'sishi ham kuzatiladi
2,4-3,0	Tug'ilishning o'rtacha darajasi, aholining takror barpo bo'lishining kengaygan shakli va uning muntazam o'sishi kuzatiladi
3,0-4,0	Tug'ilish darajasi o'rtachadan yuqori, aholining takror barpo bo'lish darajasi keng va tez sur'atlarda o'sib boradi
4,0 va undan ko'p	Tug'ilish darajasi yuqori, aholining takror barpo bo'lishi keng tarzda kichadi, jadal o'sib boradi

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. "Demografiya" T.: 2011. 145 bet

18-jadvaldan ko‘rinib turibdiki, tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti 1,8 dan kam bo‘lsa, tug‘ilish darajasi juda past, agar u 1,8-2,15 ga teng bo‘lsa, tug‘ilish darajasi past hisoblanadi va h.k. Shu bilan birga, ota-onalar avlodi o‘liming farzandlar avlodi bilan oddiy to‘ldirilishi (1:1) real tarzda tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti bir ayolga o‘rta hisobda 2,15-2,17 tug‘ilish chegarasida bo‘lganidagina yuz beradi. Tabiiyki, agar tug‘ilishning yig‘indi koeffitsiyenti qiymatlari bundan past bo‘lsa, u holda aholining takror barpo bo‘lishi tartibi torayadi va aksincha, u balandroq qiymatga ega bo‘lgan hollarda aholining takror barpo bo‘lishi kengayib boradi.

7.3. Aholining reproduktiv mayli

Reproduktiv mayl - shaxsning farzandning qonuniy yoki nikohsiz tug‘ilishi yoki tug‘ilishidan voz kechishiga qaratilgan harakati, munosabati va ruhiy holatlarining yaxlit tizimidir²⁵. Ayrim hollarda «reproduktiv mayl» tushunchasi doirasiga farzandning ijtimoiylashuv jarayoni (o‘qitish, tarbiyalash, ma‘lum ijtimoiy jihatlarga ega bo‘lishi) ham kiritiladi. Reproduktiv mayl nafaqat aniq bir shaxs, balki yirik (etnoslar, aholining ijtimoiy guruhlari) va kichik ijtimoiy guruhlariga ham xos bo‘lib, bular orasida eng asosiysi oila hisoblanadi.

«Reproduktiv mayl» atamasi hissiy jihatdan neytraldir, chunki u o‘zida hech qanday baholashni aks ettirmaydi, barcha individlar va nikoh juftliklariga nafaqat o‘z oilasi a‘zolari sonini anglagan holda rejalashtirayoganlarga, balki bunday rejalashtirishni istamayotganlarga ham taalluqlidir.

Reproduktiv maylning tarkibi ruhiy komponentlar tartibiga ko‘ra quyidagilardan iborat: reproduktiv ehtiyojlar → mayllar → motivlar → qiziqishlar → rejalar → qarorlar → harakatlar → harakat natijalari.

Reproduktiv mayl doirasida tarkibiy jihatdan quyidagilar ajratiladi:

✓ bevosita farzand tug‘ilishiga qaratilgan mayl, ya’ni

²⁵ Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 123 b

reproduktiv maylning o'zi;

- ✓ kontraseptiv mayl, ya'ni homila paydo bo'lmashligiga qaratilgan harakatlar;

- ✓ abort mayli, ya'ni xohlamagan farzand tug'ilishining oldini olish maqsadidagi harakat.

Maylning uchta varianti ham nisbatan mustaqil vazifa va sabablar bilan tartibga solinadi. Reproduktiv maylning o'zi yaxlit reproduktiv davr, ya'ni farzand ko'rish haqidagi qaror qabul qilinishidan to bola tug'ilguniga qadar bo'lgan davrni amalga oshirishga qaratiladi. Tashqi tomondan qaraganda, kontraseptiv va abort mayli har bir aniq reproduktiv davrni tartibga solish vositalari sifatida xizmat qiladi (homila paydo bo'lishiga yo'l qo'ymaslik, sun'iy abort yo'li bilan homiladorlikni to'xtatish). Biroq, ular bugungi kunda amaliyotda keng qo'llanilmoqda. Shaxsning kontraseptiv va abort maylidagi yo'nalishlar bilan bogliq holda butun oilaning reproduktiv davri shakllanadi. Mazkur davrda, birinchidan, oiladagi birinchi farzand tug'ilishi eng qulay vaqtini belgilash tushuniladi. Nikohga kirgan vaqt (birga yashay boshlash) bilan birinchi farzand tug'ilgan vaqt oralig'i protegenetik interval deb ataladi. Ikkinchidan, kontraseptiv va abort usullaridan foydalanish rejalari intergenetik intervallar davomiyligini belgilaydi. Intergenetik interval - bu birinchi, ikkinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilishi o'rtasidagi vaqt. Shuningdek, reproduktiv va abort-kontraseptiv rejalalar oila shakllanishining yakuniy muddati hamda er-xotinning kerakli deb hisoblagan farzandlar sonini dunyoga keltirishidan keyingi davrdagi mayliga bevosita ta'sir o'tkazadi.

Reproduktiv mayldagi zaruriy shart - bu pushtlilik bo'lishi, ya'ni farzand ko'rishga fiziologik qobiliyatlilikdir. Er-xotinning bepustlilik sababli hamda oilada kerakli farzandlar ko'rishning iloji bo'lmaganda bunday oilada yo ajralish yoki farzandlar boqib olish hoilari tanlanadi.

Reproduktiv maylning uchta turi farqlanadi:

- ✓ ko'p bolali (5 va undan ortiq farzandga bo'lgan ehtiyoj);

- ✓ o‘rtacha bolali (3-4 ta farzandga ehtiyoj);
- ✓ kam bolali (1-2 ta bolaga ehtiyoj).

Reproduktiv maylning ko‘p bolali turida farzandlar tug‘ilishiga to‘la moyillik mavjud, tug‘ilishning o‘zi esa tabiiy tug‘ilishga yaqin yoki to‘laligicha mos deb hisoblaniladi. Ushbu holda noto‘liq reproduktiv davrlar maylligi er-xotinning pushtlilik xususiyatlari, abortlar, tug‘ilishdan keyingi tozalanish va sut kelishi davrlarining davomiyligi bilan bog‘liq.

O‘rtacha bolali reproduktiv mayl o‘z mohiyatiga ko‘ra, oilada farzandlar tug‘ilish jarayonini tartibga solish amaliyotini asta-sekin tadbiq etish natijasida noto‘liq reproduktiv davrlar sonining o‘sib borishi bilan tavsiflanadi.

Kam bolali reproduktiv maylda abort-kontraseptiv usullardan foydalanish hollari farzand ko‘rishga bo‘lgan moyillikdan ancha ustun kelib, oilada farzandlar soni va tug‘ilish davrlari qattiq nazorat qilinadi. Kam bolali reproduktiv maylning o‘ziga xos turi bu farzandsizlikdir, ya’ni bolalarga ehtiyojning yo‘qligidir. Ushbu holatda nikoh juftligi va shaxsning mayli faqat abort-kontratseptiv vositalardan foydalanishga qaratilgan bo‘ladi.

Farzandlarga bo‘lgan ehtiyoj - bu reproduktiv mayldagi eng harakatli komponent hisoblanadi. Zero, u ijtimoiylashish sharoiti, hayotiy tajriba, mayldagi qadriyat tushunchasi va yo‘nalishlari, ota-ona oilasi, shuningdek, o‘tgan ajdodlardagi reproduktiv mayl me’yorlari ta’sirida shakllanadi. Shu tariqa farzandlarga bo‘lgan individual ehtiyojda muayyan jamiyat, shuningdek, shaxs o‘ziga yaqin tutgan katta va kichik ijtimoiy guruhlarda qabul qilingan farzandlilik darajasi aks etadi.

Farzandlilikning ijtimoiy me’yorlari hamda shaxsning farzandga bo‘lgan ehtiyojini amalga oshirish jarayonidagi shaxsiy yo‘nalishlarining o‘zaro ta’sir mexanizmini quyidagicha ta’riflash mumkin: agar oiladagi farzandlar soni ushbu me’yorlarga mos kelsa, u holda oila va uning boshlig‘i jamiyat tomonidan ma’qullanadi, agar oila, alohida shaxsning reproduktiv mayli ko‘pchilikning maylidan keskin farq qilsa, jamiyat tomonidan

bunga qarshi qat'iy choralar ko'rilishi mumkin. Masalan, tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan sharoitlarda bolasiz oilalar, nikohsizlar, farzand ko'rishni istamaganlar jamiyat tomonidan tanqid qilingan.

Jamiyatning rivojlanishi insonparvarlik g'oyalariga amal qilingan sari reproduktiv maylda barchaga o'xshamaslik uchun tanqid qilish choralari ancha susayadi, biroq bu oiladagi farzandlar sonining ijtimoiy nazorati yumshaydi yoki yo'q bo'ladi, degani emas, balki u faqatgina uning namoyon etish shakllari o'zgarishi demakdir. Hozirgi zamonda urbanizatsiyalashgan ijtimoiy muhitda uchta farzandi bo'lgan oila ko'p bolali oila sifatida qabul qilinadi, real ko'p bolalik (5 va undan ortiq farzand) oila esa ijtimoiy me'yordan o'tganini bildiradi.

Agar reproduktiv moyillik shaxs maylining ichki tartibga soluvchi omili bo'lsa, reproduktiv mayl me'yorlari esa shaxsga nisbatan tashqi andozalar, muayyan farzandlar sonining tug'ilishini belgilovchi ijtimoiy tavsifdagi mayl namunalari sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu me'yorlar guruhi har tomonlama va farq qiluvchi harakterga ega. Ular ongda vujudga keladi, mustahkamlanadi va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar ta'sirida qayta ko'rib chiqiladi, biroq u har doim jamiyat taraqqiyoti nuqtai nazaridan oqilona bo'ladi.

7.4. O'zbekistonda aholi tug'ilishiga tadqiqotlar

O'zbekistonda demografik jarayonlar aholi turmush tarziga bevosita o'zining ta'sirini ko'rsatadi. Shuningdek, mamlakatimizdagi demografik jarayonlar tarixi ham uzoq davrlar davomida Markaziy Osiyodagi qolaversa, butun Yevrosiyodagi siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq bo'ldi.

O'zbekistonda aholi takror barpo bo'lish jarayonini, hususan tug'ilishni alohida predmet sifatida o'rganish XX asrning 20-30 yillaridan boshlandi. Aholishunos olimlar A.A.Shoroxova, Ye.S.Timm, A.Xamitovalar O'zbekistonning Xorazm, Toshkent viloyatlari va Farg'ona vodiysi aholisining tug'ilish, o'lim va nikoh jarayonlarini o'rganish bo'yicha tadqiqotlar o'tkazganlar²⁶.

O'zbekistonda tug'ilish va aholi takror barpo bo'lish

²⁶ Абдурахмонов А.Д. Аҳоли такрор барпо бўлишини статистик ўрганишни ривожланиши // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, 2014.

jarayonini o'rganish XX asr 60-yillaridan boshlab rivojlandi. Bu borada aholishunos olimlar M.K.Qoraxonov, I.R.Mullajonov, R.A.Ubaydullaeva, E.Ahmedov, O.B.Ota-Mirzaev, A.A.Qayumov, A.S.Soliev, H.Salimov, M.Bo'riyeva, E.Safarov, O.Saydahmedov, Z.X.Rayimjonov va boshqalar o'tkazgan tadqiqotlar ahamiyatlidir.

O'zbekistonda demografik tadqiqotlarni rivojlanishida professor A.A.Qayumovning xizmatlari katta²⁷. U iqtisodiy va ijtimoiy geografiyada yangi yo'nalish hisoblangan mehnat resurslari geografiyasiga asos soldi. Uning rahbarligida geodemografiya, mehnat resurslari geografiyasi bilan birga tabiatdan foydalanish geografiyasi, sanoat geografiyasi, tashqi savdo geografiyasi kabi turli yo'nalishlarda ilmiy tadqiqot ishlari bajarilgan.

O'zbekistonda oilalarning demografiyasini o'rganishda M.R.Bo'rievaning xizmatlari katta. U o'zining ilmiy ishlarida oilani rejalashtirish, oilalar demografik jarayonlarini chuqur tadqiq etgan²⁸.

O'zbekistonda demografik jarayonlarni o'rganish borasida ham qator tadqiqotlar olib borilgan. Z.N.Tojievanning tadqiqoti O'zbekistonda demografik jarayonlar va ularning hududiy xususiyatlariga bag'ishlangan bo'lib, demografik jarayonlarning geografik xususiyatlarini aniqlash va mintaqalar demografik rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ish hisoblanadi²⁹.

N.Komilova O'zbekistonda aholi salomatligi va kasallanishining geografik jihatlarini, O'zbekiston Respublikasidagi nozogeografik vaziyat, ya'ni aholi kasalliklari va ularga ta'sir etuvchi geografik omillarga, aholi salomatligi bilan bog'liq muammolarga qaratilgan ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi. N.Komilova tadqiqot ishlarida demografik jarayonlarning asosiy bo'g'inlaridan hisoblangan o'lim holatiga alohida ahamiyat bergan. U asosan xavfli o'sma

²⁷ Қайумов А.А. Ўзбекистон меҳнат ресурслари шаклланиши ва ривожланишининг социал географик асослари. География фанлари доктори илмий даражасини ҳимоя қилиш учун тақдим этилган диссертация. —Тошкент, 1994. —213 б.

²⁸ Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. —Т.: Университет, 1997.—181 б.

²⁹ Тожиева З.Н. Ўзбекистон республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари. География фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Т.: 2017, 16 б.

kasalliklarining avj olishi sabab va oqibatlarini, ularning hududiy farqi, bunga asosan o'sha hududda joylashgan infratuzilmaning ham ta'sirini atroflicha yoritgan³⁰.

O'zbekistonda keyingi yillarda aholi takror barpo bo'lishi jarayonlarini uning hududlari bo'yicha sotsiologik-demografik, geografik tadqiq etish rivojlanib bormoqda. Bunga G.A.Xodjaevaning "Geodemograficheskaya situatsiya i regulirovanie razvitiya naseleniya Karakalpakstana" (1998), D.N.Egamovanning O'zbekiston Respublikasi janubiy hududida "Osobennosti sotsialno-demograficheskogo razvitiya semi v Kashkadarinskom viloyate v usloviyax rymochnoy ekonomiki" (2006) deb nomlangan tadqiqoti, O.L.Muhamedovning "Aholi tabiiy harakatining hududiy tafovutlari (Samarqand viloyati misolida)" (2007) nomli tadqiqoti, N.J.Yemberginovning "Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisining o'sishi va joylanishidagi o'zgarishlar" (2011), N.N.Yuldashevning "Qashqadaryo viloyatida mehnat resurslari shakllanishining ijtimoiy-demografik omillari va hududiy xususiyatlari" (2019) nomli ilmiy tadqiqotlari fikrimiz dalilidir.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Tug'ilish va unga ta'sir etuvchi omillarni aytib bering?
2. Reproktiv mayl nima?
3. Tug'ilishning umumiy koeffitsiyentini qanday kamchiliklari bor?
4. Tug'ilishning umumiy koeffitsientini qanday baholash mezonlarini bilasiz?
5. Tug'ilishning maxsus va hususiy koeffitsientlarini qanday aniqlanadi?
6. Tug'ilishni yig'indi koeffitsienti nima?
7. Tug'ilishni yig'indi koeffitsientni baholash mezoni qanday?
8. O'zbekiston tug'ilishga doir tadqiqotlarga doir fikringizni ayting?

³⁰ Комилова Н.Қ. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. –Т.: 2016 й. –300 б.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 484 б.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
4. Абдурахмонов А.Д. Аҳоли такрор барпо бўлишини статистик ўрганишни ривожланиши // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, 2014.
5. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
6. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. –Т.: Университет, 1997.–181 б.
7. Комилова Н.Қ. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. –Т.: 2016 й. –300 б.
8. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
9. Қаяумов А.А. Ўзбекистон меҳнат ресурслари шаклланиши ва ривожланишининг социал географик асослари. География фанлари доктори илмий даражасини ҳимоя қилиш учун тақдим этилган диссертация. –Тошкент, 1994. –213 б.
10. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
11. Тожиева З.Н. Ўзбекистон республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари. География фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. Т.: 2017, 20 б.
12. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

8 - MAVZU: AHOLI O'LIMI VA UNING TURLARI

Reja:

8.1. O'lim - demografik jarayon sifatida

8.2. Aholi o'limi va uning yashash sharoiti bilan bog'liqligi

8.3. O'lim va uning koeffisientlari, chaqaloqlar o'limi turlari

8.1. O'lim - demografik jarayon sifatida

O'lim jarayoni aholi takror barpo bo'lishining ikkinchi asosiy qismi bo'lib, avlodlar almashinuvida faol ishtirok etadi. O'lim jarayoni aholi salomatligi, ijtimoiy holati va yashash sharoitiga bog'liq. Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy, ayniqsa tibbiy xizmat ko'rsatishning rivojlanishi bilan aholining umr ko'rish davri uzayib boraveradi.

Kishilik jamiyati taraqqiyotida o'lim jarayoni aholining yoshi va o'lim sabablari bilan bog'liq bo'lgan turli omillar ta'sirida sodir bo'ladi. Ushbu omillar shartli ravishda endogen va ekzogen omillarga bo'linadi.

Endogen omillar - bu organizmning ichki rivojlanishidan kelib chiqqan holda, insonning biologik qarishidan yuzaga keladi.

Ekzogen omillar - esa inson organizmiga tashqi muhit ta'sirida kasallanishlari, shikastlanishlar tushuniladi.

O'limning endogen omillari yoki inson organizmida sodir bo'ladigan endogen jarayonlar ko'p jihatdan biologik tabiatga ega va butun organizm yoki uning alohida a'zolarining tabiiy keksayishi bilan bevosita bogliq. O'limning endogen omillari insonning biologik organizm sifatida keksayib borishi nazarda tutiladi.

O'lim endogen omillar ta'sirida keksa yoshdagilarda o'zining eng yuqori darajasiga yetadi. Endogen omillar natijasida yuzaga keladigan o'lim holatlari faqat keksa yoshdagilarga to'g'ri kelmaydi. Endogen omillar ta'sirida ayrim o'lim holatlari insonning yoshlik va bolalik davrida ham kuzatiladi. Bunga irsiy kasalliklar, tug'ma nuqsonlar (nogironlik), genetik buzilish va boshqalarni sabab qilib ko'rsatish mumkin.

Keksalik yoshi insonlarda bir xil vaqtda sodir bo'lmaydi. Uning maksimal qiymati sifatida hayotning biologik davomiyligi 115-125 yoshni tashkil etadi. Ekzogen omiliyar inson yoshiga bog'liq holda sodir bo'lmaydi. Har qanday odam yoshidan qat'iy nazar mazkur omiliyar ta'sirining obyektiga aylanishi mumkin. Ular insonning darhol o'limiga sababchi bo'lishi yoki bo'lmasligi ham mumkin. Biroq, bunday omillarning organizmga o'tkazgan ta'siri juda kam hollarda asoratsiz kechadi.

Ekzogen omiliyar insonning yoshligidan o'limiga olib kelmasada, organizmning keksayishi jarayonini tezlashtiradi va barvaqt o'limga sababchi bo'ladi. Mazkur holat o'limning **kvaziendogen omillar** deb ataladi.

Kishilik jamiyati taraqqiyoti, aholi turmush tarzini yuksalishi, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish inson umr davomiyligiga salbiy ta'sir etuvchi ekzogen omillarni nazorat qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish, ishlab chiqarishning ortib borishi atrof muhitga texnogen ta'sirini ortishi natijasida yangi ekzogen omilarni yuzaga keltiradi. Ya'ni, ekzogen omillar turlari doimiy o'zgarishda bo'lib, murakkablashib, kengayib boradi.

Ekzogen omillar ta'sirida sodir bo'lgan o'lim sabablariga yuqumli va parazitar kasalliklar, baxtsiz hodisalar (avtohalokatlar, zilzilalar va hk.), zaharlanish va shikastlanish kabilar kiradi.

Endogen tabiatga ega bo'lgan o'lim sabablari qatoriga qon aylanish tizimi, endokrin kasalliklar, shishlar, tug'ma nuqsonlar, qon-tomir tizimining shikastlanishi va bir qator boshqa kasalliklar kiradi. Mutaxassislarning fikricha, ayrim kasalliklarning kelib chiqishi aralash tabiatga ega. Ya'ni, bunday kasalliklarni yuzaga kelishi genetik moyillik bilan bog'liq, lekin, ayni vaqtda, ularning tashqi muhit (kantserogen) omillar ta'sirida ham o'sishi aniqlangan. Shuning uchun o'lim sabablarining ushbu guruhi kvaziendogen sabablar qatoriga kiritiladi.

Kishilik jamiyati rivojlanishida aholi o'limini davrlashtirish o'limning quyidagi uchta asosiy tipining mavjud bo'lganligini

asoslashga yordam beradi:

- ✓ Arxetip (qadimgi tip);
- ✓ O‘limning an’anaviy tipi;
- ✓ O‘limning zamonaviy tipi.

O‘limning arxetip tipi - kishilik jamiyati tarixining eng uzoq davom etgan davrini qamrab oladi. Inson paydo bo‘lgan dastlabki davrdan boshlangan bo‘lib, uning shakllanishidagi faol davr neolit hamda dastlabki qishloq xo‘jaligi inqilobi, ya’ni termachilikdan ishlab chiqaruvchi iqtisodiyotga o‘tish davriga to‘g‘ri keladi. Yangi mehnat qurollarining paydo bo‘lishi, mehnat unumdorligining ortishi, turar-joylarning takomillashishi, joylashuv tizimining o‘zgarishi, aholining joylashuvi va atrof-muhit haqidagi bilimlarning oshishiga olib keldi. Natijada, insoniyatning tabiatga qaramligini kamaytirdi va uning qurshab turgan dunyodan o‘zini himoyalash kuchini oshirdi. Ayni vaqtda ishlab chiqaruvchi iqtisodiyot sharoitlarida, mehnat iqtisodiy jihatdan foydali bo‘lib bordi hamda o‘z-o‘zidan insonning hayotga bo‘lgan munosabatining o‘zgarishiga ham olib keldi. Bu o‘zgarishlar nafaqat insoniyatning moddiy hayotida, balki ijtimoiy munosabatlarida ham ro‘y berdi. Aholining takror barpo bo‘lishi oilada amalga oshirila boshlandi. Shuningdek, odamlar o‘limning ekzogen omillariga qarshi kurasha boshladi. Bu esa o‘lim darajasini pasayishiga olib keldi. Umuman olganda, o‘limning arxetip (qadimgi) tipida o‘lim dinamikasini nazorat qilish boshlanganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, bu davrdagi sodir bodgan ijobiy o‘zgarishlarga yuqori baholanmaydi. Bu davrda insonlarning hayot davomiyligi 21 yoshdan oshmagan.

O‘limning an’anaviy tipi quldorlik jamiyatidan boshlab shakllana boshlagan va XVIII asr o‘rtalariga qadar mavjud bo‘lgan. Ko‘plab mamlakatlarda, jumladan, O‘zbekistonda u XX asrgacha davom etgan. Uning ko‘pgina jihatlari o‘limning arxetip tipiga o‘xshash, boisi, o‘limning bu tipida ham ekzogen omillar va unga xos bo‘lgan o‘lim sabablari ustun bo‘lgan. Ya’ni, ommaviy epidemiylar, ocharchilik, urush oqibatidagi o‘lim va

h.k. Shunday bo'lsa-da, ushbu olim tipi doirasida shartli ravishda normal o'lim va o'lim nihoyatda yuqori ko'rsatkichlariga ega (o'lat, chechak, vabo va boshqalar kabi butun davlatlarni qamragan hamda aholisini ikki marotaba va undan ham ko'pga qisqartirgan kasalliklar natijasida) vaqtlarini ajratib ko'rsatish mumkin. Normal o'limning asosiy sabablari sifatida hayot va turmush sharoitlaridan kelib chiqqan omillarni ko'rsatish lozim. Ya'ni, bu oziq-ovqat sifati, to'yib ovqat yemaslik, og'ir jismoniy mehnat, turar-joyning sanitar-gigienik talablarga javob bermasligi va h.k.

Shuningdek, o'sha davrda an'anaviy jamiyatdagi odam bunday holatni tabiiy, ya'ni, me'yor sifatida qabul qilgan. Chunki, yashashning o'zgacha sharoitlari hamda o'limning boshqa tartibini tasavvur qilmagan. Ko'p jihatdan o'zining va o'zgalarning hayotiga bo'lgan munosabatda taqdirga ishonish inson o'lganidan keyin ham hayoti boshqa dunyoda davom etishiga ishontirish talabidan kelib chiqardi. Sanoat ishlab chiqarishning shakllanishi o'limni ijtimoiy nazorat qilishning kuchaytirilishi uchun moddiy asoslarni yaratishga kuchli imkon berdi. Umuman olganda, industrial ishlab chiqarishning paydo bo'lishi, sanoat va qishloq xo'jaligining taraqqiy etib borilishi tabiiy fanlar hamda tibbiyotning ravnaqiga qulay zamin yaratdi.

Uyg'onish davridagi madaniy inqilob ko'plab ma'naviy va axloqiy qadriyatlarni o'zgartirdi. Inson shaxsiyati, yuqori darajaga ko'tardi, ma'naviy ongning asta-sekinlik bilan individuallashtirishi, unda hayot va o'lim shaxsiy mulk va shaxsiy yo'qotish sifatida qabul qilina boshlandi. Mazkur hol ham individual, ham ijtimoiy miqyosda hayot va salomatlikka nisbatan bo'lgan munosabatda yangi xulq modelining shakllanishiga zamin yaratadi.

Tibbiyotning rivojlanishi natijasida ko'plab yuqumli va epidemik kasalliklarni emlash orqali jilovlash va oldini olish imkoniyati yaratildi. Jumladan, XVIII asr oxiriga kelib chechak kasalligiga qarshi ishonchli immunitet yaratish usulini ishlab chiqildi. Asta-sekin zamonaviy vaksinatsiyalar bilan ko'plab kasalliklarning oldini olish va tarqalishni to'xtatish imkoni paydo

bo'ldi. Shuningdek, davolash mumkin bo'lgan kasalliklar soni ortib bordi. Ular jumlasiga, sil, pnevmoniya, sifiliz va boshqa kasalliklarni kiritish mumkin.

XIX asrda antiseptika, rentgen yordamida tashhislash, jarrohlik va boshqa zamonaviy tibbiyot sohalarida taraqqiyot boshlandi. Bu davrga kelib o'limning pasayishi hamda aholining o'rtacha umr ko'rish davri keskin ko'tarildi. Agar o'rta asrlarda Skandinaviya mamlakatlarida o'rtacha umr ko'rish davri maksimal ko'rsatkichlari 40-42 yoshdan oshmagan bo'lsa, XX asr boshlariga kelib, u 55-58 yoshga yetdi.

O'limning bu tipida O'zbekistonda aholining o'rtacha umr ko'rish davri 32 yosh bo'lgan. O'lkadagi og'ir turmush sharoiti, tibbiy xizmatlarning juda kamligi, aholi o'rtasida o'limning ko'pligi aholining o'rtacha umr ko'rish davomiyligining kamayishiga olib kelgan³¹.

O'tgan, XX asr boshlariga kelib **o'limning yangi zamonaviy** tipining shakllandi. Endogen omillar bilan bog'liq o'lim sabablarining ustun kelishi asosan XX asrning ikkinchi yarmiga to'g'ri keladi. Ushbu davrda o'lim sabablari orasida qon aylanish tizimi va o'simta kasalliklaridan vafot etish ko'pchilikni tashkil etdi. Shuningdek, bugungi kunda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda aholining o'rtacha umr davomiyligi 75-80 yoshdan oshgan bo'lsa-da, ekzogen omillar, ayniqsa, bolalarda tugatilgan deb aytishga fikrimizcha hali erta. Shuningdek, bugungi kunda kasallanish ehtimoli yuqori bo'lgan muayyan yosh va kasb guruhlari, epidemiya xavfi yuqori sanaluvchi hududlar, murakkab tabiiy iqlim sharoitiga ega hududlar va h.k. mavjud. Bu esa hayot bir me'yorda kechmayotganligidan dalolat beradi. Ayni vaqtda, XXI asr boshlarida o'lim omillari hamda patologiyalar tarkibida sezilarli darajada o'zgarishlar ro'y berdi va buning natijasida yosh guruhlari o'lim kamaydi va aholining o'rtacha umr ko'rish davri ortdi, bunday holat o'limning o'zgacha insoniyat sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi avvalgi bosqichlaridagidan farqlanuvchi tarixiy turi mavjudligini e'tirof etish imkonini beradi.

³¹ Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. — Т.: Университет, 1997. - 105 б.

8.2. Aholi o'limi va uning yashash sharoiti bilan bog'liqligi

Aholi o'limi ekzogen va endogen omillar natijasida sodir bo'ladi. O'limning ro'y berishiga asosan 2 ta omil, birinchidan inson organizmning hayoti davomida biologik qarishi natijasida (endogen), ikkinchidan esa uning tashqi muhit kasallanishlar va shikastlanishlar natijasida (ekzogen) sodir bo'lishi bilan belgilanadi.

Endogen omillar inson organizmida tug'ilganidan to o'lguniga qadar sodir bo'ladigan ichki jarayonlar bo'lib, ko'p jihatdan biologik xususiyatga ega va butun organizmning keksayishi bilan bevosita bog'liq. Tabiiyki, o'lim endogen omillar ta'sirida keksa yoshdagi aholi orasida o'zining cho'qqisiga yetadi. Aytish joizki, ichki omillar ta'sirida sodir bo'ladigan barcha o'lim holatlari faqat keksa yoshdagilarga to'g'ri kelmaydi, ya'ni aynan yoshning o'sib borishi natijasida organizmning biologik yoki jismoniy qarishi bilan bog'liq emas. Bunga irsiy kasalliklar, tug'ma nuqsonlar, genetik buzilishlar bilan bog'liq o'lim holatlarini misol qilish mumkin.³²

O'lim jarayoni ijtimoiy-iqtisodiy, biologik, ekologik omillarning o'zaro murakkab ta'siri bilan belgilanadi. Shu bilan birga, o'lim ko'rsatkichlarining o'zgarib turishiga aholining turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy farovonlik darajasi, ekologik, ma'rifiy, ovqatlanish, turar-joy sharoitlari, aholi yashaydigan joylarning sanitariya va gigiena holati hamda sog'liqni saqlash xizmatlarining qay darajada rivojlanganligi singari omillar ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Aholi o'limi darajasi - mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanganligi, aholining moddiy shart-sharoiti, tibbiy xizmat ko'rsatish holati bilan ifodlanadi. O'lim va uning dinamikasi aholi salomatligi, tug'ilishning umumiy ko'rsatkichi, aholi yosh tarkibi bilan chambarchas bog'liqlikda o'zgarib boradi.³³ Darhaqiqat yuqoridagi demografik holatlardan tashqari aholi zichligi va milliy

³² Abduraxmonov Q., Abduramanov X Demografiya. T.: "NOSHIR" - 2011. 150-151-B

³³ Тожиева З.Н. Ўзбекистон аҳолиси. Т.: – 2010. 98–Б

tarkibining nomutanosibligi ham o'lim ko'rsatkichlarini o'zgarib borishiga sabab bo'ladi.

Tabiiyki, inson dunyoga kelar ekan, uning tashqi muhit ta'sirlariga duch kelishi natijasida ma'lum bir yoshda o'lim holati vujudga keladi. Bu holat tug'ilgandan to keksayish davrigacha bo'lgan ma'lum bir yoshni tashkil etadi. Mamlakatning taraqqiy etishi aholining ma'lumotlilik darajasi bilan birga aholi yosh guruhlariga ko'ra o'lim ko'rsatkichlarida ham namoyon bo'ladi. Demografik jarayonlardan biri o'lim holatini oshib yoki kamayib borishiga ham hududiy rivojlanish katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, rivojlangan davlatlardagi o'lim ko'rsatkichlari qoloq davlatlarga ko'ra ancha past bo'lib, iqtisodiy rivojlanganlik bilan farqlanadi.

O'rtacha umr ko'rish yoshining uzoq yoki qisqa bo'lishi insonning hayot tarzi bilan baholanadi. Inson sog'lom muhitda dunyoga kelib, shu muhitda yashashga harakat qilsa, uzoq umrga ega bo'lishi, yoki aksincha bo'lganda tashqi omillar ta'sirida nobud bo'lishi mumkin. Bunday holatda jamiyatning iqtisodiy farovonligi, tibbiy madaniyatning insonlar ongida shakllanganligi, sog'lom turmush tarzining yo'lga qo'yilishi umr davomiyligining garovi hisoblanadi.

Yana shuni ta'kidlash lozimki, avvalgi davrlarda aholi orasida uchraydigan o'lim ko'proq yuqumli - parazitar kasalliklar hissasiga to'g'ri kelgan bo'lsa, so'nggi yillarda mazkur kasallik guruhi o'rnini boshqa turdagi kasallik guruhlar bilan bog'liq bo'lgan o'lim ko'rsatkichlari egallamoqda. Bunday kasalliklar ilmiy adabiyotlarda ko'proq sivilizatsiya kasalliklari³⁴ nomi bilan ataladi.

Ma'lumki, IX asr oxiri X asr boshida tibbiyotga qo'shgan hissasi bilan mashhur bo'lgan olim Abu Ali ibn Sino o'zining "Tib qonunlari" asarida cho'l, adir, tog' hududlarida o'ziga xos iqlim va

³⁴ Цивилизация касалликлари – иқтисодий жиҳатдан тараққий этган мамлакатлар аҳолиси орасида кенг учрайдиган касалликлар (гипертония, юрак ишемик касалликлари, ошқозон ва ўн икки бармоқли ичак яраси, диабет, бронхиал астма, модда алмашинув, неврозлар, рухий бузилишлар) бўлиб, улар асосан катта шаҳарлар (юқори шовкин, гиподинамия, ҳавонинг кучли ифлосланиши ва ҳ.к) учун хосдир (Н.Қ. Комилова Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. Т.: 2016, Б-148).

kasallanishlarni izohlab o'tgan. Iqlim omillari insonga o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymasligini, kasallanishlar oxir oqibatda o'lim holatini tezlashtiruvchi jarayon ekanligini alohida ta'kidlagan. Olim psixik va asab kasalliklarni tavsiflash va davolashga ham ko'p yangiliklar kiritib, asosan atrof muhitning, iqlimning, parhez va jismoniy mashqlarning ta'siriga katta e'tibor bergan³⁵. "Tib qonunlari" asarining 1 va 3-kitobida mijozning mavsumga aloqadorligi, kasallanishning kelib chiqish sabablari mavsumga va hududga bog'liqligini alohida ta'kidlagan³⁶.

Qadimgi yunon olimi Gomerning "Iliada" dostonida ikki afsonaviy Yunon tabiblari haqida fikr yuritilgan. Abu Ali ibn Sino hudud kasalliklari, bir joyda yuz bergan kasallik ikkinchi joyda mavjud emasligini "Tib qonunlari" asarida yozib qoldirgan. U ba'zi kasalliklarni davolash uchun iqlimni o'zgartirish zarurligini, dengizlarda sayohat qilish musaffo havoli joylarga borishni tavsiya qilgan³⁷.

Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" tarixiy asarida urushlar, epidemiyalarning xalqlarning qirilib ketishiga sabab bo'lishi ta'kidlangan. Qolaversa, asarda bir hududda yashab istiqomat qilgan insonning boshqa bir hududga moslashishi jarayonida tanada qarishning tezlashishi bilan bog'liq ma'lumotlar keltirilgan.

O'rta Osiyolik tabib Ar-Roziy asarlarida ham iqlimning kasallanish va o'limga ta'siri bayon etilgan. Kishiga kasalliklarning kelib chiqishi yashash joy bilan bog'liqligi e'tirof etilgan. U hattoki, kasalxonalar qurishda ham joyning iqlimi va o'rniga alohida e'tibor berishni ta'kidlagan.

Fanning taraqqiy etishi mobaynida aholiga foydalanish qulay va yengil sharoitlar tug'diruvchi vositalar og'ir mehnat va izchil harakat o'rnini egallab bormoqda. Dunyoda iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish natijasida har bir faoliyatning jonli odami (robot) yaratila boshlandi. Bu insonlarga kam harakatlilik (gipodenamiya),

³⁵ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.: -2006. 12 том.

³⁶ Тиббиёт энциклопедияси. Т.: 2016. Б-472.

³⁷ Комилова Н.Қ. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. Т., 2016 й. 18-Б

organizmda moddalar almashinuvining buzilishiga olib kelmoqda. Natijada surunkali kasalliklarning paydo bo'lishi esa o'lim holatini tezlashtirmoqda.

Xulosa qilib aytganda, aholi o'limiga tabiiy, iqtisodiy va ijtimoiy muhitning ta'siri bir-birini to'ldirgan holda ro'y beradi. Aksariyat rivojlangan hududlarda kasb va unga xos kasalliklardan o'lim holati yuz bersa, rivojlanishi sust bo'lgan mintaqalarda oziq-ovqat muammosi va surunkali epidemik kasalliklardan o'lim ko'rsatkichi yuqori hisoblanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, aholi o'limini kamaytirish tabiiy muhit, ijtimoiy-iqtisodiy holatga hamohang tarzda vujudga keladi.

8.3. O'lim va uning koeffisientlari, chaqaloqlar o'limi turlari

Aholi o'limi va o'rtacha umr ko'rish davrini tahlil qilishda xuddi tug'ilishdagi kabi ikki turdagi ma'lumot asos bo'ladi. Birinchisi, o'lganlarning mutlaq soni va ularning yoshi, jinsi, o'lim sabablariga ko'ra ajratilishi, ikkinchisi esa mazkur sonlarni solishtirish lozim bo'lgan aholi guruhlarining mutlaq soni (jami aholi, shuningdek, muayyan yoshdagi ayol va erkaklar soni) kiradi. Mazkur ma'lumotlar asosida o'limlar soni va koeffisientini aniqlovchi hamda o'rtacha umr davomiyligini hisoblovchi ko'rsatkichlar tizimi yuzaga keladi.

Demografiyada aholining o'lim holatini statistik tahlil qilish maqsadida qator ko'rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Shulardan o'lim darajasini baholovchi eng oddiy ko'rsatkich - bu o'limning umumiy koeffitsienti hisoblanib, u quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$m = M/R * 1000$$

Bu yerda: M - o'rganilayotgan davrdagi o'lganlarning umumiy soni; R - o'rganilayotgan davrdagi aholining o'rtacha soni.

Mazkur koeffitsient hisoblab chiqishning soddaligi va ma'lumotning mavjudligi sababli keng qo'llaniladi. Ayni vaqtda, ba'zi millat vakillari hamda kichik hududiy aholi manzilgohlari uchun jins va yoshga oid aniq ma'lumotlarni olishning imkoni bo'lmaganligi bois o'limning umumiy koeffitsienti olim darajasini

aniqlash va baholash uchun qo'llaniladigan yagona uslub hisoblanadi.

Mamlakat (hudud) aholisining o'lim darajasini baholashda o'limning umumiy koeffitsientidan foydalaniladi. 18-jadvalda o'limning umumiy koeffitsientini baholash mezonlari keltirilgan.

18-jadval

O'limning umumiy koeffitsientini baholash mezonlari

I*		II**	
Koeffitsient ‰	Daraja tavsifi	Koeffitsient ‰	Daraja tavsifi
20 dan yuqori	juda yuqori	35 va undan yuqori	F a v q u l o d d a yuqori
16-20	yuqori	25-34,9	juda yuqori
13-15	o'rtachadan yuqori	15-24,9	yuqori
11-12	o'rtacha	10-14,9	o'rtacha
9-10	o'rtachadan past	10 gacha	past
7-8	past		
7 gacha	juda past		

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 162 b

* -Merkov A.M., Suxarebskiy L.M. statistika na slujbe narodnogo zdorovya. Moskva, 1968, -C48.

**Statistika naseleniya s osnovami demografii / G.S.Kildishev, L.L.Kozlova, S.P.Ananyeva. –M. Finansi i statistika, 1990. C-159.

O'lim darajasini tavsiflovchi mezonlarni tahlil qilish ularning deyarli bir-biriga o'xshash ekanligini ko'rsatadi. Aytish joizki, bugungi kunda mamlakatlarda aholining o'lim darajasini baholashda bu mezonlardan keng foydalanilmoqda.

O'limning yosh bilan chambarchas bog'liqligi har bir yosh guruhida o'ziga xos o'lim sabablarining mavjudligi va uning yo'nalishlari evolyutsiyasini ta'riflash uchun **yosh guruhlari bo'yicha o'lim koeffitsientidan** foydalaniladi va u o'limning umumiy koeffitsientiga nisbatan aniqroq maxsus ko'rsatkichdir. Ushbu koeffitsientni bir xil yoshdagi aholi guruhlari uchun hisoblash eng yuqori samara beradi. Biroq, ko'pchilik hollarda

ularni hisoblash uchun kerakli ma'lumotlar etishmaydi.

Alioli o'limining statistik tahlilida 5 yillik yosh guruhlariga hisoblab chiqilgan koeffitsientlardan foydalanish keng tarqalgan. Yosh guruhlari bo'yicha o'lim koeffitsientlarida jinsiy tarkib guruhlarida katta farq kuzatilgani bois, ushbu koeffitsientlar erkaklar va ayollar uchun alohida hisoblanadi.

Bunda quyidagi formuladan foydalaniladi:

$$M_x = M_x / R_x * 1000$$

Bu yerda: M_x - x yoshida odganlar soni (jinsi bo'yicha); R_x - yoshidagi aholining o'rtacha yillik soni (erkaklar yoki ayollar).

Yosh guruhi bo'yicha o'lim koeffitsientlari o'limning alohida sabablariga ko'ra ham hisoblanishi mumkin. Bu holda, formulada surat qismida o'lganlarning umumiy soni o'rniga mazkur yoshda ma'lum sabablardan vafot etganlar soni yoziladi. Agar bunday hisob-kitoblarda barcha o'lim sabablari uchun bajariladigan bo'lsa, olingan koeffitsientlar yig'indisi ushbu aholi guruhi uchun umumiy yosh guruhi bo'yicha o'lim koeffitsientini ifodalaydi.

Chaqaloqlar o'limi aholi salomatligining asosiy ko'rsatkichlaridan biri hisoblanib, u mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini, aholining demografik holatini, tibbiy xizmat sifatini, sanitariya-epidemiologiya, profilaktika va davolash ishlarining samaradorligini ko'rsatuvchi barometr indikatoridir.

Chaqaloqlar o'limi deganda, bir yoshgacha bo'lgan (ya'ni, 0 oydan 12 oygacha) bolalar o'limi, bolalar o'limi deganda esa 1 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan aholi guruhining o'limi tushuniladi.

Bir yoshgacha bo'lgan o'lim ko'rsatkichlarining aksariyati boshqa yosh guruhlari o'limidan yuqoriroq bo'ladi. Mazkur ko'rsatkichning boshqa yosh koeffitsientlaridan farqi shundaki, u o'ziga xos hisoblash usuli yordamida aniqlanadi hamda muhim ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatga ega. Chaqaloqlar o'limi onalar o'limi darajasi bilan bir qatorda u reproduktiv salomatlik holatini hamda pediatriya va boshqa xizmatlar sifatini ham ko'rsatadi.

Chaqaloqlar o'limini hisoblash uchun alohida ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ular qatoriga chaqaloqlar o'limining umumiy

koeffitsienti kirib, quyidagicha hisoblanadi:

$$m = M/N * 1000$$

Bu yerda: M - joriy yilda o'lgan chaqaloqlar soni;

N - joriy yilda tirik tug'ilgan go'daklar soni.

Ushbu usulni 2 yil oralig'ida (o'tgan va joriy yillar) tirik tug'ilgan chaqaloqlar soni o'rtacha bir xil bo'lganda qo'llash tavsiya etiladi. Yil davomida 1 yoshgacha o'lgan bolalar soni orasida joriy yilda tug'ilgan bolalar bilan bir qatorda o'tgan yili tug'ilgan bolalar ham bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi kattaligini aniq hisoblash uchun 1920 yilda nemis demografi va matematigi Yoxannes Rats (1854-1933 yy) tomonidan taqdim etilgan quyidagi usuldan foydalaniladi:

$$M_0^t = \frac{M_0^t}{2/3M^t + 1/3M^{t-1}} * 1000$$

Bu yerda: M_0^t - joriy yilda bir yoshgacha o'lgan bolalar soni;

$2/3M^t$ - joriy yilda tirik tug'ilgan bolalarning 2/3 qismi;

$1/3M^{t-1}$ - o'tgan yilda tirik tug'ilgan bolalarning 1/3 qismi.

Bu usulda olingan natijani chaqaloqlar o'limini baholash mezoni bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichga teng ekani ma'lum bo'ladi (2-jadval). Xuddi shu usulda chaqaloqlar o'limining ayrim sabablari, masalan, kasalliklar turi bo'yicha o'lganlar kattaligini hisoblash mumkin. Buning uchun kasr chizig'ining suratiga tegishli kasalliklardan o'lgan chaqaloqlar sonini qo'yib hisoblash kifoya.

19-jadval

Chaqaloqlar o'limi koeffitsientini baholash mezoni

Chaqaloqlar o'limi koeffitsiyentining miqdori, ‰	Chaqaloqlar o'limi darajasi tavsifi
10 dan kam	Past
10-19	O'rtacha
20-29	Yuqori
30 va undan ko'p	Juda baland

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. "Demografiya" T.: 2011. 169 bet

O‘zbekistonda har ming nafar tirik tug‘ilgan chaqaloqqa nisbatan o‘lganlar soni respublikada - 9,9, shaharda - 11,8, qishloq joylarida esa 8,4 nafarni tashkil etadi. 19-jadvaldagi baholash mezonidan ko‘rinib turganidek, respublika va qishloq joylarda chaqaloqlar o‘limi “past” va shahar joylarda “o‘rtacha” darajada hisoblanadi.

O‘zbekistonda chaqaloqlar o‘limi yil sayin kamayib bormoqda. Mazkur holat, birinchi navbatda, quyidagi demografik omillarga bog‘liq: farzandlar tug‘ilishi orasidagi intergenetik intervalning ortib borishi, tug‘ish yoshi yuqori chegarasining ortishi, go‘dak yoshidagi bolalarning sog‘ligini mustahkamlash, onalikni muhofaza qilish, emizishni targ‘ib qilish, bolalarda o‘tkir respirator va diareya kasalliklariga qarshi kurashish va boshqalar. Shunday qilib, chaqaloqlar o‘limi aholining takror barpo bo‘lishida muhim hisoblanib, tibbiy xizmat sifati, sanitariya-epidemiologiya, profilaktika va davolash ishlarining samaradorligiga bog‘liq.

Inson hayotini birinchi yili quyidagi uch davrga ajratiladi va bu davrlar o‘lim extimoli ustun keluvchi patagoniya bilan tavsiflanadi.

1. **Perinatal davr**- homilaning 28 haftasidan boshlanib, chaqaloq hayotining dastlabki 7 sutkasigacha bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. “Perinatal o‘lim” tushunchasi birinchi marta S. Refler tomonidan qo‘llanilgan bo‘lib, tarjima qilganda “tug‘riq atrofidagi yo‘qotish” degan ma‘noni bildiradi.

Perinatal davr homila va yangi tug‘ilgan chaqaloq hayotidagi eng muhim davr bo‘lib, unda o‘lim extimolligi yuqori bo‘ladi (o‘z vaqtiga yetmay erta tug‘ilgan chaqaloqlarni ham hisobga olgan holatda). Ushbu davrga hayotning birinchi yilidagi o‘limning 70%i to‘g‘ri keladi.

Perinatal o‘lim dinamikasi (ko‘rsatkichning keskin o‘zgarib turishida), shuningdek, chaqaloqlar o‘limining statistik qayd etilishidagi noaniqliklarni aks ettirishi mumkin. Chunki ushbu davrdagi o‘ganlar soni ham tirik, ham o‘lik tug‘ilganlarning umumiy soni bilan taqqoslanadi. Perinatal o‘lim koeffisienti

quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$P = \frac{r+l}{t} * 1000$$

Bu yerda P- perinatal o'lim koeffisienti;

r- o'lik tug'ilganlar soni;

l- hayotning birinchi 7 kunigacha o'lganlar soni;

t- barcha tug'ilganlar soni (tirik va o'lik);

Perinatal davrdagi homilaning asosiy sabablari asfiksiya (45 % atrofida), respirator kasalliklar (20% atrofida), tug'ma kamqonlik (13-15%), tug'ishdagi shikastlanish (7-9 %) va bachadon ichidagi infeksiyalar (2% atrofida) hisoblanadi.

2. **Neonatal davr** – bolaning tug'ilganidan to 28 kunigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Ushbu ko'rsatkich chaqaloqlar o'limining asosiy ko'rsatkichlaridan biri bo'lib, chaqaloqlarning shu davrga to'g'ri keladigan o'limi salmog'i qanchalik baland bo'lsa, godaklar o'limining darajasi shunchalik past bo'ladi.

Neonatal o'lim koeffisienti quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$n = \frac{y}{t} * 1000$$

bu yerda n- neonatal o'lim koeffisienti;

y-0-27 kunlik o'lgan chaqaloqlar soni;

t- tirik tug'ilgan bolalar soni;

Neonatal o'lim tug'ma nuqsonlar, tug'ilish paytidagi shikastlanishlar neonatal davrdan keyingi asfiksiyalar va tug'ma pnevmaniya tufayli yuz beradi.

3. **Postneonatal davr.** Bu neonatal davrdan keyingi davr bo'lib, (28 kundan 1 yoshgacha), quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$\varpi = \frac{\delta}{t - y} * 1000$$

Bu yerda - ϖ - postneonatal o'lim koeffisienti;

δ - 28 kundan 1 yoshgacha bo'lgan davrda o'lgan chaqaloqlar soni;

t – tirik tug'ilganlar soni;

y – 0-27 kunlik davrda o'lgan bolalar soni.

Endogenomillarbilanko‘proqbog‘langanya’ni, onasalomatligi va homiladorligi davridagi hayot tarsi bilan belgilanuvchi neonantal o‘limdan farqli ravishda, postneonatal davrda bola salomatligiga tashqi omillarning ta’siri ortib boradi. Bular jumlasiga bola parvarish qilish, ovqatlanish, pediater hizmatining sifati va boshqalarni kiritish mumkin.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. O‘lim va unga ta’sir etuvchi omillarni aytib bering?
2. Endogen va ekzogen omillar deganda nimani tushunasiz?
3. Kvaziendogen omillar nima?
4. O‘lim sabablarini xalqaro tasnifi haqida tushuncha bering?
5. O‘limning umumiy koeffisienti qanday aniqlanadi?
6. O‘limni yosh koeffisienti nima?
7. Chaqaloqlar o‘limi deganda nimani tushunasiz?
8. Chaqaloqlar o‘limini baholash mezoni qanday?
9. Perinatal, neonatal va postneonatal chaqaloqlar o‘limini tushuntirib bering

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 484 б.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
4. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
5. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. –Т.: Университет, 1997.–181 б.
6. Комилова Н.Қ. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. –Т.: 2016 й. –300 б.
7. Муҳаммедова Н.Ж. Ўзбекистонда аҳоли ўлимини географик тафовутлари. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. -Т.: 2019, Б-20
8. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
9. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
10. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

9-MAVZU: AHOLINI O‘RTACHA UMR KO‘RISH DAVOMIYLIGI

Reja:

9.1. Aholini o‘rtacha umr davomiyligi va geografiyasi

9.2. Aholini o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligini aniqlash

9.3. Aholi salomatligi

9.1. Aholini o‘rtacha umr davomiyligi va geografiyasi

Aholining o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligini aniqlash demografiyaning asosiy vazifalaridan biri hisoblanib, aholini ijtimoiy muhofaza qilish, maishiy mahsulotlar ishlab chiqarish, ishlab chiqarish tarmoqlarini hududiy ixtisoslashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Aholini o‘rtacha umr ko‘rish davrini aniqlash masalasiga qiziqish XVII asrning ikkinchi yarmidan boshlandi. Aholini o‘rtacha umrini aniqlash, ya’ni “Hayot jadvali” tuzish, dastlab 1662 yilda Londonda Dj. Graunt tomonidan tuzilgan. Keyinchalik, 1741 yilda Galley va Zyusminlx tomonidan takomillashtirilgan. O‘tgan asrda Rid va Merrell, Keyfits (1984) va Grevil tomonidan (1989 y) yanada takomillashtirilgan.

Aholining o‘rtacha umr davomiyligi deganda joriy yilda tug‘ilgan avlodning (ularning hayoti davomida shu yilda hisoblangan har xil yoshdagi o‘lim ko‘rsatkichi o‘zgarmas bolib qolganda) o‘rtacha umrga - yashashga to‘g‘ri kelgan yosh soni tushuniladi³⁸.

Aholining o‘rtacha umr davomiyligi - bu inson tug‘ilganida yoki ma’lum bir yoshida uning yashashi kutilayotgan o‘rtacha davr (yil) o‘lchovidir.

Bugungi kunda jahon mamlakatlarida aholi o‘limi darajasi pasayib bormoqda. Jumladan, so‘nggi o‘n yillikda jahon aholisi o‘lim ko‘rsatkichi har ming kishi hisobiga 8,3 kishidan 7,6 kishiga kamaydi³⁹. Hususan, Osiyo, Afrika, Okeaniya mamlakatlarida o‘lim darajasi sezilarli darajada pasayish kuzatildi. Aholi o‘limi

³⁸ Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011.296 b

³⁹ https://en.m.wikipedia.org/wiki/List_of_sovereign_states_and_dependent_territories_by_mortality_rate#Methodology

darajasi pasayishida, albatta jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, turmush tarzining yaxshilanishi, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatishning oshib borishi kabi omillar muhim hisoblanadi. Shuningdek, bir qator Yevropa mamlakatlarida aholi tarkibida keksalar salmog'ining yuqori bo'lishi o'lim darajasini ortishiga olib kelmoqda. Aholi o'limining umumiy koeffitsienti darajasiga demografik omillarning ham ta'siri katta. Hususan, aholining yosh tarkibiga bevosita bog'liq hisoblanib, aholi tarkibida bolalar (0-14 yosh) va yoshlar (16-29 yosh) salmog'i yuqori bo'lsa, o'lim koeffitsienti kamayadi, aksincha keksalar salmog'ining yuqori bo'lishi o'lim darajasini ortishiga olib keladi.

XX asr boshlarida ko'plab jahon mamlakatlarida aholining o'rtacha umr ko'rish davri 35-40 yoshga teng bo'lgan bo'lsa, asr o'rtalariga kelib 45-50 yoshga yetdi⁴⁰. XXI asr boshlarida 67 yoshni tashkil etgan bo'lsa, 2020 yilga kelib bu ko'rsatkich 73,2 yoshga yetdi. Shuningdek, barcha davrlarda ayollar erkaklarga nisbatan uzoq umr ko'rgan va ular orasidagi farq ortib borgan kuzariladi. Jumladan, 1950 yilda ayollarda o'rtacha umr davomiyligi 48,5 yosh va erkaklarda 45,5 yoshni yoki 3 yoshga farqni tashkil etgan bo'lsa, XXI asr boshida ayollarda 69,4 yosh va erkaklarda 64,8 yosh (yosh farqi 4,6 yil) bugungi kunda ayollarda o'rtacha umr davomiyligi 75,6 va erkaklarda 70,8 yoshga yoki yosh farqi 4,8 yoshga teng bo'ldi. Tahlillarga ko'ra, ayollarning umr davomiyligi erkaklarga nisbatan yuqori o'sishga ega ekanligini anglash mumkin. Bunda, ayollarni jamiyatdagi nufuzini ortib borishi, ayollarning bandlik darajasini ortishi, farzand ko'rishga bo'lgan munosabatning o'zgarishi, tibbiy xizmat ko'rsatish sifatining yaxshilanishi, onalik va bolalikni muhofaza qilish ishlarini yuqori darajaga ko'tarilishi kabi omillar muhim rol o'ynaydi.

Aholining o'rtacha umr davomiyligi yuqori bo'lgan mamlakatlarda o'lim darajasi past bo'lishi kuzatiladi va bu tabiiy hol. Jumladan, 2020 yil eng uzoq umr ko'rsatkichi Xitoy-Gonkong (85,29 yosh), Yaponiya (85,03 yosh), Xitoy-Makao (84,68 yosh),

⁴⁰ <https://www.worldometers.info/demographics/life-expectancy/#countries-ranked-by-life-expectancy>

Svazilend (84,25 yosh), Singapur (84,07), Italiya (84,01), Ispaniya (83,99 yosh), Avstraliya (93,94), Islandiya (83,52) va Janubiy Koreyada (93,50) kuzatilmoqda⁴¹. Oʻrtacha umr davomiyligi eng past darajasi Markaziy Afrika Respublikalari (54,36 yosh), Chad (55,17 yosh), Lesoto (55,65), Nigyeriya (55,75 yosh), Syerra-Leona (55,92 yosh) va Somali (58,34 yosh) davlatlarida qayd etilgan.

Aholi oʻrtacha umr davomiyligini ortib borishida tugʻilishning kamayishi ham muhim rol oʻynaydi. Jumladan soʻnggi 15-20 yil davomida koʻplab jahon mamlakatlarida tugʻilish darajasining kamayganini kuzatish mumkin. Aholining oʻrtacha umr davomiyligining ortib borishi har bir mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bogʻliq boʻlishi bilan birga sogʻliqni-saqlash, aholi sogʻlom hayot tarzini tashkil etishdagi erishgan yutuqlari bilan belgilanadi. Jumladan, aholi oʻrtacha umr davomiyligi yuqori boʻlgan (Xitoy-Gonkong, Yaponiya, Xitoy-Makao, Svazilend, Singapur, Italiya, Ispaniya, Avstraliya, Islandiya va Janubiy Koreya) mamlakatlar bu borada katta yutuqlarga erishgan davlatlar hisoblanadi. Shuningdek, oʻrtacha umr koʻrish yoshi past boʻlgan davlatlarning aksariyati Afrika davlatlari hisoblanib mazkur mamlakatlarda bu borada qator kamchiliklar koʻzga tashlanadi.

Hulosa shuki, uzoq umr koʻrishda har bir mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga bogʻliq boʻlishi bilan birga, sogʻliqni-saqlash, aholi sogʻlom hayot tarzini tashkil etishdagi erishgan yutuqlari bilan belgilanadi.

9.2. Aholini oʻrtacha umr koʻrish davomiyligini aniqlash

Aholini oʻrtacha umr davomiyligini aniqlash uchun hayot jadvalini (baʼzan oʻlim jadvali deb ham ataladi) tuzish kerak boʻladi. Hayot jadvali bu - joriy yilda ayrim yoshlardagi oʻlim koʻrsatkichlariga asoslangan holda aholining hayoti mobaynida kamayib borishini koʻrsatuvchi va bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlgan koʻrsatkichlar tizimidan tashkil topgan jadvalga aytiladi.

Hayot jadvalini tuzishda aholisi 100 000 kishidan koʻp boʻlgan

⁴¹ <https://www.worldometers.info/demographics/life-expectancy/#countries-ranked-by-life-expectancy>

hududlar olinadi. Odatda, mazkur jadval umumiy hamda erkaklar va ayollar uchun alohida ham hisoblanadi. BMT tavsiyalarida hayot jadvalini 85 yosh va yuqori yosh guruhiga qadar hisoblash zarurligi ta'kidlanadi.

Asosiy ko'rsatkichlar va ularni hisoblash uslublari. Hayot jadvali - bu o'ziga xos ko'rsatkichlarga ega hamda hisoblanishning ketma-ketligini aks ettiruvchi ustunlar qatoridir.

Hayot jadvali bir necha qatorlar va ustunlardan tashkil topadi. Qatorlar 0-1, 1-4, 5-9, 10-14, 15-19,.....80-84, 85+ yosh guruhlariga ajratilgan. Ustunlarda esa yosh guruhi bo'yicha vafot etganlar, aholi soni kabi ma'lumotlar keltiriladi. Jadvalining birinchi ustunida l_x - x yoshgacha yashab yetadiganlar soni keltiriladi. Bunda, jadvalining o'zagi l_{0-1} yosh guruhida (100 000 yoki 10 000) ga teng deb olinadu va keyingi yosh guruhlari vafot etganlar sonini ketma-ketlikda ayirib borish yoki, yosh guruhi bo'yicha o'lganlar soni d_x - x yoshidan $x + 5$ yoshi oralig'idagi o'lganlar soni. Bu holda,

$l_{x+5} = l_x - d_x$
 q_x - x yoshidan $x + 5$ yoshi oralig'ida o'lim ehtimoli. Mazkur ko'rsatkichni uch uslubda hisoblash mumkin, agar l_x qiymatlarining ketma-ketligi mos ravishdagi yosh guruhlari oralig'ida o'lganlar sonini ketma-ketlikda oshirib borish yo'li bilan hisoblab chiqarilgan bo'lsa, u holda o'lim ehtimoli quyidagi formula yordamida hisoblanishi mumkin:

$$q_x = \frac{l_x - l_{x+5}}{l_x}$$

Ma'lum yoshgacha yashab ketganlar va shu oraliqda o'lganlar sonlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tufayli o'lim ehtimolini yana bir usulda hisoblab chiqish mumkin:

$$q_x = \frac{d_x}{l_x}$$

Shuningdek, uchinchi usuli bevosita yosh guruhlari bo'yicha o'lim koeffitsientlaridan kelib chiqadi va quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$q_x = \frac{d_x}{l_x}$$

Hayot jadvalining keyingi ko'rsatkichi - bu x yoshidan $x+5$

yoshigacha yashab ketish ehtimolidir. Yashab ketish ehtimoli hamda o'lim ehtimoli bir-birini qarama qarshi ikki hil ehtimol bo'lganligi uchun, ularning yig'indisi 1 ga teng. Shuning uchun, $x+5$ yoshigacha yashash ehtimoli quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$P_x = 1 - q_x$$

Hayot jadvalida oxirgi qatori "85 +" yosh oralig'ida hisob-kitoblarni tugatish uchun quyidagi amallar bajariladi: o'lim ehtimoli 1 ga, keyingi yosh guruhigacha yashab ketish ehtimoli esa mos holda 0 ga tenglashtiriladi.

r_x qiymati mavjud holda yashab yetganlar soni quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$l_{x+5} = l_x * p_x$$

Hayot jadvalidagi birinchi to'rt ustun ko'rsatkichlari bir-biriga bog'langan holda, ulardan uchtasini oson yo'l bilan biridan-biri usulida (o'lganlar soni bundan mustasno) hisoblab chiqarish mumkin. Shuningdek, kutilayotgan hayot davomiyligini aniqlash uchun zamin yaratadi. Muayyan avlodning real kattaligini aniqlash uchun boshqa ko'rsatkich, ya'ni x yoshi bilan $x+5$ yoshi oralig'idagi yashovchilar sonidan foydalaniladi, buning uchun x yoshigacha yashab ketganlar soniga $x+5$ yoshigacha yashab ketganlar soni qo'shiladi, yig'indi esa ikkiga bo'linadi, ya'ni oddiy o'rtacha arifmetik ko'rsatkich hisoblanadi. Natijada berilgan besh yillik oralig'idagi har bir xil guruhiga kiruvchi odamlarning o'rtacha soni hosil bo'ladi, so'ng bu son 5 ga, ya'ni oraliq uzunligiga ko'paytiriladi, so'ngi variantida ushbu formula quyidagi ko'rsatkichga ega bo'ladi:

$$L_x = \frac{l_x + l_{x+5}}{2} * 5$$

Hayot jadvali hisoblashdagi keyingi bosqich bu berilgan o'lim tartibi saqlanishi sharoitida ma'lum ma'lum bir yilda tug'ilganlarning yashashi lozim bo'lgan yillar sonini aniqlash. Bu ko'rsatkich barcha L_x qiymatlarining yig'indisi bo'lib, bunda qo'shish quyidan yuqoriga bo'lgan ketma-ketlikda amalga

oshiriladi. Hayot jadvaliga teng bo'lgan, ya'ni 10 guruhi uchun u «85 yosh va yuqori» yoshidan «0» yoshigacha yashaganlar soni yig'indisiga teng.

$$T_0 = \sum L_x$$

Boshqa har bir yosh guruhi uchun mos ravishda «85 yosh va yuqori» yoshidan x yoshigacha yashaganlar soni yig'indisini tashkil qiladi.

$$T_x = \sum L_x$$

Hayot jadvalining yakuniy ko'rsatkichlari - bu yangi tug'ilgan chaqaloqlar uchun hayot davomiyligi hamda oraliq hayot davomiyligi, ya'ni ma'lum yoshgacha yashagan insonlarning kelgusida yashaydigan hayot davomiyligi ko'rsatkichlarining ketma-ketligini ifodalovchi sonlar.

Yangi tug'ilgan chaqaloqlarning kutilayotgan hayot davomiyligi quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$e_0 = \frac{T_0}{L_0}$$

Mos ravishda har bir boshqa yosh guruhi oralig'igacha yashab yetganlarning hayot davomiyligi ushbu formula bo'yicha hisoblanadi.

$$e_x = \frac{T_x}{L_x}$$

Hayot jadvalida birinchi yosh guruhidan tashqari, boshqa barcha guruhlardagi aholi yoshining o'sib borishi bilan ular umrining o'rtacha uzunligi kamayib borishi tabiiy hol.

Hayot jadvalining asosiy ko'rsatkichlari hisobi natijalari yordamida hisoblab chiqiladigan miqdor ko'rsatkichlari orasida ma'lum yosh oralig'i boshlanishigacha yashab yetmaganlarning o'rtacha hayot davomiyligi ko'rsatkichi alohida qiziqish uyg'otadi. U quyidagi formula yordamida hisoblanadi:

$$e_{x+t} = \frac{t_{x+t} + t_x}{l_{x+t}}$$

Mazkur ko'rsatkichning ahamiyati shundaki, u aniq yosh oralig'idagi o'lim hisobiga hayot davomiyligi yillaridagi real yo'qotiladigan yillar sonini aniqlash imkonini beradi.

Buning uchun hosil bo'lgan qiymatni berilgan yosh oralig'i uzunligidan ayirish lozim. Masalan, agar 20-30 yosh oralig'ida hisoblangan hayot davomiyligi 9,5 yoshga teng bo'lsa, oraliqning amaldagi uzunligi 10 yil bo'lsa, u holda joriy o'lim darajasi saqlangan vaziyatda har bir 20 yoshga to'lganlar uchun yo'qotishlar 0,5 yilga teng bo'ladi. Ushbu guruh uchun 20 yoshlilarning amaldagi sonini bilib, mazkur aholi avlodi kelgusi 10 yil mobaynida duch keladigan yo'qotishlarning yig'indisini aniqlash mumkin. Ular quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$dT=0,5 \cdot P_{20}$$

Hayot jadvali o'limning joriy holati va yosh bo'yicha guruhlardagi dinamikasi tahlilining mukammal vositasidir. Hayot jadvalining yakuniy ko'rsatkichi hisoblangan yangi tug'ilgan chaqaloq uchun kutiladigan hayot davomiyligining ko'rsatkichi ko'rinishida, bir tomondan, o'lim darajasini tavsiflaydi, ikkinchi tomondan esa har qanday mamlakat, hududlarning o'lim darajalarini taqqoslash imkonini beradi, ya'ni bir demografik guruhning boshqasiga nisbatan holatini epidemiologik jarayonlar, ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot darajasi, hayot sifati nuqtai nazaridan taqqoslash imkonini beradi. Shu sababdan hayotning kutilayotgan davomiyligi aholi ijtimoiy-iqtisodiy farvonligining asosiy olchamlari sifati deb qaraladi.

Demografiyada alohida olingan kasalliklar bo'yicha umrning o'rtacha uzunligini aniqlash uchun shu kasallikdan o'lganlar sonini $\sum dx$ dan ayirib tashlanib, o'lim jadvali tuziladi. Natijada ayrim kasalliklarning umrning o'rtacha uzunligiga ta'siri o'rganiladi.

9.3. Aholi salomatligi

Mamlakatlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida kasalliklar va ularni oldini olish, aholi salomatligini mustahkamlash muhim ahamiyatga ega masalalardan hisoblanadi.

Dastavval aholi salomatligi va salomatlik tushunchalariga to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq. "Salomatlik" tushunchasiga Gippokrat quyidagicha ta'rif bergan: "Salomatlik - bu insonning sub'yektiv-ruhiy hissi bo'lib, u to'liq jismoniy va ruhiy kuchlarni

his qilgan tarzda sub'ektiv shikoyatlarning yo'qligidir⁴²»¹.

Hozirgi kunda “salomatlik” tushunchasi bilan bir qatorda “sog'lom inson” tushunchasi ham ishlatilmoqda. Aholi salomatligini baholashda insonning o'ziga xos bo'lgan biologik va ijtimoiy vazifalari, ijtimoiy foydali faoliyatini bajarish qobiliyati sifatida qo'llanilishi «sog'lom inson» tushunchasining vujudga kelishiga zamin yaratdi.

Shuningdek, “salomatlikni kishida jamlangan barcha biologik va ijtimoiy qobiliyatlar to'liq namoyon bo'ladigan hamda organizmning barcha muhim hayotiy tizimlari imkon qadar jadal va katta tezlikda faoliyat ko'rsatadigan holatidir⁴³” - deb hisoblagan I.V.Davidovskiy.

So'nggi yillarda salomatlikni baholovchi turli yangi uslublar ishlab chiqilmoqda. Bunda inson sog'ligiga ta'sir etuvchi omillarning ta'siri darajasi alohida olinib, ular o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash masalasi katta amaliy ahamiyatga ega. Holbuki, bunday ma'lumotlarga asoslanib salbiy omillarni ta'sirini kamaytirish yoki bartaraf etish hamda inson sog'ligiga ijobiy ta'sir etuvchi omillar ta'sirini kuchaytirish orqali aholi sog'lig'ini mustahkamlash mumkin bo'ladi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan «salomatlik» tushunchasiga quyidagicha ta'rif berilgan: “Salomatlik - bu nafaqat kasalliklar va boshqa jismoniy nuqsonlarning mavjud bo'lmasligi, balki, shu bilan birga, to'liq jismoniy, ruhiy va ijtimoiy jihatdan ijobiy holat hamdir»⁴⁴. Fikrimizcha keltirilgan ta'riflar ichida ushbu tarif eng mukammal ta'rif deb hisoblash mumkin. Boisi, inson organizmi doimiy o'zgarishlar va rivojlanishda bo'ladi va bu dinamika jismoniy hamda ruhiy sog'liqning muhim shartlaridan biri hisoblanadi.

Aholi salomatligiga bir qancha omillar ta'sir etadi. Aholi salomatligiga ta'sir etuvchi omillarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin: (4-Rasm.)

⁴² Степанов А.Д. Норма, болезнь и вопросы здравоохранения. - М.: Финансы и статистика, 1975. - С.248-249.

⁴³ Давидовский И.В. Демографические факторы здоровья. — М.: Статистика, 1988.— С.68

⁴⁴ Давидовский И.В. Демографические факторы здоровья. — М.: Статистика, 1988.— С.68

Obyektiv omillar	Sogʻlom turmush tarzi	Subyektiv omillar
Atrof muhit sifati	oqilona ovqatlanish	yashash joyidan qoniqish
Mehnat sharoitlari	faol jismoniy harakat	mehnat sharoitidan qoniqish
maʼlumotlilik darajasi	oʻz sogʻligiga boʻlgan ijobiy munosabat	yashash sharoitlaridan qoniqish
oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlariga ega boʻlish imkoniyati	shaxslararo munosabat	damolish va davolanish sharoitlaridan qoniqish
daromadlar miqdori	madaniy xordiq	sport bilan shugʻullanish imkoniyatlaridan qoniqish
yashash sharoiti		ijtimoiy-madaniy ehtiyojlarning rivojlanganligi
infrastrukturaning rivojlanganligi		sogʻliqning qadri toʻgrisida axborotga ega boʻlish

4-Rasm. Aholi salomatligiga taʼsir etuvchi omillar

Manba: Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 184 b

Kishilik jamiyatini rivojlanishida, yuqumli kasalliklar tarqalishi, umr koʻrish va tugʻilishning past boʻlishi, oʻlim darajasining yuqoriligi sababli aholi soni keskin kamaygan davrlar kuzatilgan. Ijtimoiy salomatlik jamiyatning odamlar turli kasalliklar, jismoniy, psixologik va turmush tashvishlari bilan bogʻliq koʻngilsizliklarga duch kelmaydigan yashash sharoiti, boshqacha aytganda, sogʻlom turmush tarzini shakllantirish imkoniyati yaratilgan holatidir. U mamlakatning sogʻlom mehnatga oid salohiyatini taʼminlashning muhim sharti, samarali davlat boshqaruvi mezonidir.

Aholi salomatligini oʻrganishda va uni baholashda koʻpgina standart koʻrsatkichlar taklif qilingan va ular qoʻllaniladi:

1. Demografik koʻrsatkichlar:

A) aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlari: - umumiy va yosh va jinsiy tarkibi bo'yicha o'lim, o'rtacha umr davomiyligi, tug'ilish va aholining tabiiy o'sishi.

B) Aholining mexanik harakati ko'rsatkichlar. - migratsiya, immigratsiya, emigratsiya va boshqalar.

2. Kasallanish yoki umumiy kasallanish ko'rsatkichlari

3. Nogironlik ko'rsatkichlari

4. Aholining jismoniy o'sishi ko'rsatkichlari.

Mamlakatimizda aholi salomatligini mustahkamlash borasida mustaqillikning ilk yillaridan katta ishlar amalga oshirib kelinmoqda. Bu borada, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish, onalik va bolalikni muhofaza qilish, kasalliklarni oldini olish borasida hukumat qarorlari qabul qilinib huquqiy asoslar yaratildi. Amalga oshirilgan ijobiy ishlar natijasida O'zbekistonda mustaqillik yillarida aholi o'limi darajasi pasayib, o'rtacha umr davomiyligi yil sayin ortib bordi. Jumladan, 2022 yilda o'rtacha umr davomiyligi 74 yosh, ayollarda 76 va erkaklarda 72 yoshga yetganligini mamnuniyat bilan aytish mumkin.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Aholining o'rtacha umr davomiyligi degandanimani tushunasiz?

2. Aholining o'rtacha yashash davriga qanday omillar ta'sir etadi?

3. Jahon mamlakatlarida aholining o'rtacha umr davomiyligi geografiyasi qanday?

4. Hayot jadvali tuzish bo'yicha kimlar shug'ullanishgan?

5. Hayot jadvalini tuzish tartibi qanday bo'ladi?

6. Salomatlik tushunchasiga ta'rif bering?

7. Aholi salomatligiga ta'sir etuvchi omillar?

8. O'zbekistonda aholi salomatligi borasida amalga oshirilgan ishlar?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз.—Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. — 484 б.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
4. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
5. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. –Т.: Университет, 1997.—181 б.
6. Венедиктов Д.Д. Глобальные проблемы здравоохранения и пути их решения. // Ж. Вопросы философы. 1979. №1979. — С. 106.
7. Давидовский И.В. Демографические факторы здоровья. — М.: Статистика, 1988.— С.68
8. Комилова Н.Қ. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. –Т.: 2016 й. –300 б.
9. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
10. Степанов А.Д. Норма, болезнь и вопросы здравоохранения. - М.: Финансы и статистика, 1975. - С.248-249.
11. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
12. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

https://en.m.wikipedia.org/wiki/List_of_sovereign_states_and_dependent_territories_by_mortality_rate#Methodology

<https://www.worldometers.info/demographics/life-expectancy/#countries-ranked-by-life-expectancy>

10-MAVZU: NIKOH

Reja:

10.1. Nikoh ijtimoiy-demografik kategoriya sifatida

10.2. Nikohga ta'sir etuvchi omillar va uning hududiy xususiyatlari

10.3 Nikoh ko'rsatkichlari

10.1. Nikoh ijtimoiy-demografik kategoriya sifatida

Aholi takror barpo bo'lishi, aholi sonini ortib borishi demografik jarayonlarni tadqiq etishni taqazo etadi. Bu borada, iqtisod, sotsiologiya, huquq kabi fanlar qatorida demografiya, aholi geografiyasi fanlarining o'rni va ahamiyati katta hisoblanadi. Aholishunoslik fanlarida tug'ilish, o'lim jarayonlari bilan birgalikda nikoh jarayonlarini o'rganish masalasi ham bugungi kunda dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Nikoh - asosiy demografik jarayonlardan biri hisoblanib, aholi geografiyasi, demografiya, sotsiologiya, huquq, tarix, psixologiya va boshqa fanlari tomonidan o'rganiladi. Nikohga ilmiy adabiyotlarda quyidagicha ta'rif berilgan: nikoh - ayol va erkak o'rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy qo'llab-quvvatlangan va jamiyat tartibga soluvchi shaklidir. Shuningdek, O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida "ikki jins vakillarining o'zaro roziligi asosida tuzilgan ittifoq⁴⁵" deb ta'rif berilgan.

Nikoh tuzish shartlari, uning shakllari va tartiblari dunyo mamlakatlarida turlicha ko'rinishga ega. Shuningdek, turli mamlakat va xalqlarning tarixiy rivojlanish jarayonlarida o'zgarib turgan.

Bir qator mamlakatlarda nikohga kirish yoshi turlicha bo'lib, jumladan Fransiyada nikoh yoshi ayollar uchun 15, erkaklar uchun 18 yosh nikohga kirish yoshi deb qabul qilingan. Italiyada esa nikohga kirish yoshi birmuncha past bo'lib ayollarda 14 yosh va erkaklarda 16 yosh deb qabul qilingan. Shuningdek, Germaniyada esa 16 va 21 yosh, AQShda uning turli shtatlarida

⁴⁵ Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.3. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. –704 б.

ayollarda 14-18 yosh va erkaklarda 15-21 yosh qilib belgilangan. O‘zbekistonda nikoh masalalari O‘zbekiston Respublikasining Oila kodeksida o‘z ifodasini topgan. Amaldagi oila qonunchiligi nikohning tuzilishi tartibiga, uni davlatning tegishli organlari tomonidan rasmiylashtirilishiga alohida e’tibor beradi. Nikoh yoshi O‘zbekistonda erkaklar uchun 18, ayollar uchun 17 yosh etib belgilangan. Uzrli sabablar bo‘lganida, alohida hollarda nikoxlanuvchilarning iltimosiga ko‘ra, nikoh davlat ro‘yxatidan o‘tkaziladigan joydagi tuman, shahar qokimi nikoh yoshini ko‘pi bilan 1 yilga kamaytirishi mumkin. Nikoh er-xotindan birining o‘limi yoki o‘lgan deb e’lon qilinishi oqibatida tugatiladi. Er-xotin hayotligida nikoh nikoxdan ajralish yo‘li bilan bekor qilinishi mumkin.

Aholi orasida nikoh juftligining hosil bo‘lish jarayoni birinchi va takroriy nikohga kirishni o‘z ichiga oladi. Shu bilan birga, nikoh “nikoh bozori”dagi holat, nikoh aylanasing shakillanishi, nikohdagi tanlashning mavjudligiga bog‘liq bo‘ladi.

“Nikoh bozori” - bu nikohga layoqatli aholining turli guruhlaridagi nisbatlan tizimini ko‘rsatuvchi shartli belgidir. Nikoh bozoridagi holat nikohga kirish ehtimolligiga, muayyan hudud aholising jinsiy tarkibiga, nikoh yoshiga yetgan aholining jami aholidagi salmog‘iga ya’ni nikoh juftliklarining soniga bog‘liq bo‘ladi.

Nikoh aylanasi - nikohdagi juftliklar yig‘indisidan iborat bo‘lib jamiyatdagi qonunchilik, ma’naviy, etnik me’yorlar, juftliklarning shahsiy sifatlari va ijtimoiy-iqtisodiy holatlari bilan belgilanadi.

Nikoh tanlovi - berilgan nikoh aylanasi ichida nikoh juftliklarini tanlashdan iborat bo‘lib, unga ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy, psixologik va antropologik mezonlar ta’sir o‘tkazadi hamda ularning har birining ta’siri vaqt davomida o‘zgarib turadi.

Nikoh holatini o‘rganishda uni ifodalovchi ko‘rsatkichlar tizimidan foydalaniladi. Nikoh haqidagi ma’lumotlar fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd qilishni tahlil qilish natijasida olingan statistik ma’lumotlar, aholi ro‘yhati ma’lumotlari va

tekshiruv natijalari asosida to'planadi. FHDYO ma'lumotlari asosida jarayonning asosiy tavsiflarini tadqiq qilishda ma'lumotlar bazasi bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, aholini ro'yhatga olish jarayonida so'rovnoma to'ldirayotgan shaxsning nikohdagi holati so'raladi va natijada aholi orasidagi nikohdagilar soni aniqlanadi. Aholining nikoh holati o'rganilayotgan ijtimoiy-demografik jarayonning darajasi, davomiyligi va nikoh barqarorligini belgilovchi tavsiflar asosida hamda nikohga kiruvchilarning yoshlarini inobatga olgan holda o'rganiladi.

Nikoh holatini ifodalovchi demografik ko'rsatkichlar quyidagi guruhlariga ajratiladi:

- ✓ avlodlar orasidagi nikoh va nikohsizlik holatlarini tavsiflovchi ko'rsatkichlar;

- ✓ nikohga kirishni umumiy darajasini o'lchovchi ko'rsatkichlar;

- ✓ nikohdan o'tuvchi shaxslarning yoshini belgilovchi ko'rsatkichlar;

- ✓ beva bo'lib qolish darajasi;

- ✓ nikohning mustahkamligi va ajralishlar darajasi;

- ✓ takroriy nikohlarning tarqalganlik ko'rsatkichlari;

- ✓ nikohdagi juftini tanlash hususiyatlari.

Nikoh holati- demografik tahlildagi aholining muhim tarkibiy tavsifi bo'lib, muayyan vaqtdagi nikoh jarayonidir. Nikoh holati nikoh yoshida bo'lgan erkak va ayollar mutlaq sonining aholining o'rtacha yillik soniga nisbati orqali aniqlanadi. Masalan 1897 va 1926 yilgi aholi ro'yhatlarida nikoh holatini quyidagi turlari inobatga olingan:

- ✓ hech qachon nikohda bo'lmaganlar;

- ✓ nikohdagilar, bevalar va ajrashganlar.

Nikoh holatini tavsifi keyingi davrlarda asta sekin o'zgarib, takomillashib bordi va 1979 va 1989 yilgi aholi ro'yhatlarida ajrashganlar, lekin amalda birga yashayotgan shaxslar turkumi qo'shildi. Bundan tashqari 1939, 1959 va 1970 yillardagi aholi ro'yhatlarida aholi faqat nikohda bo'lganlar va bo'lmaganlar

toifasiga ajratilgan.

Aholining nikoh holatiga aholining yosh-jinsiy tarkibi, birinchi nikohdan o'tuvchilarning o'rtacha yoshi, oldingi tug'ilish darajasi ta'sir etadi. Har bir avlod ma'lum bir tarixiy sharoitda shakllanganligi uchun ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy omillar nikoh hoatiga ta'sir ko'rsatadi.

Nikoh holatiga yosh tarkibini ta'sirini ko'rsatuvchi eng qulay ko'rsatgich - bu nikohning u yoki bu holatidagi o'rtacha yashash muddatidir. Masalan, nikoh holatidagi o'rtacha yashash muddatini aniqlash uchun nikohda turgan ayollar va erkaklar sonini, o'zlari mansub bo'lgan yosh guruhlarining intervali kattaligiga ko'paytirilib, hosil bo'lgan ko'paytmalar qo'shiladi. Biroq bu usul bilan hisoblangan ko'rsatkichlarda nikoh holatiga o'limning ta'siri hisobga olinmagan bo'ladi. Mazkur ko'rsatkich nikohda turganlar haqidagi ma'lumotlarni standartlash imkonini beradi. Shu sababli ulardan qiyoslash uchun foydalanish mumkin. Bu interval ko'pincha 15-49 yoshdagi ayollarni reproduktiv vazifalarini amalga oshirishlarini nikohda turganliklarining davomiyligiga bog'liqligini hisobga olish uchun qo'llaniladi.

10.2. Nikoh ko'rsatkichlari va uning hududiy xususiyatlari

Nikoh munosabatlarining dastlabki ijtimoiy tartibga solingan shakli ibtidoiy jamoa tuzimi davrida tarkib topgan bo'lib, bu davrda guruh nikohi vujudga keldi. Guruh nikohi deganda qabilalar o'rtasidagi nikoh tushunilib, qabila ichidagi har qanday nikohga ruxsat etilmagan. Keyinchalik guruh nikohi torayib borib, avval bitta avlodga tegishli shaxslar, keyinchalik esa bir juft shaxslar orasida tuzilgan, ya'ni dastlabki nikoh juftligiga aylangan.

Nikoh juftliklari, ya'ni er va xotin dastavval birga yashagan, asta sekinlik bilan er xotinining qabilasiga (matrilokal), keyinchalik xotin erning qabilasiga (patrilokal) o'tgan. Mazkur nikoh turlarida er va xotin o'rtasida mulklar alohida bo'lgan. Bunda guruh nikohidagi ayrim belgilar saqlanib qolganligini ko'rish mumkin.

Dexqonchilik va chorvachilikning taraqqiy etib borishi natijasida xo'jalikda erkak kishining o'rnini oshib borgan va natijada

nikoh juftligi mustahkamlanib bordi. Bu bilan monogam nikohga asos solindi. **Monogam nikoh** - bir erkakning bitta ayol bilan tuzgan nikohi tushuniladi. Ko‘plab hududlarda asta sekinlik bilan **patrilokal nikoh**, ya’ni xotin va farzandlarning butunlay erning hukmi ostida bo‘lishligi tasdiqlandi. Tarixiy rivojlanish davomida nikohning asosiy shakli **monogamiya** bo‘lib bordi. Nikoh tuzish va nikohdagi juftni tanlash turli ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar bilan amalga oshiriladi.

Nikoh tuzish turli davr va davlatlarda tafovutlarga ega bo‘lib, quldorlik tuzimidagi mamlakatlarda nikoh faqatgina erkin fuqarolar uchun mumkin bo‘lgan. Erkin kishilarning qullikdagi ayol bilan nikoh qilinishi qat’iyan qoralangan. Feodal tuzimdagi davlatlarda esa hukmron sinflar o‘rtasida gomogam nikoh tarqalgan. Dexqonlar o‘rtasidagi nikoh esa zodagonlarning ruxsati bilan tuzilgan.

Barcha jamiyatda nikohga kirish uchun nikohlanuvchilarning yoshi muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Nikoh yoshi qonunda ruhsat etilgan yoki o‘sha hududning an’analarga ko‘ra belgilanadi. Mamlakatlarda nikoh yoshi nikohga kiruvchilarning jinsiy, ruhiy va ijtimoiy balog‘atga yetishi hamda shu mamlakat urf-odatlarini va an’analarni hisobga olgan holda qonun tomonidan belgilanadi. Nikohga kirish yoshiga mamlakatlarning diniy e’tiqodi ham ta’sir ko‘rsatadi. Jumladan, katoliklarda nikoh yoshi ayollar uchun 12, erkaklar uchun 14, protestantlarda har ikkala jins vakailari uchun 14 yosh deb belgilangan.

Islom dinida ham nikohga kirish yoshi shariyat qoidalariga ko‘ra qiz bola 9 yosh, o‘g‘il bola esa 12 yosh balog‘atga yetgan, deb hisoblangan hamda oila qurishi mumkin bo‘lgan.

Ko‘plab jahon mamlakatlarda nikoh yoshini tartibga soluvchi qonunlarning mavjud emasligi, shuningdek, nikoh yoshining kichikligining qonunda ko‘rsatilganligi, ayollarning oiladagi va jamiyatdagi huquqiy tengsizligiga olib keladi. Mazkur holatlarni bartaraf etish maqsadida 1967 yil 7 noyabrda BMT tomonidan deklaratsiya qabul qilingan. Deklaratsiyaga muvofiq qizlarning

balogʻat yoshiga yetmagunga qadar nikohdan oʻtishlarini taʼqiqlangan. Nikohga kirishning minimal yoshini belgilashga qaratilgan chora tadbirlarga alohida eʼtibor berilgan.

10.3 Nikoh koʻrsatkichlari

Demografik jarayonlarning rivojlanishi bir biriga bogʻliq holda yuzaga keladi. Jumladan nikohlanish darajasining ortishi tugʻilish koʻrsatkichlariga ham oʻz taʼsirini koʻrsatadi. Shuningdek, tugʻilishga ajralish ham oʻzining salbiy taʼsirini koʻrsatadi. Shu nuqtai nazardan, nikohlanishning ham bir qator koʻrsatkichlaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Bunda, mutlaq nikohsizlik darajasi, nikohning umumiy koeffisienti, nikohning maxsus va yosh koeffisientlari, oʻrtacha nikohga kirish yoshi kabi koʻrsatkichlardan foydalaniladi.

Mutlaq nikohsizlik darajasi - aholining hech qachon nikohda boʻlmagan ayol va erkaklar soni bilan tavsiflanadi. Bunda, odatda nikohga kirmagan aholining yuqori yoshi 50 yosh qilib belgilanadi. Bu koʻrsatkich tadqiqot olib borilayotgan avlodlarning qancha qismi nikohga kirmaganligini koʻrsatdi (20-jadval).

20-jadval

Mutlaq nikohsizlik darajasi mezonlari

Mutlaq nikohsizlik koʻrsatkichi %	Nikohsizlik darajasi
5 dan kam	Past
5-9	Oʻrtacha
10 va undan yuqori	Yuqori

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. “Demografiya” T.: 2011

Bugungi kunda Oʻzbekistonda aholining mutlaq nikohsizlik darajasi past hisoblanadi, yaʼni 5,0 % dan kamni tashkil etadi. Aholi roʻyhari maʼlumotlaridan olingan hisob-kitoblar shuni koʻrsatadiki, turli yoshdagi ayollar (real avloddagi) orasida mutlaq nikohsizlik darajasi faqat urush yillari va undan keyingi nikoh bozorining deformatsiyasi davridagina yuqori boʻlgan.

Nikohga kirishning umumiy darajasini oʻlchovchi koʻrsatkichlarga nikohning umumiy va mahsus koʻrsatkichlari

kiradi.

Nikohning umumiy koeffisienti – ma’lum bir hududdagi aholi orasidagi nikohlanganlar sonini har mingta aholiga to‘g‘ri keluvchi sonini anglatadi va u qiyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$b=B/ST*1000$$

Bu yerda: S-aholining o‘rtacha yillik soni, T – nikoh darajasi aniqlanayotgan davr, B-tuzilgan nikohlar soni bo‘lsa, b-nikohning umumiy koeffisienti.

Nikohning umumiy koeffisientining kamchiligi aholining yosh tarkibi va nikoh tarkibiga bog‘liq bo‘lib, nikohni hududiy tafovutlarini aniqlashni qiyinlashtiradi.

Nikohning maxsus koeffisienti nikohga layoqatli yoshdagi aholi orasida alohida erkaklar va ayollarning nikohdan o‘tish hodisasini baholash uchun qo‘llaniladi. Bu ko‘rsatkich nikohning umumiy koeffisientiga farqi shundaki, bunda kasrning suratida 16 va undan yuqori yoshdagi (nikohga layoqatli) aholi soni yoki ma’lum nikoh holati (hech qachon nikohda bo‘lmaganlik)da bo‘lgan aholi soni kiritiladi. Shuningdek, bu ko‘rsatkichni ham aholining yosh tarkibi bo‘yicha standartlashtirish lozim.

Nikoh holatini baholashning eng maqbul usuli - bu **nikohning yig‘indi koeffisienti** hisoblanadi. Mazkur koeffisient bir avloddagi insonlarning butun hayoti davomida tuzilgan nikohlarning shartli o‘rtacha sonini tashkil qiladi. Bu koeffisient 16-69 yoshdagi ayollar va erkaklarning nikohdagi yosh koeffisienti yig‘indisi tarzida, odatda bir kishiga nisbatan quyidagicha hisoblanadi:

$$NYuK=n\sum_{16}^{69}B_x / 1000$$

Bu yerda: B_x -yosh koeffisientlari, n - yosh intervali uzunligi.

Nikohning yig‘indi koeffisientini barcha nikohlar, shu bilan birga birinchi va takroriy nikohlar uchun ham hisoblash mumkin. Odatda, birinchi nikohlar uchun nikohning yig‘indi koeffisienti 16-49 yoshdagi aholi guruhlari uchun hisoblanadi.

Nikohning yosh koeffisienti alohida nikoh qurish chastotasini tavsiflaydi. U ikki usulda hisoblab topiladi.

Birinchi usul muayyan yoshda nikoh qurgan shaxslarning sonini, shu yoshdagi nikohga layoqatli aholi soniga bo‘lish va 1000

ga ko'paytirish orqali aniqlanadi. Bunda har bir yosh guruhidagi mingta aholiga to'g'ri keluvchi nikoh darajasi aniqlanadi. Shuningdek, bo'ydoqlar, turmushga chiqmaganlar, bevalar va ajrashganlar uchun ham bu usulda hisoblash mumkin.

Ikkinchi usulda esa kasr suratiga shu yoshda bo'lgan aholining umumiy sonini qo'yish orqali topiladi.

Nikohning umumiy koeffisientini taxlil qilishda 50 yoshgacha bo'lgan aholi orasida birinchi nikohlarni hisoblash koeffisientlari muhim ahamiyatga ega. Agar bu koeffisientlar birdan yuqori bo'lsa, bu nikoh jarayonining yosharganligidan, birdan past bo'lishi nikohdan o'tishning orqaga surishning keng tarqalganligidan dalolat beradi. Nikohning yig'indi koeffisienti aholining nikoh tarkibi va nikoh taqvimiga bog'liq bo'ladi.

Nikohga kirishning o'rtacha yoshi - aholini royxatga olish va shu yili nikohdan o'tgan shaxslarning yoshlari haqidagi ma'lumotlarni o'zida jamlagan joriy hisob-kitoblar asosida topiladi. Buni bir necha ko'rsatkichlar orqali hisoblash mumkin.

1. O'rtacha arifmetik yosh. Bu ko'rsatkichning suratida turli yoshlarda tuzilgan nikohlar yig'indisi, maxrajida esa nikohdan o'tganlarning umumiy soni turadi:

$$x = \frac{\sum (x+0,5) B_x}{\sum B_x}$$

Bu yerda x –individdning nikohga kirish yoshi, B_x - x yoshda nikohdan o'tganlar soni.

2. O'rtacha mediana yoshini aniq bir yilda tuzilgan nikohlarni 100000 ta nikohga taqsimlab topiladi. Shunda bu ko'rsatkich 100000 umumiy nikohlarning 50000 tasi nikohga kirish yoshiga mos keladi. Bu ko'rsatkichni hisoblash zamirida avvalgi va keyingi yoshlar o'rtasidagi nikohlar barobar taqsimlanadi, degan taxmin yotadi.

Tug'ilish darajasining kamayishi yoki ortib borishida nikoh jarayoni ham bevositata'siretuvchi ijtimoiy-demografik omillardan hisoblanadi. Tug'ilishning yuqori bo'lishida nikohlanish darajasi, nikohga kirish yoshi, nikoh barqarorligi kabi omillar muhim ahamiyat kasb etadi.

**Farg‘ona vodiysi viloyatlarida nikoh koeffitsienti
dinamikasi (1991-2020 yy.)**

	1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020
O‘zbekiston Respublikasi	12,8	7,4	6,8	7,0	10,0	9,1	9,5
Andijon	14,1	8,1	6,1	6,6	10,0	9,7	11,3
Namangan	13,2	7,5	6,6	7,1	10,0	9,5	8,4
Farg‘ona	13,1	7,8	6,3	7,3	10,2	8,8	8,3
Vodiy bo‘yicha	13,7	7,8	6,8	7,1	10,2	9,3	9,3

Jadval O‘zbekiston Respublikasi statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Vodiy viloyatlarida 1991-2020 yillarda har mingta aholiga to‘g‘ri keluvchi nikoh koeffitsienti 13,7 dan 9,3 taga kamaydi (21-jadvalga qarang). Shuningdek, ushbu davrida respublikaning o‘rtachako‘rsatkichidanyuqoribo‘libkeldi. Nikohkoeffitsientining kamayib borishida asosan, nikohga kirish yoshining ortib borishi va nikohga kirish yoshidagi aholi yosh tarkibidagi o‘zgarishlar bilan izohlash mumkin. 1991-2020 yillar davomida aholining, shu jumladan yoshlarning nikoh munosabatlari, oila mustahkamligi va mustaqilligi to‘g‘risidagi fikrlarining ijobiy tomonga o‘zgarishi natijasida respublikada, shuningdek vodiy viloyatlarida ham nikohga kirish yoshi ortib bordi. 2000-2020 yillarda vodiy viloyatlarida ilk nikohga kirish yoshi ayollarda 20,4 yoshdan 22,1 yoshga, erkaklarda 23,5 yoshdan 25,9 yoshga ortgani kuzatildi. Ushbu davrda ayollarda ilk nikoh yoshi 1,7 yoshga ortgan bo‘lsa, erkaklarda bu ko‘rsatkich 2,4 yoshga teng bo‘ldi. Farg‘ona vodiysi viloyatlari orasida ilk nikoh yoshining eng past ko‘rsatkichi tug‘ilish va tabiiy o‘sish darajasi yuqori bo‘lgan Namangan viloyatiga to‘g‘ri kelsa, eng yuqori ko‘rsatkichi aholi zich joylashgan Andijon viloyatiga to‘g‘ri kelgan. Vodiy viloyatlari orasidagi o‘rtacha daraja Farg‘ona viloyatiga to‘g‘ri keldi. 2000-2020 yillarda vodiy viloyatlarida nikohga kirish yoshi ortib borishi bilan birga, ular orasidagi tafovut kamayib bordi. Nikohga kirish

yoshining ortib borishi, yoshlarning dunyoqarashi va mustaqil fikrini o'zgarishi jamiyatda sog'lom oilalar ko'payishiga olib kelishi bilan birga, nikohsiz tug'ilishning ortishi kabi demografik havf yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Nikoh deganda nimani tushunasiz?
2. Nikoh bozori nima?
3. Nikoh aylanasi va nikoh tanlovi haqida nimani bilasiz?
4. Monogam va patrilocal nikoh nima?
5. Mutlaq nikohsizlik darajasi qanday aniqlanadi?
6. Nikohning yosh va maxsus koeffisienti qanday aniqlanadi?
7. Nikohga kirishning o'rtacha yoshi?
8. O'zbekistonda va Farg'ona vodiysi viloyatlarida nikohlanish dinamikasi qanday bo'ldi?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 484 б.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
4. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
5. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. –Т.: Университет, 1997.–181 б.
6. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
7. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
8. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

www.stat.uz sayti ma’lumotlari

11-MAVZU: AJRALISH

Reja:

11.1. Ajralish – nikohning bekor etilishi

11.2 Ajralish sabablari, omillari

11.3. Ajralish ko‘rsatkichlari va uning hududiy xususiyatlari

11.1. Ajralish – nikohning bekor etilishi

Ajralish - nikoh juftliklarining nikohni bekor qilishi natijasida yuzaga keladigan demografik jarayondir. Ajralish – er va xotinning tiriklik chog‘ida nikohning buzilishidir. Ajralish jarayonini demografiyadan tashqari huquq, sotsiologiya, psixologiya fanlarida ham o‘rganiladi. Ajralish to‘g‘risidagi ma’lumotlar manbai bo‘lib, FHDYO organlarining ma’lumotlari xizmat qiladi.

Ajralish dastavval islom dini tamoyillariga ko‘ra amalga oshirilgan, yani oiladagi erkakning ayoliga nisbatan “taloq” so‘zini ishlatilishi bilan amalga oshirilgan. “Taloq” arabcha so‘z bo‘lib ozod bo‘lmoq, ajralmoq degan ma’noni bildiradi. Shariat tamoyillariga ko‘ra, taloq erkak tomonidan aytiladi va oilaning ajralishi bo‘ladi. Oilada ayol tomonidan nikohning bekor etilishi talab qilinsayu, erkak bunga norozi bo‘lsa, taloq hisoblanmagan. Islom dinida erkak kishi “taloq” so‘zini hushyor va sog‘lom vaqtda aytib, o‘zi iqror bo‘lganidagina taloq qonuniy bo‘lgan⁴⁶.

Ajralishning kamayishi, yani nikohning barqarorligi barcha davrlarda muhim ahamiyat kasb etgan. Bu borada nikohning barqarorligi va unga ta’sir etuvchi omillarni aniqlash dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Nikohning barqarorligiga bir qator omillar ta’sir etadi va ularni quyidagi ikki guruhga ajratib o‘rganish maqsadga muvofiq:

✓ nikoh barqarorligiga ta’sir etuvchi nikohgacha bo‘lgan omillar;

✓ nikoh barqarorligiga ta’sir etuvchi nikohdan keyingi omillar.

Nikohning barqarorligiga ta’sir etuvchi nikohgacha va nikohdan keyingi omillar shartli ravishda bevosita yoki aksincha omillarga ajratiladi. Quyidagi jadvalda nikoh barqarorligiga ta’sir etuvchi

⁴⁶ Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т.: университет 1997.-84 б

Nikoh barqarorligiga ta'sir etuvchi omillar

Nikoh barqarorligiga ta'sir etuvchi nikohgacha bo'lgan omillar	
Bevosita	Aksincha
Nikohlanuvchilarning oliy ma'lumoti	Erta nikohga kirish
Oilaning umumiy ijtimoiy ahvoli	Nikohga kech kirish
Ota-onalarning oilaviy hayoti muvaffaqiyatlarining respondentlar tomonidan ijobiy baholanishi	Ayol kishi yoshining erdan katta bo'lishi
Bir-biri haqidagi birinchi o'zaro ijobiy taassurotlari	Er va xotinning kelib chiqishi shaharlik xotin yoki er shaxarlik va aksincha
Ish, o'qish sharoitida tanishuv	Noto'liq oilada tarbiya topish
G'amho'rlik	Bo'lg'usi er-xotinlarda uka, aka, opa-singillarning yo'qligi
Nikoh tuzish tashabbusining erkak kishi tomonidan berilishi	Tanishuv davridagi munosabatlarning mustahkam emasligi
Uzoq o'ylamasdan (2 haftagacha) nikoh taklifini qabul qilish	Nikohdan avvalgi homiladorlik
Nikohni ro'yhatga olinishining to'y marosimi bilan kuzatilishi	Ota-onalarning nikohga salbiy munosabati
Nikoh barqarorligiga ta'sir etuvchi nikohdan keyingi omillar	
Bevosita	Aksincha
Ayolning yuqori reproduktiv holati	Er-xotinning reproduktiv holatini bir-biriga to'g'ri kelmasligi
Oilada ota-onalarning mavjudligi	Er-xotinning spirtli ichimliklar iste'mol qilishi
Asosiy oilaviy muammolarni birgalikda yechishi	Ma'naviy muloqotga er-xotin xulqining to'g'ri kelmasligi

Er-xotinning bo'sh vaqtini birgalikda o'tkazishi	Bir-birini qo'llab-quvvatlashning yo'qligi
Er-xotin bir-birini yuqori xurmat qilishi va hissiy qabul qilishi	Oilaga ota-onaning salbiy munosabati

Manba: Abdurahmanov Q., Abduramanov A. "Demografiya" T.: 2011

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, erkak va ayolning erta nikohga kirishi, nikohga kech kirish, xotin yoshining eridan katta bo'lishi, xotinning oliy ma'lumotga ega bo'lishi, er-xotinning kelib chiqishi, nikohdan oldingi homiladorlik kabi nikohgacha bo'lgan omillar ajralishga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shuningdek, ayolning yuqori reproduktiv holati, asosiy oilaviy muammolarni yechishi, er-xotinning bo'sh vaqtini birgalikda o'tkazishi, nikohning barqarorligiga olib keluvchi omillar hisoblanadi. Shu bilan birga, nikoh davrida er va xotinning reproduktiv holatining bir-biriga to'g'ri kelmasligi, spirtli ichimliklar iste'mol qilishi, ma'naviy muloqatda er va xotinning hulqi to'g'ri kelmasligi, jinsiy munosabatlardan qoniqmaslik va ota-onaning salbiy munosabati ajralishga sabab bo'ladi.

11.2 Ajralish sabablari, omillari

Ajralish muammosi hozirgi kundagi eng dolzarb ijtimoiy muammolaridan biri hisoblanadi. Ajralishni tadqiq etishdan ko'zlangan maqsad uning sabablari, omillarini o'rganish, ularni bartaraf etish, ajralishlarning salbiy jihatlarini kamaytirishga qaratilgan. Ajralishlar natijasida noto'liq oilalarning ortishi, bolalar va o'smirlar o'rtasida jinoyatchilikning ko'payishi, bolalarning o'qishining pasayishi, yolg'izlik, sobiq er-xotinlar va qarindoshlarning o'zaro munosabatlarining yomonlashuvi kabi salbiy holatlar yuzaga kelishi mumkin.

Ajralishni oldini olish borasida ko'plab dunyo mamlakatlarida katta ishlar amalga oshirilgan. Jumladan, Italiya, Niderlandiyada yaqin-yaqin vaqtlargacha ajralish huquqiy jihatdan nihoyatda murakkab jarayon edi. Oila mustaxkamligida bu usul ham kutilgan natijalarni bermaydi. Balki, yana boshqa salbiy holatlarni ko'payishiga olib keladi. Jumladan, nikohga kirish yoshining

ortishi, oila qurmaslik, nikohgacha va nikohdan tashqaridagi ishqiy munosabatlar, nosogʻlom oilalar sonining koʻpayishi, nikoh-oila munosabatlari zahirida yuzaga keladigan jinoyatlar, qotillik, xiyonat kabi salbiy holatlarning ortishiga olib keladi. Shuning uchun ham hozirgi vaqtda ajralish erkinligi deyarli barcha davlatlar nikoh-oila qonunchiligida qayd etilgan.

Ajralishlarning oʻziga xos ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari mavjuddir. Shunday xususiyatlardan biri ajralish istagida dastlab rasmiy tashkilotlarga murojaat qiluvchi shaxs hisoblanadi. Yaʼni ajralishning asosiy tashabbuschisi kimligi maʼlum boʻladi. Sharq oilalarida shakllangan mentalitetga koʻra, ayniqsa oʻzbek va qishloq oilalarida ajralish tashabbuskori koʻproq erkaklar boʻladilar va aksincha, Yevropa mamlakatlarida, yosh oilalarda va urbanizatsiya darajasi yuqori boʻlgan shahar oilalarida ajralish tashabbuskori koʻproq ayollar boʻladi.

Oʻzbekistonda kuzatilayotgan ajralishlarning asosiy sabablari quyidagi obyektiv omillarga bogʻliq boʻlishi mumkin:

-birinchidan, qishloq joylarda shakllangan mentalitetga koʻra ajrashgan ayolga nisbatan jamoatchilik tomonidan koʻproq tanqidiy muhokama qilinadi.

-Ikkinchidan, qishloq joylarda ajrashgan ayollarning ijtimoiy va moddiy holati erkaklarga nisbatan yomonlashadi, oʻzbek millatidagi oʻziga xos urf-odatlar oʻzbek ayolining uy-joylarni eriga qoldirib, oʻz ota-onasinikiga (uning aka-ukalari oʻz oilasi, xotini, bolalari bilan yashayotgan va ajrashgan ayol uchun ahvolni yanada jiddiylashtiruvchi joyga) borib yashashga majbur boʻladilar.

-Uchinchidan, ajralishgandan soʻng qayta oila qurish imkoni nihoyatda kamdir. Mana shu obyektiv sabablarni hisobga olgan holda qishloq joylardagi oʻzbek ayollari muammoli nikohga ham koʻnikib yashayveradilar.

Oʻzbekistonda oilaning mustaxkamligi, ajralishni oldini olishga qaratilgan bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda. Yosh oilalarni qoʻllab-quvvatlash, aholi bandligi va maʼlumotlilik

darajasini oshirish bugungi kundagi ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Bu borada “Oila va xotin-qizlar” ilmiy tadqiqot instituti tomonidan tadqiqot ishlari amalga oshirilmoqda. Shuningdek, aholishunoslik fanlarida ham ajralish jarayonini tadqiq etish masalalari hamisha dolzarb vazifalardan biri bo‘lib kelgan.

O‘tkazilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Farg‘ona vodiysi viloyatlariga 1991 yilda mamlakatdagi jami ajrashganlarning 23,1 foizi to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 2020 yilda bu ko‘rsatkich 29,4 foizni tashkil etdi. Shu jihatdan, vodiylar viloyatlarida ajralish masalasi dolzarb ahamiyatga ega.

Farg‘ona vodiysi viloyatlarida 1991-2010 yillarda har 100 ta nikohga to‘g‘ri keluvchi ajralish koeffitsienti 9,9 foizdan 5,4 foizgacha pasaygan bo‘lsa, keyingi yillarda bu ko‘rsatkich asta-sekin ortib bordi va 2020 yilda 10,0 foizga teng bo‘ldi. Bu borada eng yuqori ko‘rsatkich vodiylar viloyatlari orasida Andijon viloyatiga to‘g‘ri kelib, har yuzta nikohga 12,2 ta ajrim to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, eng past daraja Namanganda 8,9 va Farg‘ona viloyatida 9,1 taga to‘g‘ri keldi.

Farg‘ona vodiysi viloyatlarida barcha sohalardagi kabi demografik jarayonlar bilan bog‘liq muammolarning yuzaga kelishi tabiiy. Hududlarda aholining har tomonlama barkamol bo‘lib shakllanishi aynan shu muammolar yechimiga bog‘liq. Aholi tug‘ilishi, o‘limi va tabiiy o‘lishi va bilan bog‘liq muammolarni atroflicha o‘rganishda sotsiologik so‘rovnoma usulining ahamiyati katta.

Oilada sog‘lom muhitning tarkib topishi oilaning mustahkam bo‘lishi, sog‘lom va barkamol farzand kamol topishida asosiy omil hisoblanadi. Oilalar ajrashishi jamiyatda noto‘liq oilalar ko‘payishi va undagi farzandlar tarbiyasiga o‘zining salbiy ta’sirini ko‘rsatadi. So‘rovnomada, *“Hozirgi vaqtda oilalarda ajralishlarga asosiy sabab nimada, deb o‘ylaysiz?”* degan savolga 20 foiz ishtirokchilar qaynona-kelin o‘rtasidagi munosabatlar degan fikrni bildirgan bo‘lsa, 23 foizi oilada er-xotinning “harakteri

to'g'ri kelmagan"ligini, 13 foizi "ichkilik va giyohvandlik"ni, 8 foizi "moliyaviy yetishmovchilik" va yana 8 foizi "farzandsizlik" sababini keltirgan. Shuningdek, respondentlarning 4 foizi oilalar ajrashishiga uyali aloqadan noto'g'ri foydalanish natijasida deb fikr bildirgan bo'lsa, 23 foizi o'zlarinig boshqa fikrlarini bildirib o'tgan. Unga ko'ra, yoshlarni oilaga tayyor emasligi, erta nikohga kirish, ota-onaning farzandlar tarbiyasiga e'tiborsizligi va ularning hayotiga jiddiy e'tibor bermasligi, to'y marosimlaridagi ortiqcha dabdababozlik va boshqa sabablar keltirilgan.

Hozirgi kunda farzandi nikohga kirgan ota-onalar, 40 va undan katta yoshdagi respondentlarning 28 foizi oilalardagi ajralishlarda yuqoridagi sabablarga qo'shilmasdan o'z fikrlarini bildirishgan bo'lsa, 20 foizi qaynona kelin munosabatlari va yana shuncha qismi yoshlar harakterining to'g'ri kelmasligi ajralishlarning asosiy sababi, deb biladi.

Yangi oila qurgan 20-30 yoshdagi so'rovnoma ishtirokchilari 21 foizi qaynona kelin munosabatlari, 33 foizi harakteri to'g'ri kelmaslik va 22 foizi boshqa sabablarni oilalar ajralishiga sabab, deb o'ylaydilar. Ko'rinib turibdiki, hozirgi kunda moliyaviy yetishmovchilik, ichkilik va giyohvandlik, farzandsizlik yoki uyali aloqadan noto'g'ri foydalanish sabablari ajralishda katta sabab hisoblanmayapti. Oilalar ajralishida qaynona kelin munosabatlari, yoshlar harakterining to'g'ri kelmasligi va yuqorida keltirilgan boshqa fikrlar asosiy o'rin tutmoqda. Shuningdek, umumiy o'rta ta'lim, o'rta maxsus bilim yurtlari bitiruvchilari va oliy ta'lim talabalarining bu borada bilimlarini boyitib borish maqsadga muvofiqdir.

11.3. Ajralish ko'rsatkichlari va uning hududiy xususiyatlari

Ajralishning demografik mohiyatini ochishda ajralish darajasini aniqlovchi ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Ajralish ko'rsatkichlariga ajralishning umumiy, maxsus, yosh va yig'indi koeffisientlari kiradi. Shuningdek, ajralishning mahsus koeffisienti ham qo'llaniladi. Bu koeffisient aholini ro'yhatga olish va joriy

ro'yhatlar ma'lumotiga ko'ra davr mobaynidagi ajralishlar sonining shu davr o'rtasidagi nikoh juftliklarini o'rtacha soniga nisbatiga teng.

Ajralishning barcha koeffisientlari ichida nafaqat ajralishlar darajasi, balki nikohni bekor qilishda uning davomiyligini ham aniqlash imkonini beruvchi eng aniq ko'rsatkich - bu nikohning berilgan davomiyligining mahsus koeffisientidir. Koeffisient shu yili (ma'lum yilda) ma'lum muddat davom etgan nikohlarning bekor qilinishi sonini, ilgari tuzilgan nikohlar soniga nisbati bilan hisoblanadi.

Ajralish jarayoni ajralishning maxsus ko'rsatkichlari yordamida quyidagicha hisoblanadi:

$$u = \frac{D}{\bar{s}_t^m}$$

Bu yerda: u -ajralish koeffisienti, D -esa t vaqtdagi ajralishlar soni, $\bar{s}_t^m$ - t vaqtdagi uylanganlar (turmushga chiqqanlar)ning o'rtacha soni.

Aniqki, ajralishlarning maxsus koeffisienti erkaklar va ayollar uchun bir hil bo'ladi. Ajralishning maxsus koeffisientlari har bir yosh uchun va har bir nikoh davomiyligi uchun alohida hisoblab chiqilishi mumkin, lekin ularni bir vaqtning o'zida nikoh davomiyligi va turmush o'rtoqlaridan birining nikohga kirish yoshi bo'yicha hisoblab chiqish maqsadga muvofiqdir. Bunday holda ular ajralish ehtimoliga aylantiriladi va ajralish jadvalini tuzish uchun asos bo'lib hizmat qiladi.

Ajralish jadvallari nikoh davomiyligi bo'yicha har bir nikohga kiruvchi yoshlar uchun alohida tuziladi. Ajralish jadvallarini tuzishda nikoh jadvalini tuzishdagi kabi usul qo'llaniladi va u sof (faqat ajralishlarni hisobga olish va nikoh buzilishining boshqa vaziyatlarini tushirib qoldirish) va kombinatlashgan (ajralishlarni, o'lim va beva qolishlarni ham hisobga olishi) jadval bo'lishi mumkin.

Nikohning mustahkamligi va davomiyligini tavsiflab beruvchi jadvallarning bunday majmui katta ahamiyatga ega, lekin ular kerak bo'ladigan statistik ma'lumotlarning mavjud emasligidan

kamdan-kam hollarda tuziladi.

Bevalik ko'rsatkichlarining tuzilishi yetarli darajada oddiy bo'lib, ular har bir yilda beva qolgan ayollarning soni ushbu yilda o'lgan erkaklarning soniga teng bo'ladi (yoki aksincha). Shuning uchun ayollar bevaligining maxsus koeffisienti V quyidagiga teng:

$$V_t = \frac{{}^m M_t^m}{\bar{W}_t^m}$$

Bu yerda: $\bar{W}_t^m$ - t yildagi erli ayollarning o'rtacha soni; aniqki, monogamiya sharoitlarida erli ayollarning soni uylangan erkaklarning soniga teng, shuning uchun erkaklar va ayollar bevaligining maxsus koeffisientlarining maxrajleri teng.

Nikoh to'xtatilishining maxsus koeffisienti uchta koeffisient yig'indisidan, ya'ni, ajralishning, erkaklar va ayollar bevaligining maxsus koeffisientlaridan tashkil topadi:

$$P_t = U_t + V_t^m + V_t^k = \frac{D_t + {}^m M_t^m + {}^F M_t^m}{\bar{S}_t^m}$$

Agar yil davomida tuzilgan nikohlar sonini mavjud nikohlarning o'rtachasoniga tenglashtirsak, nikohlar soni o'sishining koeffisienti kelib chiqadi, agar undan nikohlar buzilishining koeffisientini olib tashlasak, nikohlar soni sur'atining koeffisientini chiqarib olish mumkin bo'ladi:

$$R_t = b_t - P_t = \frac{B_t - D_t - {}^m M_t^m - {}^F M_t^m}{\bar{S}_t^m}$$

Ushbu koeffisientni nikohga kira oladigan yoshdagi aholining tabiiy o'sishi sur'ati koeffisienti bilan solishtirish mumkin, bu esa aholining nikoh tarkibi yaxshilanayotganligi yoki yomonlashayotganligini baholash imkonini beradi. Chunki, odatda urning yoshi ayolnikiga nisbatan katta, erkaklarning asosan jismoniy og'ir mehnatda band bo'lganligi bois, erkaklar o'limi yuqori bo'ladi. Natijada ayollarning bevalik koeffisienti erkaklarnikiga nisbatan yuqoriroq bo'ladi. Albatta, bevalikning maxsus koeffisientlari nikohda bo'lganlarning tarkib topgan yosh tarkibiga bogliq bo'ladi. Shuning uchun tahlilda uning ta'sirini e'tiborga olish lozim.

y yoshdagi erkak bilan nikohda bo'lgan x yoshdagi ayol uchun beva qolish ehtimoli yoshdagi uylangan erkakning o'lim ehtimoliga bog'liq bo'ladi.

Agar x yoshdagi ayolning beva qolish ehtimolini V_x bilan belgilab, yoshdagi erkaklar bilan nikohda bo'lgan x yoshdagi ayollarning hissasini J_y belgilab olsak, unda quyidagiga ega bo'lamiz:

$$V_x = \sum J_y * q_y^m$$

Agar nikohning saqlanib qolishini ma'lum bir vaqtdan keyingi nikoh tuzilishi orqali qarab chiqadigan bo'lsak, saqlanib qolgan nikohlar sonini osongina o'lim jadvali ko'rsatkichlaridan chiqarib olishimiz mumkin. Masalan, agar T yilda yoshdagi erkaklar bilan x yoshdagi ayollar o'rtasidagi $U_{x,y}$ nikohlar tuzilgan bo'lsa, t yildan so'ng ulardan quyidagilar saqlanib qoladi:

$$U_{t,x,y} = U_{T,x,y} \frac{L_{x+t}}{L_x} * \frac{L_{y+t}^m}{L_y^m}$$

Xuddi shu tamoyil asosida nikoh davomiyligi bo'yicha bevalik jadvalini tuzish mumkin. Agar bir yilning o'zidagi er va xotinning o'lim ehtimolini hisobga oluvchi aniqliklarni e'tiborga olmaydigan bo'lsak, nikohning T yildagi xotin uchun beva qolish ehtimoli quyidagiga teng bo'ladi:

$$V_t = \sum B_x \frac{L_{x+t+1}^M}{L_{x+1}^M}$$

Bu yerda: L_x^M – uylangan erkaklar uchun o'lim jadvali bo'yicha statsionar aholi soni. B_x ni taqsimotni nikoh jadvali bo'yicha olish mumkin.

Nikoh davomiyliliklar qatori uchun beva qolish ehtimoliga ega bo'la turib, nikohlarning boshlang'ich miqdorini 10000 ga teng deb e'tiborga olgan holda beva qolish jadvalini tuzish demokratik jadvallar uchun hos bo'lgan barcha ko'rsatkichlarni yoyib yuborish mumkin. Bunda, murakkablik shundan iboratki, nikohda bo'lganlarning o'limlari bo'yicha ma'lumotlar juda kam bo'lib, o'lim jadvalini barcha aholiga jisbatan qollanishi esa beva qolishlikni ko'paytirib yuboradi.

Shunday qilib, ajralish er va xotin hayot sikllaridagi nikohni bekor qilishi hisoblanib, ajralish chastotasini o‘lchovchi ko‘rsatkichlar yordamida holatga baho beriladi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Ajralish deganda nimani tushunasiz?
2. Nikoh barqarorligiga ta’sir etuvchi nikohgacha omillar?
3. Nikoh barqarorligiga ta’sir etuvchi nikohdan keyingi omillar?
4. Ajralishning umumiy koeffisienti qanday aniqlanadi?
5. Ajralishning mahsus koeffisienti nima?
6. O‘zbekiston va Farg‘ona vodiysi viloyatlarida o‘tkazilgan sotsiologik demografik so‘rovnoma?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курашимиз. – Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. – 484 б.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
4. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
5. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. –Т.: Университет, 1997.–181 б.
6. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
7. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
8. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

12-MAVZU: AHOLI MIGRATSIYASI

Reja:

12.1. Migratsiya turlari, omillari

12.2. Migratsiyaning mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlari

12.3. O'zbekistonda migratsiya geografiyasi

12.1. Migratsiya turlari, omillari

Aholi migratsiyasiga haqida ilmiy adabiyotlarda bir necha ta'riflar keltirilgan. Jumladan, demografiyaning ensiklopedik lu'gatida "Migratsiya (lotin tilidagi migration so'zidan olingan bo'lib, ko'chish, ko'chibo'tishma'nolarini anglatadi) - kishilarning o'z doimiy yashash joylarini doimiy yoki uzoqroq muddatga ma'muriy chegarani kesib o'tgan holda o'zgartirishidir⁴⁷" deb ta'rif berilgan. Bunda aholi ko'chishining muddatiga ko'proq e'tibor qaratilgan bo'lib, uzoqroq yoki doimiy muddatga deb aytilgan. Lekin, uzoqroq muddat qancha davom etishiga aniqlik kiritilmagan.

L.P.Maksakova, B.S.Xorev, L.A.Ribakovskiy, V.A.Ionsev va boshqalar aholi migratsiyasida kishilarning yashash joyi bilan birga ish joyini ham o'zgartirishi munosabati bilan bir hududdan ikkinchi bir hududga qatnashi bilan bog'laydilar⁴⁸. Bunda yashash muddatidan tashqari ish joyini o'zgartirishiga bog'liq holda tebranma migratsiya ham hisobga olishgan.

Aholishunos olim Q.X. Abduraxmonov migratsiya haqida quyidagi fikrni aytib o'tgan: "Aholi migratsiyasi - bu odamlarning (migrantlarning) u yoki bu hududlar chegarasi orqali, yashash joyini doimiy o'zgartirayotgan yoki qisqa yoxud uzoq muddatga yoki doimiy tarzda kelib ketishini anglatuvchi ko'chishidir⁴⁹". Mazkur ta'rifda ham aholi ko'chishining davomiyligiga e'tibor qaratilib, uning sabablariga e'tibor qaratilmagan. Shuningdek, M.Bo'riyeva "Aholi migratsiyasi (lotincha migration "ko'chish") - yashash joyini doimiy yoki vaqtincha o'zgartirish maqsadida

⁴⁷ Демографический энциклопедический словарь. - М., 1985., 251- бет.

⁴⁸ Рыбаковский Л.А. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. -М.. 1987, 5-бет.

⁴⁹ Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 208 b

ko‘chishdir⁵⁰” deb hisoblaydi. Migratsiyaning davomiyligiga emas balki uning sabab va omillariga ko‘proq e’tibor qaratgan holda professor Z.N.Tojiyeva quyidagi ta’rifni keltirgan: “Aholi migratsiyasi - bu kishilarning turli sabab va omillar natijasida o‘z yashash va ish joylarini ma’muriy chegaradan o‘tgan holda o‘zgartirishlaridir⁵¹” deb ta’rif bergan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, migratsiyaga quyidagicha fikr bildirish mumkin: Aholi migratsiyasi – bu aholining turli sabab va omillar natijasida o‘z yashash joylarini ma’muriy chegaradan o‘tgan holda doimiy yoki vaqtincha o‘zgartirishidir.

Migratsiya nafaqat bir mamlakat ichida, balki davlatlararo ham amalga oshirilishi mumkin. Shuning uchun migratsiyaning ikki turi farqlanadi: tashqi (davlatlararo) va ichki (mamlakat ichida).

Tashqi migratsiyada immigratsiya va emigratsiyani ko‘rish mumkin. Immigratsiya aholining biror mamlakatga ishgajoylashish yoki o‘qish uchun doimiy yoki vaqtinchalik (odatda, uzoq muddatga) yashash uchun ko‘chib kelishini bildiradi. Emigratsiya aholining boshqa mamlakatga doimiy yoki vaqtinchalik (uzoq muddatga) yashash uchun (ixtiyoriy yoki majburiy) ko‘chishini bildiradi. Shu o‘rinda migrantlar ko‘chib ketayotgan mamlakat uchun emigrant hisoblansa, ko‘chib borayotgan mamlakati uchun immigrant bo‘lishini ham aytib o‘tish joiz.

“Ichki migratsiya” deganda, mamlakat ichida bir joydan ikkinchi joyga ko‘chayotgan aholi tushuniladi. Masalan, O‘zbekiston Respublikasi hududi ichida (bir viloyatdan boshqa viloyatga, shahardan shaharga, shahardan qishoqqa, qishloqdan shaharga yoki qishloqdan qishloqqa) aholining ko‘chishi ichki migratsiya hisoblanadi.

Migratsiyani ichki va tashqi yo‘nalishlaridan tashqari muddatiga ko‘ra (doimiy (umrbod), vaqtinchalik, tebranma), tashkil etish nuqtai-nazardan (tashkil etilgan va tashkil etilmagan) hamda yuridik jihatdan (qonuniy va noqonuniy), kabi turlarini ajratish mumkin (5-rasm).

⁵⁰ Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.

⁵¹ Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. – Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -221 b.

Migratsiya turlari	Tashqi migratsiya	-Qit'alararo	boshqa qit'adagi mamlakatga aholi ko'chishi
		-Qit'a ichida	Bir qit'a ichidagi mamlakatlar o'rtasidagi migratsiya
	Ichki migratsiya	-Shahardan shaharga	mamlakat ichidagi bir shahardan boshqa bir shaharga aholi ko'chishi
		-Shahardan qishloqqa	mamlakat ichidagi bir shahardan boshqa bir qishloqqa aholi migratsiyasi
		-Qishloqdan shaharga	mamlakat ichidagi qishloq joydan shaharga aholi ko'chishi
		Qishloqdan qishloqqa	mamlakat ichidagi bir qishloqdan boshqa bir qishloqqa aholi migratsiyasi
	Davomiyligiga ko'ra	-Doimiy	aholining ko'chib ketgan joyida butunlay qolib ketishi yoki uzoqroq muddat qaytib kelmasligidir
		-Vaqtincha	Kishilarning ko'chib ketgan joyiga qisqa muddatdan so'ng qaytib kelishi
		-Tebranma	bir kun davomida aholining bir aholi punktidan ikkinchi bir aholi punktiga o'qish, ishlash va boshqa sabablarga ko'ra migratsiyasi
	Tashkil etilish shakliga ko'ra	-Tashkil etilgan	Davlat tomonidan zarurat tufayli rejalashtirilgan
		-Tashkil etilmagan	o'z hohishiga ko'ra avvaldan rejalashtirilmagan
	Yuridik jihatdan	-Qonuniy	kishilarning mavjud qonunchilikga asosan, davlat organlari tomonidan ro'yxatdan o'tkazilgan holdagi ko'chishlari
		-Noqonuniy	kishilarning mavjud qonunchilikni chetlab o'tgan holda, davlat organlari tomonidan ro'yxatdan o'tkazilmasgan holdagi ko'chishlari

5-rasm. Migratsiyaning turlari

Doimiy (umrbod) migratsiya doimiy yashash joyini butunlay o'zgartirishi bilan bog'liq bo'lib, uni tashqi va ichki migratsiyada ham kuzatish mumkin.

Vaqtinchalik migratsiya yetarlicha uzoq muddatga, lekin cheklangan, ko'pincha oldindan belgilangan muddatga ko'chishini bildiradi. Masalan, ko'pchilik ishchilarning kam sonli aholi yashaydigan hududlarga shartnoma bo'yicha bir necha yil ishlash uchun ko'chishi vaqtinchalik migratsiya hisoblanadi. Shuningdek, vaqtinchalik migratsiyani mavsumiy migratsiyada ham ko'rish mumkin. Mavsumiy migratsiya ko'p hollarda mavsumiy mehnat migratsiyasida kuzatiladi. Bunda, yil fasllariga mos ravishda qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadiganlar yoki mavsumiy qurilish ishlarida ishlaydiganlarni misol qilish mumkin.

Migratsiyaning yana bir turi tebranma (mayatniksimon) migratsiya bo'lib, kun davomida aholining bir aholi punktidan ikkinchi bir aholi punktiga o'qish, ishlash va boshqa sabablarga ko'ra migratsiyasidir. Migratsiyaning bunday turini asosan ichki migratsiyada kuzatish mumkin. Shuningdek, tashqi migratsiyada ham yaxshi qo'shnichilik aloqalari yo'lga qo'yilgan davlatlarning chegaraoldi hududlarida ham uchrab turadi.

Migratsiya omillari. Migratsiyani yuzaga kelturuvchi omillarni o'rganish ham muhim ahamiyatga ega. Ulardan quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

- ✓ ijtimoiy va iqtisodiy omillar. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin: yuqori daromadli ish qidirib, ish joyining o'zgarishi, o'qishga borishi va hk.

- ✓ siyosiy omillar. Siyosiy ta'qiblardan, irqiy va diniy siquvlardan qochish, siyosiy sharoitlar yoki davlat chegaralarining o'zgarishi bilan holda migratsiya;

- ✓ harbiy - evakuatsiya, reevakuatsiya va deportatsiya (Harbiy harakatlar tufayli aholining ko'chishi);

- ✓ demografik (nikoh migratsiyasi. Aksariyat hollarda qizlarni turmushga chiqishi natijasida yashash joyini o'zgartirishi);

- ✓ tabiiy sharoitlar (iqlim, zilzila, suv toshqini va hk. Masalan,

Turkiyada sodir bo'lgan zilzila natijasida aholining havfsiz hududlarga ko'chirilishi);

✓ ekologik sharoitlar - atrof-muhitning ifloslanishi, ekologik halokatlar natijasida aholi ko'chib ketishga majbur bo'ladi.

Xalqaro migratsiya mamlakatlar o'rtasida sodir bo'ladigan migratsiya hisoblanadi. Uzoq muddatli immigrantlar soni dunyoda oxirgi 10 yil mobaynida juda ko'paydi. Immigrantlar soni 1965 - yilda 75 milliondan, 1990- yilga 120 million, 2020- yilga 281 millionga ko'tarildi[□]. Bu ko'rsatkich dunyo aholisining 3,6 %iga to'g'ri keladi. Mazkur migrantlarning 48 foizi ayollarga to'g'ri kelmoqda. Shuningdek, xalqaro migrantlarning 60 foizini mexnat migrantlari tashkil etmoqda.

XX-XXI-asrda asosiy migrantlar boradigan jahonning yirik davlatlariga, ya'ni, Amerika Qo'shma Shtatlari, Ispaniya, Italiya, Kanada, Germaniya, Buyuk Britaniya, Frantsiya va Avstraliya kiradi. Mahalliy xalqlar sobiq mustamlaka mamlakatlaridan ko'chib, yaxshiroq sharoitda xayot tarzi uchun ularni mustamlaka qilgan Yevropa davlatlariga doimiy qolish uchun siyosiy boshpana so'rashadi.

Xozirgi vaqtda ko'p davlatlarda sodir bo'layotgan notinchlik xalqqa ruhiy, ma'naviy, salbiy ta'sir qilmoqda. Bolalar ta'limdan qolishi, oziq-ovqat tanqisligi tufayli, xalq talofat ko'rib aziyat chekayotganligi sababli, migratsiya jarayoni tobora ko'payib bormoqda.

12.2. Migratsiyaning mutlaq va nisbiy ko'rsatkichlari

Aholi migratsiyasini hisobga olishda uning nisbiy va mutlaq ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Migratsiyaning mutlaq ko'rsatkichlari sonlarda ifodalanadi va bu orqali migratsiya saldosi aniqlash mumkin. Masalan, 2021 yilda O'zbekistonga horijdan ko'chib kelganlar soni 256814 kishini tashkil etdi. Shu yilda O'zbekistonga 275079 kishi ko'chib ketgan. O'zbekistonning 2021 yildagi migratsion o'sishi (migratsiya saldosi) $256814 - 275079 = -18265$. Demak, 2021 yilda O'zbekistonda migratsiya saldosi -18265 kishini tashkil etdi. Bunda migratsiya saldosi manfiy

ko'rsatkichga ega bo'ldi. Agar, mamlakatga ko'chib keluvchilar ko'chib ketuvchilardan ko'p bo'lsa migratsiya saldosini musbat ko'rsatkichga ega bo'ladi. Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar migratsiyaning mutlaq ko'rsatkichlarini bildiradi.

Migratsiyaning nisbiy ko'rsatkichini ma'lum bir hudud aholisining har 100 yoki 1000 kishiga to'g'ri keluvchi migratlar soni bilan aniqlanadi. Mazkur ko'rsatkich immigrantlar va emigrantlar intensivligi koeffitsienti orqali aniqlanadi. Emigrantlarning migratsiya intensivligi koeffitsienti quyidagi formula orqali aniqlanadi:

$$K_{em} = \frac{M_i}{P} * 1000$$

Bunda: M_i - emigrantlar soni;

P - o'rganilayotgan davrdagi aholining ortacha soni;

Ushbu formula bo'yicha O'zbekistonda 2021 yilda emigratsiya intensivligi koeffitsientini aniqlaymiz. 2021 yilda O'zbekistondagi jami emigrantlar soni 275079 kishi, 2021 yildagi o'rtacha aholi soni 34915093 kishini tashkil etdi. U holda,

$$K_{em} = \frac{M_i}{P} * 1000 = \frac{275079}{34915093} * 1000 = 7,87$$

Ko'rinib turibdiki, 2021 yilda O'zbekistonda emigratsiya intensivligi 7,87 kishini tashkil etgan.

Immigrantlar intensivligi koeffitsientini jami ko'chib kelganlarning mamlakatning o'rganilayotgan davrdagi o'rtacha aholisi soniga bo'lish orqali aniqlanib, u quyidagi formula asosida hisoblanadi:

$$K_{em} = \frac{M_j}{P} * 1000$$

Bunda: M_j – immigrantlar soni;

P – o'rganilayotgan davrdagi aholining ortacha soni;

O'zbekistonda 2021 yilda 256814 kishi ko'chib kelgan. U holda

$$K_{em} = \frac{M_j}{P} * 1000 = \frac{256814}{34915093} * 1000 = 7,35$$

Hisob-kitoblarga ko'ra, 2021 yilda O'zbekistonda immigratsiya intensivligi har ming kishi hisobiga 7,35 kishini tashkil etgan.

O'zbekistonda 2021 yilda aholining migratsion o'sishi $7,35 - 7,87 = - 0,52$ kishini tashkil etdi.

12.3. O‘zbekistonda migratsiya geografiyasi

Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekiston Respublikasida migratsiya jarayoni jadal rivojlandi. 1991 yilda jami migrantlar soni 772 mingni tashkil etib, jami aholining 3,7 foizdan ortiq qismi to‘g‘ri kelgan. Migratsiya saldosi manfiy bo‘lib, immigrantlarga nisbatan emigrantlar 30 mingdan ortiq kishini tashkil etgan. Mamlakat mustaqillikga erishgach, ko‘plab boshqa millat vakillari o‘z ona yurtlariga ko‘chib ketgani migratsiyaning asosiy sababi hisoblanadi. Shuningdek, chetga ishlash maqsadida ketayotgan mehnat migrantlari ham muhim o‘rin tutadi. Keyingi yillarda migratsiya hajmi yil sayin kamayib bordi. 2020 yilda jami migrantlar 394 mingdan ziyodni tashkil etib, jami aholiga nisbatan 1,1 foizni tashkil etdi. Migratsiya saldosi -12,5 mingni tashkil etdi.

Mamlakat mustaqillik yillarida tashqi migratsiyaning hajmi qisqarib bordi. 1991 yilda jami emigrantlarning qariyb 45 foizi tashqi migratsiyada ishtirok etgan bo‘lsa, keyingi yillarda bu ko‘rsatkich sezilarli qisqarib bordi va 2020 yilda 10 foizdan iborat bo‘ldi. Ichki migratsiya tumanlararo va viloyatlararo bo‘lib, asosan o‘qish, ishlash, yoshlarni oila qurishi va boshqa sabablar bilan bog‘langan. Birinchi navbatda migrantlar poytaxtga, viloyat markazlari, katta va yirik shaharlarga intilmoqda. Ichki migratsiyada mamlakat viloyatlari orasida faqat Toshkent shahri musbat saldogaga ega.

Farg‘ona vodiysi viloyatlari demografik jarayonlarida migratsiya muhim o‘ringa ega. Mamlakat migrantlarining 16,4 foizi ushbu xududga to‘g‘ri keladi. Shuningdek, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Toshkent viloyatlari va Toshkent shahrida migratsiya jarayoni jadal bo‘lganini ko‘rish mumkin.

Mustaqillik yillarida vodiylar viloyatlarida ham mamlakatdagi singari migratsiya hajmi qisqarib bordi. 1991 yilda vodiya jami migrantlar 155,2 mingtani tashkil etgan bo‘lsa, 2020 yilda 53,8 ming kishi migratsiyada ishtirok etdi. Jumladan, 1991 yilda

mamlakatdagi jami migrantlarning 24 foizi Farg‘ona vodiysiga to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 2020 yilda mintaqaning ulushi 13,6 foizni tashkil etib, 10,4 foizga kamaydi.

Farg‘ona vodiysida jami migrantlarning asosiy qismi viloyatlararo va tumanlararo ichki migratsiyada ishtiroq etadi. Ichki migrantlar 52,7 ming kishi va tashqi migrantlar 1,1 ming kishi bo‘lib, ularning hissassi mos ravishda 98 va 2 foizni tashkil etadi.

Vodiy viloyatlarida aholining viloyat doirasida ko‘chib yurishi biroz faollashdi. Aholining ichki hududiy harakatchanligi qishloq-shahar yo‘nalishidagi migratsiyaning ortishida kuzatiladi. Umuman olganda, viloyat ichida qishloq-shahar yo‘nalishidagi aholi migratsiyasining jadallashuvi aholining ma‘lumotlilik, malakasi, kasbi hamda aholi bandligi kabi muammolarning hal etilishi bilan bog‘liq hisoblanadi.

Farg‘ona vodiysi viloyatlari ichki migratsiyasida viloyatlararo migratsiyadan viloyat ichidagi migratsiya ustun bo‘lib, ichki migrantlarning 80 foizini tashkil etadi. 2020 yilda mintaqadagi jami ayol migrantlarni 40 foizini 20-24 yosh guruhidagi ayollar tashkil etgan bo‘lsa, migrantlarni 77 foizi ayollarga to‘g‘ri kelgan. Migrantlarni yosh va jinsiy tarkibi tahlilida 20-24 yoshdagi ayollarning ko‘pligi, ularning qo‘shni tumanlarga turmushga chiqishini bildiradi. Shuning uchun tumanlarning migratsiya saldosi ham yillar mobaynida o‘zgarib turadi.

Shuningdek, tumalararo migratsiyada asosiy migratsiya oqimi viloyat markazi va yirik shaharlarga yo‘naladi.

1. Z.Tojiev viloyatlararo migratsiya oqimida asosan mahalliy millatlar ma‘lumot olish, yangi kasbni o‘zlashtirish, malakasini oshirish, yoshlarning turmush qurishi va hozirda “*mokkisimon*”, deb atalayotgan migratsiya harakatida ko‘plab ishtirok etmoqda, deb hisoblaydi [Migratsiya deganda nimani tushunasiz?

2. Migratsiyaning qanday turlarini bilasiz?

3. Mayatniksimon migratsiya haqida tushuncha bering?

4. Migratsiya sabablarini ayting?
5. Migratsiyaning mutlaq ko'rsatkichi nima?
6. Migratsiya intensivligi koeffisienti nima?
7. Migratsiya saldosi deganda nimani tushunasiz?
8. O'zbekiston va Farg'ona vodiysi viloyatlarida migratsiya jarayonlari?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз.—Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. — 484 б.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
4. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
5. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. —Т.: Университет, 1997.—181 б.
6. Демографический энциклопедический словарь. - М., 1985., 251- бет.
7. Рыбаковский Л.А. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. —М.. 1987, 5-бет.
8. Qayumov A. Yakubov O'. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
9. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. —Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
10. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). —Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

www.stat.uz

https://publications.iom.int/system/files/pdf/WMR-2022_0.pdf

13-MAVZU: DEMOGRAFIK RIVOJLANISHNING ZAMONAVIY AN'ANALARI

Reja:

13.1. Aholi harakatining dunyoviy an'analari

13.2. Huquqiy me'yorlar va diniy urf-odatlarining demografik jarayonlarga ta'siri.

13.3. Maltusning aholi soni nazariyasi

13.1. Aholi harakatining dunyoviy an'analari

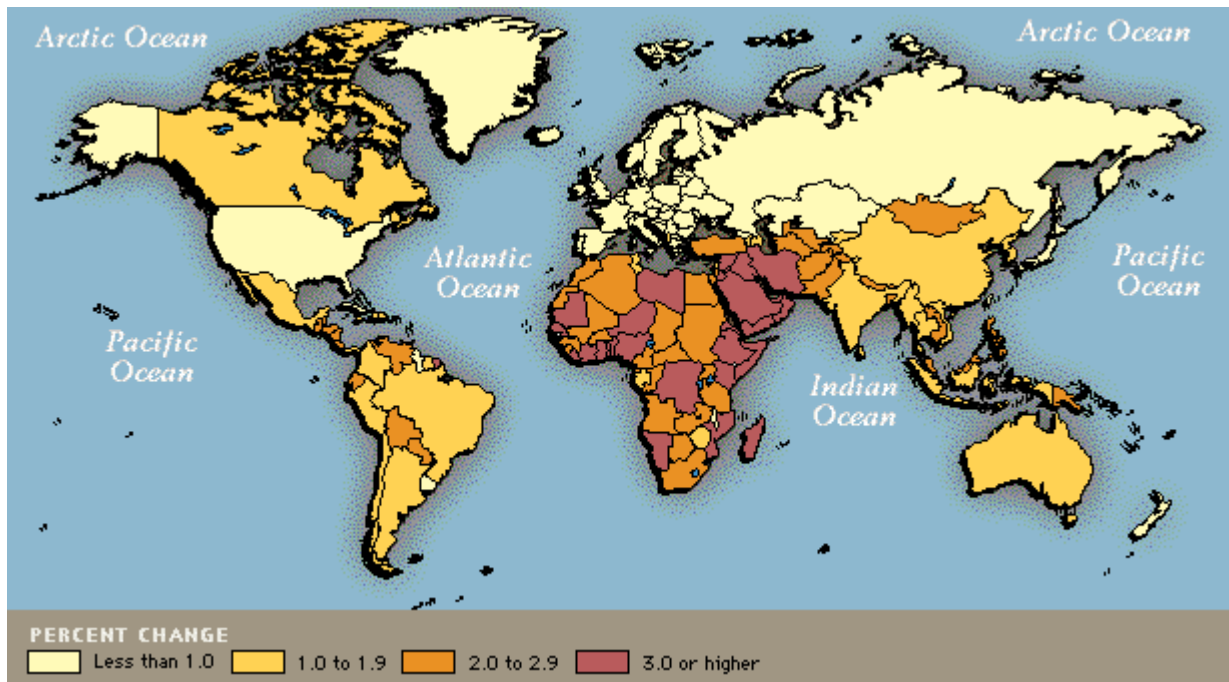
Aholi geografiyasi va geodemografik tadqiqotlarda aholi soni eng asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Aholi soni dinamikasidagi tahlilida uning mutloq va nisbiy ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Aholi sonining juda yuqori sur'at bilan ko'payib, yoki kamayib ketishi demografik vaziyatni keskin o'zgarishiga olib keladi. Demografik vaziyatning shakllanishida aholining ijtimoiy, yosh, jinsiy va oilaviy tarkibi muhim rol o'ynaydi.

Aholi sonining o'sib borishida dunyo mamlakatlarida keskin tafovutlar mavjuddir. Natijada XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlariga kelib, jahon aholisining demografik rivojlanishining hududiy xususiyatlarga ega bo'lgan tafovutlari sezilarli darajada oshib bordi.

Aholishunos olimlar hozirda dunyo aholisining tabiiy o'sishini 2 turga bo'lib o'rganiladi. Aholi ko'payishining 1-tipi: "Demografik tanglik". Bu tur uchun tug'ilish, o'lim va tabiiy ko'payish ko'rsatkichlarining nisbatan past ekanligi xosdir. Bunga Shimoliy Amerika va Yevropa davlatlari misol bo'ladi. Masalan: GFR, Daniya, Italiya, Avstriya, Vengriya, Bolgariya, Latviya. Bu mamlakatlarda tug'ilishning kamayishiga shahar aholisining tez ortishi (shaharlarda tug'ilish qishloqlardan kam bo'ladi), ayollarning ishlab chiqarishga ko'p jalb etilishi, erkaklar salmog'ining nisbatan kamligi, katta yoshdagilar salmog'ining ortib, kichik yoshdagilar salmog'ining kamayishi sabab bo'ladi. Aholining tabiiy ko'payishi har 1000 kishiga 4 ta va undan kam. Masalan: Germaniyada oilaning o'rtacha me'yori 2,7 kishi. Har

4 oilaning 1 tasi farzandsiz. Rossiyada ham tabiiy ko‘payish ancha past bo‘lib, ko‘p bolali oilalarning kamayishi kam bolali oilalarning ko‘payishi kuzatilinmoqda. Oilaning o‘rtacha me‘yori 3,2 kishini tashkil etadi. Bu mamlakatlarda tug‘ilishning va tabiiy ko‘payishning o‘sishiga qaratilgan demografik siyosat olib borilmoqda.

Iqtisodiy jihatdan rivojlanayotgan mamlakatlarda tug‘ilish sur‘atining past ko‘rsatkichga ega ekanligi jahon aholisidagi salmog‘ini kamayib borishiga olib keladi (6-rasm).



6-rasm. Jahon aholisi tabiiy o‘sish surati

Manba: <http://chartsbin.com> saytidan olindi

Yevropa mamlakatlarida kuzatilayotgan demografik inqiroz tezkor choralar ko‘rilmas ekan, ko‘hna qit‘aning tub aholisi qisqa vaqt ichida umuman qilib ketishi hech gap emas. Statistika ma‘lumotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki 1960 yil rivojlangan mamlakatlar aholisi 750 millionni tashkil etgan. So‘nggi 60 yil ichida esa ushbu mamlakatlar aholisi jadal sur‘atlarda kamayib bormoqda. 2022 yili faqat Lyuksemburg va Irlandiyada aholi o‘sishi 1 % dan ortiq o‘sishni ko‘rsatdi⁵². Yevropaning qolgan mamlakatlari esa, oddiy qilib aytganda, kamayib bormoqda.

1960 yili Yevropaliklar jahon aholisining to‘rtdan bir qismini

52 <https://www.worldometers.info/population/countries-in-europe-by-population/>

tashkil etardi, 2022 yilga kelib bu ko‘rsatkich o‘ndan bir qismga tushib ketdi.

Aholi tarkibida qariyalar salmog‘ini ortib borishi Yevropada ischi kuchining kamayib borishi va o‘z navbatida iqtisodiy o‘sish sur‘atlarining pasayishi kabi muammolarni yuzaga keltiradi. Bunday salbiy holatning oldini olish uchun esa Yevropa davlatlari immigratsiyaga e‘tiborni kuchaytirishi lozim. Immigrantlar asosan iqtisodiy rivojlanayotgan mamlakatlardan bo‘lishi tabiiy hol. Hususan, Yevropaga, umuman G‘arb davlatlariga musulmon immigrantlar soni ortib borayotgani kuzatilmoqda. Ayni paytda Fransiya 5,8 million, Buyuk Britaniya 1,5 million, AQSHda 7 million, Italiya 1 million, Germaniyada 1,5 million musulmonlar istiqomat qiladi.

Aholi ko‘payishining 2-tipi: “Demografik faollik yoki portlash”. Aholi ko‘payishining bu turi uchun tug‘ilish va tabiiy ko‘payishning juda yuqori va o‘limning kamligi xosdir. Aholi ko‘payishining bu turi rivojlanayotgan davlatlar uchun xos bo‘lib, asosiy sabablari: mustaqillikdan keyingi hozirgi zamon tibbiyoti, sanitariya-gigiena yutuqlaridan keng foydalanish, yuqumli kasalliklarga qarshi kurashish, iqtisodiy rivojlanish darajasining pastligi, qishloq xo‘jaligining usturligi (qishloq xo‘jaligida bolalar kuchidan foydalanish), savodsizlik, sanitariya madaniyatining etarli emasligi, ayollarning oilada va jamiyatda erksizligi, nikohga erta kirishi, ko‘p bolalikni rag‘batlantiruvchi diniy, iqtisodiy (matgeroy 10 ta bolali), milliy, mahalliy odatlar hisoblanadi.

Tug‘ilish va tabiiy ko‘payish yuqori bo‘lgan mamlakatlar asosan Osiyo, Afrika davlatlardir. Bularda oilaning o‘rtacha miqdori 6 kishi. Aholining tabiiy ko‘payishi 1000:30 kishi. 90 yillari tug‘ilish (1000:54) va tabiiy ko‘payish (1000:41) eng yuqori bo‘lgan davlat Keniya bo‘lgan. Aholi ko‘payishining sur‘ati shunday saqlansa 17 yilda mamlakat aholisi 2 barobar ko‘payadi. (taqqoslang: Buyuk Britaniya aholisining 2 hissa ko‘payishi uchun 630 yil kerak bo‘ladi)

Demografik portlash XX asrning 60 yillari paydo bo'lgan. Demografik portlash asosan Horijiy Osiyo mamlakatlarida kuzatilmoqda. Ma'lumki, aholisi soni 100 mln dan ortiq bo'lgan mamlakatlarning 7 tasi Osiyoda joylashgan. Bu mamlakatlarda demografik siyosat aholi tabiiy ko'payishini kamaytirishga qaratilgan (hatto konstitusiyaga kiritilgan).

Jahon aholisi soni asosan rivojlanayotgan mamlakatlar hisobiga ko'paymoqda. Rivojlangan davlatlarda esa aholi soni deyarli o'zgarmaydi. Yer yuzida aholi soni juda tez ko'payib borayotgani tufayli BMT iqtisodchilari avvalgi prognozlariga o'zgartirish kiritishlariga to'g'ri keldi.

Ma'lumotlarga ko'ra jahon aholisining 48% tug'ilish ko'rsatkichi past bo'lgan mamlakatlarda yashaydi. Bunga Islandiyadan tashqari Yevropaning barcha davlatlari, Osiyoning 19 ta davlati, Amerika qit'asidagi 7 mamlakat, yana ikkita Afrikadagi va bitta Okeaniyadagi davlat kiradi. Tug'ilish eng kam bo'lgan yirik davlatlarga Braziliya, Vetnam, Xitoy, Rossiya, AQSh va Yaponiyani misol keltirish mumkin.

Bugungi kunda yer yuzida 8 milliarddan ortiq aholi istiqomat qiladi. Aholi soni kun sayin o'smoqda. Biroq global iqtisodiyot, siyosat va xavfsizlikka aholining son o'zgarishlari emas, sifat o'zgarishlari ta'sir ko'rsatadi.

Yaqin o'n yillikda jahon xaritasida demografik o'zgarish kuzatilib, aholi o'sishining 90 foizi Afrika, Osiyo va Lotin Amerikasi mamlakatlariga to'g'ri keladi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarning aholining keksayishi yani "depopulyatsiya" kuzatilmoqda. Demografik inqiroz nafaqat Yevropada balki, Osiyodagi ayrim mamlakatlarda, jumladan iqtisodiyotning g'arb modelini tanlagan Janubiy Koreya va Yaponiyada ham kuzatilmoqda.

BMT ma'lumotlariga ko'ra, 2050 yilda jahon aholisining 22 foizini pensionerlar tashkil qiladi. Har bir soniyada ikki kishi o'zining 60 yoshini nishonlamoqda. BMT prognozlariga ko'ra asrimiz o'rtalariga borib, yer yuzida 100 yoshdan oshgan 3,2

millionga yaqin kishi istiqomat qiladi. Bugungi kunda ularning soni 300 mingdan oshib ketgan. 2050 yilda aholining o'rtacha yoshi 76 yoshni, 2100 yilda esa 85 yoshni tashkil qiladi. Bunga sog'liqni saqlash tizimining yaxshilanishi, iqtisodiy farovonlik sabab bo'ladi. Rivojlangan mamlakatlarda esa har bir ishlayotgan xodimga bir nafar pensioner to'g'ri keladi.

13.2. Huquqiy me'yorlar va diniy urf-odatlarining demografik jarayonlarga ta'siri

Jahon mamlakatlarida aholi soni dinamikasining turlicha darajasi, uni huquqiy tartibga solishni va aholi siyosatini amalga oshirishni taqazo qiladi. Bu borada ko'plab jahon mamlakatlarida shakllangan demografik vaziyatni rejali boshqarish maqsadida demografik siyosat olib bormoqda.

Demografik siyosat aholi siyosatining asosiy qismi hisoblanib, jamiyat taraqqiyotining turli bosqichlarida va turli mamlakatlarida o'ziga xos xususiyatlarga, yo'nalishlarga ega bo'ldi. Aholi siyosati demografik siyosatga qaraganda kengroq qamrovli bo'lib, aholini rivojlantirish maqsadida olib boriladigan ijtimoiy-iqtisodiy siyosat yo'nalishi hisoblanadi⁵³. Aholi rivojlanishi esa, uning miqdoriy va sifatiy jihatlarini o'zgarib borishida namoyon bo'ladi. Aholining miqdoriy rivojlanishi deganda, ma'lum davrda ma'lum bir hudud aholisi yoki millatning son jihatdan o'zgarib borishi tushuniladi. Aholining sifatiy rivojlanishi esa, uning salomatligi, o'rtacha umr ko'rishi, bilim darajasi va ta'lim-tarbiya olishi hamda komilligida o'z ifodasini topadi. Aholi rivojlanishi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning uzviy bir qismi bo'lib, o'z ichiga aholining takror barpo bo'lish jarayonini ham oladi.

Demografik siyosat tug'ilishni tartibga solish, ona va bolani muhofaza qilish, onalar, chaqaloqlar va umumiy o'limning qisqartirishga, aholi salomatligini yaxshilash va o'rtacha umr ko'rish davrini oshirishga yo'naltirilgan.

Bir guruh olimlar (D.Valentey, V. Sherenko va boshq) aholi

53 Назарова Х.М., Мамадалиева Х.Х. Ўзбекистоннинг демографик салоҳияти. Монография. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2011, 149 b.

siyosatini demografik siyosatga nisbatan mazmuni, yoʻnalishi va miqyosi boʻyicha keng tushuncha deb hisoblaydilar. Yana bir guruh olimlar, jumladan, B.Urlanish, A.Kvasha va boshqalar aholi siyosati va demografik siyosatni maʼnodosh ahamiyatga ega boʻlgan deb hisoblahsa, boshqa bir toifa olimlar (Yu. Bjilyanskiy va boshqalar) aholi siyosatini demografik siyosatning keng mazmunli ifodasi bilan maʼnodosh deb hisoblaydilar.

Demografik siyosat - aniq belgilangan ijtimoiy sohalarga, shu jumladan demografik jarayonlarga maqsadli yoʻnaltirilgan taʼsir etish vositasi (mexanizm). Demografik siyosat deganda, hokimiyat tuzilmalari darajasida umumqabul qilingan gʻoyalar tizimi tushuniladi va konseptual tarzda birlashtirilgan vositalar yordami bilan davlat, shuningdek, boshqa jamoat institutlari mamlakatning hozirgi hamda kelgusi rivojlanish bosqichlarida aniq maqsadlarga erishishni oʻz zimmasiga oladilar. Demografik siyosat umumiy ijtimoiy siyosatning bir qismi hisoblanadi. Konsepsiya va harakatlar dasturi (rejalar) demografik siyosatning ikki ajralmas, holbuki, mazmuni boʻyicha turlicha boʻlgan qismlarini tashkil etadi. Konsepsiya huquqiy va mafkuraviy makonni tashkil etadi, uning doirasida tugʻilish, umr davomiyligi, migratsiya va demografik rivojlanishni tartibga solishning boshqa yoʻnalishlari boʻyicha dasturiy hujjatlar shakllantirilishi mumkin. Konsepsiyadan farqli ravishda harakatlar dasturi yoki rejalari – bu demografik siyosat maqsadlariga erishishga xizmat qiluvchi huquqiy, iqtisodiy, mafkuraviy va tashkiliy tartibdagi tadbirlar majmuidir. Bu dasturlar demografik rivojlanishning barcha tarkibiy qismlarini qamrab oluvchi yagona, hamda alohida tugʻilish, salomatlik, umr davomiyligi va aholi migratsiyasi sohalaridagi vazifalarni amalga oshirish uchun maxsus moʻljallangan boʻlishi mumkin. Xususan ushbu tadbirlar oʻlim, birinchi oʻrinda bolalar va mehnatga layoqatli yoshidagi aholida barvaqt va oldi olinishi mumkin boʻlgan oʻlim hodisalarini bartaraf etish orqali aholi umr koʻrish davomiyligini oshirish, kasallanish va jarohatlanish qisqarishi negizida sogʻlom (faol) hayot davomiyligini uzaytirish;

surunkali kasallar va nogironlarni ularning mavjud (qolgan) salomatlik salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun sharoit yaratish yo'li orqali hayot sifatini yaxshilashga yo'naltirilgan bo'lishi mumkin.

Demografik siyosat orqali kutilgan, istalgan aholi takror barpo bo'lishi turiga erishiladi. Ma'lumki, aholi takror barpo bo'lishi tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish kabi demografik jarayonlar bilan bevosita bog'liqdir.

Qadimgi Rimda tug'ilish va nikohni ozod insonlar o'rtasida qo'llab-quvvatlovchi qonunlar qabul qilingan. Feodalistik jamiyatda esa din tomonidan qattiq qonunlar ishlab chiqilib, ularda nikoh cheklanmagan. Tug'ilish va katta oilalarni doimiy ko'payib borishini omili sifatida himoya qilingan. Kapitalistik ishlab chiqarish usulini rivojlanishi esa demografik jarayonlarga yangi muammolarni yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Kapitalizmدا sanoatni rivojlanishi, urbanizatsiya darajasining ortishi bilan shahar turmush tarzining kengayishi, ayollarni ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etishi tufayli oilada farzandga bo'lgan talab kamaydi. Ko'p farzandli oilalarda qator ijtimoiy muammolar yuzaga kela boshladi va natijada oilalarda tug'ilish asta-sekin kamayib bordi.

Kapitalistik ishlab chiqarish usuli rivojlangan Fransiya va boshqa bir qator Yevropa mamlakatlarida tug'ilish XIX asrning birinchi o'n yilligidan boshlab kamaya boshladi. Mazkur mamlakatlarda XX asrga kelib aholining o'sish sur'ati juda pasayib ketdi. Aholi takror barpo bo'lishining kengaygan turidan toraygan turiga o'tdi. Natijada qator davlatlarda aholining "qarishi" ya'ni depopulyatsiya jarayoni sodir bo'ldi. Mazkur jarayon bu mamlakatlarda maxsus demografik siyosat olib borishni taqazo etdi. 1946 yilda Fransiya da tug'ilishni ko'paytirish orqali aholi sonini oshirish maqsadida oilalarga birinchi, ikkinchi va uchinchi farzandlarning tug'ilishida alohida nafaqa ajratildi. 1960-1970 yillarda tug'ilishni ko'tarishga yo'naltirilgan demografik siyosat boshqa mamlakatlarda ham amalga oshirildi. Lekin, ushbu davlatlarda xususiy mulkchilik

shakli tug‘ilishni oshirish uchun barcha chora-tadbirlarni amalga oshirish uchun ayrim muammolarni keltirib chiqarar edi. Natijada, Yevropaning rivojlangan mamlakatlarida tug‘ilish darajasini oshirish murakkab vazifaga aylanmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa aksincha, 1960-1970 yillarda tug‘ilishning yuqori darajada saqlanib turishi, hamda o‘lim sur‘atining keskin pasayishi natijasida aholining tabiiy o‘sishi juda yuqori darajada bo‘ldi. Natijada, Osiyo, Afrika va Janubiy Amerikada joylashgan bir qator rivojlanayotgan mamlakatlarda aholi soni juda tez sur‘atlarda ko‘paydi. Buni mutaxassislar “demografik portlash” deb nomlashdi. Mazkur mamlakatlarda davlat tomonidan “oilani rejalashtirish”, “tug‘ilishni nazorat qilish” borasida demografik siyosat olib bordilar.

Umuman olganda demografik siyosatda amalga oshiriladigan chora-tadbirlarni quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

23-Jadval

Demografik siyosatda amalga oshiriladigan chora-tadbirlar

Demografik siyosat chora-tadbirlar		
Iqtisodiy	Ma'muriy-huquqiy	Tarbiyaviy
<ul style="list-style-type: none"> Ish haqi to‘lanadigan ta’tillar; tug‘ilgan bola uchun turli xil imtiyozlar-ular ko‘pincha farzandlar soniga, oilaning yoshiga va ahvoliga qarab progressiv shkala bo‘yicha baholanadi 	nikoh yoshi, ajralish, abort va kontrasepsiyaga munosabat, nikoh buzilgan taqdirda onalar va bolalarning mulkiy holati, ishlaydigan ayollarning mehnat sharoitlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlari	<ul style="list-style-type: none"> jamoatchilik fikrini, demografik xulq-atvor normalari va standartlarini shakllantirish
kreditlar, soliq va uy-joy imtiyozlari-tug‘ilish darajasini oshirish uchun		diniy me’yorlar, an’analar, urf-odatlariga munosabatni aniqlash

<ul style="list-style-type: none"> katta oilalar uchun imtiyozlar - tugʻilish darajasini oshirish 		o i l a n i rejalashtirish siyosati
<ul style="list-style-type: none"> oiladagi farzandlar soni chegarasidan oshib ketganligi uchun jarimalar (Xitoyda), nafaqa va imtiyozlardan mahrum qilish (tugʻilishni nazorat qilish siyosati mavjud boʻlgan boshqa mamlakatlarda) 		y o s h l a r n i n g jinsiy tarbiyasi

Jadval www.demografiya.uz sayti ma'lumotlari asosida tuzildi

Iqtisodiy uslub asosan aholi takror barpo boʻlishining toraygan turida qoʻllaniladi. Bunda, davlat tomonidan onalik va bolalikni muhozafa qilish maqsadida, homiladorlik va tugʻilgan bolaning 2-3 yochgacha boʻlgan davrida maxsus nafaqalar ajratiladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishda ishtirok etuvchi, yosh bolasi bor ayollarga ish joylaridan ba'zi bir imtiyozlar beriladi. Ularga ham farzand tarbiyalab, ham ijtimoiy faoliyatini olib borish uchun sharoitlar yaratiladi. Shuningdek, ayrim mamlakatlarda kam ta'minlangan oilalarga ham moddiy yordam berib boriladi.

Bu borada amalga oshiriladigan chora-tadbirlardan yana biri yosh oilalarni qoʻllab quvvatlash, ularni turarjoy bilan ta'minlashda davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar hisoblanadi.

Ma'muriy-huquqiy uslubga aholi takror barpo boʻlishi, oilalar tashkil topishiga turli qonunlar orqali ta'sir ko'rsatish kiradi. Masalan, abortlarni qonun bilan ta'qiqlanishi, aholining migratsion harakatini cheklash yoki rivojlantirish, ajralishda ona va bola huquqini qonuniy himoyasi, bolani ota-ona oldidagi burchini qonuniy belgilash, homilador ayolni ishga qabul qilishda yoki uni ishdan bo'shatishda ular huquqlarini qonuniy himoyasi, nafaqa ajrtishda bolalar sonini hisobga olish kabi jarayonlardir.

Tarbiyaviy uslub avvaloyosh avlodga oilaga, oilada kutilayotgan farzandlar soniga boʻlgan munosabatini davlat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga, aholi salomatligiga mos xolda shakllantirish

lozim. Bunda asosiy tarbiya o'chog'i vazifasini oila bajaradi. Shuning uchun ham ota-onalarning demografik savodhonligiga katta e'tibor berilmog'i lozim. Demografik tarbiyaning yana bir usuli ommaviy axborot vositalari orqali demograik maylga ta'sir etishdan iborat. Umuman, demografik siyosat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatning ajralmas qismi bo'lmog'i lozim.

Jamiyat taraqqiyoti, etnik aloqalarni kuchayishi bilan dunyo aholisining diniy e'tiqodlari ham vujudga keldi. Natijada bir dinga bir necha xalqlar e'tiqod qila boshlaydilar. Jahon aholisi diniy eti'qodi albatta mamlakatlarda shakllangan demografik vaziyatga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Jumladan, islom dinida erta nikohga kirish, ko'pfarzandlilik, oilalarni ajralishiga doir o'ziga hos qadriyatlarning mavjudligi, mazkur dinga e'tiqod qiluvchi davlatlarda yuzaga kelgan demografik vaziyatga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ko'plab musulmon mamlakatlarda shakllangan demografik jarayonlarda erta nikohga kirish, tug'ilishning ko'pligi va oilalar ajralishining kamligini kuzatish mumkin.

Ayrim mamlakatlarda din kishilar hayotining ko'pgina tomonlariga, ularning ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga, turmush tarziga va madaniyatiga ta'sir ko'rsatadi. Jahonning qaynoq nuqtalarida ro'y berayotgan siyosiy voqealarni, agar u yerdagi diniy vaziyat hisobga olinmasa, tushunish qiyin.

13.3. Maltusning aholi soni nazariyasi

Aholini o'sishi xaqida turli nazariyalar mavjud jumladan aholi soni xaqida «optimum» nazariyasi, bunda aholi sonining o'sishi, ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanish darajasi bilan tenglashtirish goyalari oldinga suriladi, ayniqsa, aholini o'sish xaqida, ingliz iqtisodchisi Tomas Robet Maltus nazariyasi muhim rol o'ynaydi.

XVII - asr oxirlari XIX- asr boshlarida Angliya sanoatida mashinasozlik yuz bera boshladi qator zavod va fabrikalar qaloq manafakturadan mashina texnologiyasiga o'tdi, natijada zavod va fabrikalarda ishchi o'rinlarning qisqartirish xolati yuz beradi bu esa ishsizlar armiyasini paydo bo'lishiga olib keladi. Ishsizlar turli ishtashlashlar, fabrika zavod egalariga va davlatga

karshi namoishlar tashkil etadi. Ana shu vaqtda mashxur ingliz iqtisodchisi Maltus «Aholishunoslik qonuni xaqida tajriba» degan asarini chop etirdi.

T.Maltus bu asarida Angliya sanoat ishlab chiqarishda paydo bo'lgan ishsizlar armiyasini aholi sonining tez o'sishi bilan bog'laydi. Aholi sonining tez o'sishini oldini olish uchun turmush kurish yoshini kechiktirish va turli urushlarni bo'lib turishi muqarrarligini takidlaydi. Aholi soning o'sishi geometrik progressiya asosida va aholiga iste'mol mollari ishlab chiqarish esa matematik progressiya asosida rivojlanishni ta'kidlaydi. Agar aholi sonining o'sishni oldi olinmasa, ishsizlar armiyasi paydo bo'lishi bilan birga, atrof muhitni ifloslanishni ta'kidlaydi.

T.Maltusni bu g'oyasini ikki tomonlama tahlil etmoq lozim, ya'ni har bir mamlakatda jamiyat taraqqiyotini oqilona rivojlanishi uchun aholi sonining o'sishi bilan ishlab chiqarishni rivojlantirishni muvofiqlashtirish maqsadga muvofiqdir. Aks holda, aholi ortiqchaligi xolati yuzaga keladi, shuning uchun ham hozirgi sharoitda bozor iqtisodiyoti rivojlanayotgan qator mamlakatlarda aholini tez suratlar bilan o'sishini oldini olish choralari qo'llanilmoqda. Bunga Xitoy, Xindiston va Janubi-SHarqiy Osiyo mamlakatlari misol bo'la oladi.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. Aholi ko'payishining 1-tipi deganda nimani tushunasiz?
2. Aholi ko'payishining 2-tipiga qaysi mamlakatlar kiradi?
3. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarni jahon aholisi salmog'idagi o'zgarishi qanday bormoqda va nima uchun?
4. Demografik siyosat nima?
5. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlarda demografik siyosat?
6. Diniy urf-odatlarini demografik jarayonlarga ta'siri?
7. Maltus nazariyasini mazmunini tushuntirib bering?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

11. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз.—Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. — 484 б.
12. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
13. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
14. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. — 160 b.
15. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. —Т.: Университет, 1997.—181 б.
16. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
17. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. —Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
18. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). —Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

www.stat.uz

<http://chartsbin.com>

www.worldometers.info/population/countries-in-europe-by-population

www.demografiya.uz

14-MAVZU: GEODEMOGRAFIYA ASOSLARI VA AHOLI JOYLASHUVI

Reja:

14.1. Turli yiriklikdagi shaharlarning demografik vaziyati

14.2. Qishloq joylar demografiyasi

14.3. Aholi joylashuvining demografik jarayonlarga ta'siri

14.1. Turli yiriklikdagi shaharlarning demografik vaziyati

Shaharlar yirik aholi manzilgohlari xisoblanib, unda aholi qishloq xo'jaligidan tashqari sohalarda band bo'ladi, ya'ni ijtimoiy - iqtisodiy, madaniy sohalarda shug'ullanishadi. Shaharlar turli makon va zamonlarda iqtisodiy, siyosiy, madaniy va boshqaruv markazi rolini o'ynagan.

Jahon mamlakatlarida shaharlarni aholi soniga ko'ra maqom berishda aniq chegaralangan mezon mavjud emas. Shahar maqomini berishda shaharlar bajaradigan funksiyasi va aholi manzilgohlarining roli va aholi soni kabi mezonlardan foydalanilinishi bilan birga maqbul qabul qilingan aholi soni mavjud emas. Masalan, Daniya va Islandiyada aholisi 200 kishi va undan ko'p bo'lgan aholi manzilgohlari shahar hisoblansa, Yaponiyada -30 mingdan, Nidyerlandiyada 20 ming, Turkiyada - 10 ming, Hindiston va Pokistonda -5 ming, Meksikada - 2,5 ming, Fransiyada 2 ming, AQSHda 2,5 ming, Xitoyda 3 ming, Germaniyada 5 ming kishi va undan ko'p aholi yashaydigan aholi manzilgohlari shahar maqomi beriladi. Bu ko'rsatkich O'zbekistonda esa 7 ming kishini tashkil etadi.

Shahar maqomini berishda ularning iqtisodiy salohiyati, funksiyasi ham muhim mezonlardan bir xisoblanadi. O'zbekistonda ishchi, xizmatchi va ularning oila a'zolari shahar aholisining 2/3 qismidan ko'prog'ini tashkil etishi hamda bunday aholi manzilgohlarida sanoat korxonalari (og'ir industrial), kommunal xo'jalik tashkilotlari, davlat uy-joy fondi, o'quv yurtlari, madaniy-ma'rifiy, tibbiy, savdo va maishiy xizmat ko'rsatish muassasalari mavjud bo'lishi lozim. Bu mezon ham barcha davlatlarda bir xil

emas.

Shaharlar aholi soniga qarab ham funksional tiplarga ajratiladi. Shaharlar aholisi soniga ko'ra quyidagicha klassifikatsiyalanadi:

- ✓ mayda shaharlar - 10 minggacha
- ✓ kichik shaharlar - 10 mindan 20 ming kishigacha;
- ✓ yarim o'rta shahar - 20 mingdan 50 ming kishigacha;
- ✓ o'rta shaharlar - 50 mingdan 100 minggacha;
- ✓ katta shaharlar - 100 mingdan 250 ming kishigacha;
- ✓ yirik shaharlar - 250 mingdan 500 ming kishigacha;
- ✓ o'ta yirik shaharlar - 500 mingdan 1 mln gacha
- ✓ millionyer shaharlar - 1 mln va undan ortiq.

Shaharlarning funksional tuzilishi shahar hayotining barcha jabhasida yaqqol seziladi, shu boisdan, shaharlarni turli yo'nalishda tadqiq etishda buni albatta hisobga olish lozim. Shaharlarning funksional tuzilishi aholi takror barpo bo'lishi sur'atiga, aholi demografik tarkibiga, aholi bandligi, aholi migratsiyasi xarakteriga, aholi ijtimoiy tarkibiga o'z ta'sirini o'tkazadi.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida shahar va shahar tipidagi aholi punktlarining soni, hududiy, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida muhim o'zgarishlar amalga oshirildi. Natijada, o'rtacha va kichik shaharlarining soni keskin ortishiga olib keldi. Shuningdek, katta va yirik shaharlar sonida o'zgarishlar kuzatilmaganligini ham alohida e'tirof etish lozim. Shahar aholi punktlarini hududiy tashkil etish borasida amalga oshirilgan ishlar, mazkur hududlarda aholi punktlariga nisbatan qo'yiladigan shaharsozlik talablariga rioya etilgan holda, muhandislik, transport, ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarini oqilona joylashtirish va rivojlantirish, ijtimoiy-iqtisodiy, demografik, hududiy, ekologik jihatdan shaharga xos turmush tarzining shakllanishiga zamin bo'ladi.

Urbanizatsiya darajasining ortib borishida aholining tabiiy va mexanik harakati muhim ahamiyatga ega. O'zbekistonda mustaqillik yillarida shaharlarda ham aholi tabiiy ko'payish koeffitsientida pasayish kuzatildi. Masalan, 1995 yilda 18 ta shahar aholi punktlarida tabiiy ko'payish koeffitsienti 8 promilleni

tashkil etgan bo'lsa, 2020 yilda ular soni 48 taga yetgan holda, aholisi soni 2 barobarga oshdi. Buning evaziga, tabiiy ko'payish koeffitsienti 16-20 % va 20,0 % dan baland bo'lgan guruhlariga mansub shahar va shahar posyolkalari miqdori kamayib bordi.

Shuningdek, tabiiy ko'payish koeffitsienti 16-20 promillegacha bo'lgan shahar aholi punktlarida 1995 yilda jami shahar aholisining 30,2 % i to'g'ri kelgan va ularning soni 45 ta bo'lgan. Bu ko'rsatkich 2020 yilda 16,9 % va 23 % ga teng bo'ldi. 20 % va undan baland guruhda joylashgan shaharlar soni bu davrda 5,6 martaga qisqardi. Chunki, 62 ta shaharlardan atigi 7 ta, Urgut, To'raqo'rg'on, Chiroqchi, Yangi Nishon, Gagarin, Do'stlik va Qo'ng'iro't shaharlarigina bu guruhda qoldi. Xuddi shunday jarayon shahar tipidagi posyolkalarda ham kuzatildi. Mazkur guruhlash natijalari yildan-yilga aholi tabiiy ko'payish koeffitsienti kichik bo'lgan guruhlarda shahar va shahar posyolkalari tobora to'planayotganligini ko'rsatdi.

O'zbekiston shaharlari aholisi tabiiy ko'payish ko'rsatkichining pasayishi demografik jarayonlardan tug'ilish koeffisientining pasayishi bilan belgilanadi. Jumladan, shaharlarda tug'ilish koeffisienti har ming kishiga 1989 yilda 26,1 %, 2005 yilda 17,3 %, 2020 yilda 21,9 % ni tashkil etdi, yoki 1,2 martaga kamaydi. Shahar aholisida tug'ilish hamisha kam sonli bo'lib kelgan, endilikda esa bu jarayonning ham qisqarib borishi, o'rganilayotgan hudud demografik vaziyati va uning kelajakdagi rivojlanish yo'nalishini aniqlab berishga xizmat qiladi.

Tug'ilish jarayoni shahar va shahar tipidagi aholi punktlarida ham faqat kamayish tomonga yo'nalganligini 1995-2020 yillar oralig'idagi ko'rsatkichlar ham tasdiqlaydi. Jumladan, 1995 yilda tug'ilish koeffitsienti 10 promillegacha bo'lgan shahar va shaharchalar soni atigi 8 ta, ya'ni Qizketgan, Pristan, Qubla-Ustyurt, Xushro'y, Ittifoq, Chig'iriq va Eshonguzar bo'lgan bo'lsa, 2000 yilda ular soni 15 taga yetdi. 2020 yilda Shofirkon, Qoratov Koson, Shahrisabz, Yangi-Marg'ilon, Navbahor, Uyg'ur, Farhod, Kimyogarlar, Hurriyat, Nurobod, Iskandar kabi 22 ta

shahar aholi punktlarida tug'ilish darajasi 10 promillegachani tashkil etdi. 1995 yilda jami shahar aholi punktlarining 30,8 % i, aholisining 16,7 % iga to'g'ri kelgan 72 ta shahar aholi punktlarida tug'ilish koeffitsienti 30,1 promille va undan baland bo'lgan. 2000 yilda bunday tug'ilish koeffitsienti Yangiqo'rg'on, Oltiariq va Chimyonda, 2020 yilda Qo'ng'iro't, Qubla-Ustyurt, Zarbdor, Yangiqishloq, Dehqonobod, Chiroqchi, Shalqar, Charkesar, Sariq shahar va shaharchalarida kuzatildi.

Tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan shahar aholi punktlari soni yildan-yilga kamayib bormoqda. Jumladan, 1995 yilda barcha shahar aholi punktlarining 24,8 % ida, 2000 yilda 6,9 % ida, 2020 yilda 6,0 % ida tug'ilish koeffitsienti 25,1-30,0 promillega to'g'ri kelgan. Aksincha, tug'ilish darajasi 15,1-20,0 promille bo'lgan shahar aholi punktlarida ko'payish ro'y berdi, ya'ni 1995 yilda, ular soni 29 ta, 2000 yilda 82 ta, 2020 yilda 106 tani tashkil etdi.

Yirik shaharlar aholisi tug'ilish darajasi tahlil etilganda, uning eng past darajasi 1995-yilda Buxoroda (16,6 ‰) va eng yuqorisi Nukusda (28,3 ‰), 2020-yilda esa Chirchiq (16,8 ‰) va Qarshi shahrida (24,9 ‰) qayd etildi. Barcha yillarda, Namangan, Jizzax, Andijon, Qarshi, Marg'ilon shaharlarida tug'ilish darajasi yuqori bo'lib kelmoqda. Aksincha, Samarqand, Termiz, Farg'ona, Navoiy, Guliston, Olmaliq, Urganch shaharlarida uning ko'rsatkichi 20 ‰ ga yetmaydi. Holbuki, 1995 yilda mazkur shaharlar aholisining tug'ilish darajasi bu ko'rsatkichdan baland bo'lgan.

Urbanizatsiyaning muhim demografik jihatlaridan yanabiri aholi o'lim jarayoni hisoblanadi. O'zbekistonda aholi o'limi darajasi mustaqillik yillarida kamayib bordi, shuningdek, shahar aholisida jami va qishloq aholisiga nisbatan uning birmuncha yuqoriligini kuzatish mumkin. Aholi o'limining hududiy xususiyatlarida shahar va shahar tipidagi aholi punktlari muhim o'rin tutadi. 1995 yilda respublikaning Andijon, Asaka, Nukus, Bo'ston (sobiq Bo'z), Zafarobod, Qo'ytosh, Gagarin, Navoiy, G'ozg'on, Shalqar, Poytug', Oltinko'l, Qo'g'iro't, Kogon, Olot, Qorako'l, Uchqo'rg'on, Xalqoobod, Uychi, Samarqand, Kattaqo'rg'on,

Bulung'ur, Sayxunobod, Quvasoy, Cholish, Xozarasp, Hamza, Marg'ilon, Farg'ona, Gulbahor kabi jami 63 ta shahar va shaharchalarda aholi o'limi koeffitsienti har ming kishiga 7 ‰ va undan yuqori bo'lgan. Bulardan Toshkent viloyatidagi Olmaliq (10,2 ‰), Ohangaron (16,2 ‰), Chirchiq (9,1 ‰), Yangibozor (13,0 ‰), Qiziltog' (11,9 ‰), Chorvoq (9,8 ‰), Chimyon (10,6 ‰), Tuyabo'g'iz (10,0 ‰), Olmazor shaharchalarida (12,4 ‰) uning nisbatan o'ta yuqoriligini ko'rish mumkin. Xuddi shunday, aholi o'limi 7 ‰ va undan baland bo'lgan shahar aholi punktlari soni 2020 yilga kelib birmuncha kamaydi va ular soni 46 ta bo'ldi.

Ushbu shaharlar asosan Toshkent (Chirchiq, Yangiyo'l, Oqqo'rg'on, Bekobod, Ohangaron, Chig'iriq, Yangiobod va hk. 25 ta), Farg'ona (Farg'ona, Qo'qon), Sirdaryo (Guliston, Yangiyer, Sayxunobod, Sirdaryo, Baxt, Xovos), Samarqand (Samarqand, Laish, Qattaqo'rg'on), Qoraqalpog'iston (Kegeyli, Qo'ng'irod, Mo'ynoq, Taxtakopir, Xo'jayli), Andijon (Bo'ston), Navoiy (Uchquduq, Shalqar), Namangan (Jumasho'y, Chorkesar) viloyatlarida joylashgandir. Respublikadagi boshqa shaharlarida aholisi o'lim darajasi nisbatan past. Shahar va shaharchalar aholisida o'lim va tug'ilish darajasining tobora qisqarib borishi demografik rivojlanishida o'tish davrining muddatini tezlashtiradi xolos, ammo bu juda tezlikda ro'y bermaydi.

Mamlakat mustaqillik yillarida shahar va tipidagi aholi punktlari soni va demografik jarayonlaridagi o'zgarishlardan ko'pgina yirik qishloqlar shaharchalarga aylanganligi va ularda asta-sekinlik bilan qishloq xo'jaligidan boshqa tarmoqlarning rivojlanib borishi kuzatilmoqda. Shuningdek, mazkur shaharchalar aholisi demografik munosabatlarida qishloq aholisiga xos qarashlar uzoq vaqt saqlanib qolinayotganligini keltirish o'rinli. Bu esa sun'iy ko'tarilgan urbanizatsiya darajasining yanada pasayishiga zamin bo'lishi mumkin.

14.2. Qishloq joylar demografiyasi

Kishilik jamiyatida ijtimoiy mexnat taqsimoti natijasida shaharlar vujudga kelgandan so'ng, qishloq tushunchasi paydo bo'ldi va qolgan aholi manzilgohlari qishloq deb atala boshladi. Qishloq joylar turli yiriklikdagi qishloq aholi manzilgohlari va ularni bevosita ta'sir doirasidagi muntazam foydalanib turadigan hududlarni o'z ichiga oladi. Qishloq joylar tabiati shaharlarga qaraganda tozaroq va bu hududda inson faoliyati o'ziga xos xususiyatga ega. Qishloq joylar shaharlar sanoatini ham ashyo bilan, shahar aholisini kundalik iste'mol mollari bilan ta'minlaydi. Demak, aytish mumkinki, qishloq va qishloq joylar to'g'risidagi tushunchaning vujudga kelishi shaharlarning paydo bo'lishi va urbanizatsiya jarayonining rivojlanishi bilan bog'liq.

Aholining takror barpo bo'lishi, yani tug'ilish va o'lim asosida avlodlar almashinuvi, hududlar demografik holatining asosini tashkil etadi. Aholining takror barpo bo'lishi natijasida aholi soni, yosh-jinsiy va oilaviy tarkibi doimiy o'zgarib turadi.

O'zbekiston qishloq joylarida ham aholi takror barpo bo'lish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bugungi kunda mamlakat aholisining qariyb yarmi qishloq joylarda istiqomat qiladi. Mamlakat mustaqillik yillarida qishloq aholi salmog'i doimiy o'zgarib bordi. Jumladan, 1991 yilda mamlakat aholisining 59,5 foizi qishloq joylarda yashagan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2000 yilda 62,7 foizga va 2008 yilda 64,2 foizga yetdi. Bunda, qishloq joylarda shaharlarga nisbatan aholi tabiiy o'sish sur'atining yuqori bo'lishi muhim omil xisoblanadi. Mamlakatda 2009 yil "Qishloq taraqqiyoti va farovonligi yili" deb e'lon qilindi va qishloq joylarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadida ko'plab aholi punktlariga shaharcha maqomi berildi. Natijada, mamlakatda urbanizatsiya darajasi 2008 yilda 35,8 foizdan 2009 yilda 51,7 foizga ortdi. Qishloq aholisining salmog'i esa 64,2 foizdan 48,3 foizga kamaydi.

Tug'ilish - biologik jarayon bo'lib, u ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar ta'sirida o'zgarib boradi. O'zbekiston qishloq

hududlarida ham tugʻilish dinamikasida oʻzgarishlar kuzatiladi. Jumladan, birinchidan, qishloq joylarda tugʻilish darajasi shaharlarga nisbatan yuqori boʻlib kelgan. Maʼlumki, qishloq joyda yashagan har bir oila oʻz tomorqasiga, chorvasiga ega. Ana shu tomorqa oilani roʻzgʻor uchun zarur boʻlgan meva savzavot va sut-goʻsht mahsulotlari bilan maʼlum darajada qoplaydi. Kundalik istemol mahsulotlarini yetishtirishda esa farzandlar 7-8 yoshdan boshlab ota-onalariga yordam bera boshlaydilar. Shuning uchun ham qishloq oilalarida bolalar sonining koʻpayishi uchun shahar sharoitidek keskin tanglikni keltirmaydi. Shu jihatdan qishloq joylarda shaharlarga nisbatan tugʻilish yuqori boʻlib kelgan.

Tugʻilishing yuqori darajada boʻlishida ayollarning bandlik darajasi ham muhim omillardan biri hisoblanadi. Qishloq joylarda ayollar koʻproq oilada, ijtimoiy ishlab chiqarishda qatnashmay, uy-roʻzgʻor ishlari, farzand tarbiyasi bilan band boʻlganligi ham tugʻilishni yuqori darajada boʻlishida katta ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, mustaqillik yillarida qishloq joylarda ham tugʻilish dinamikasida pasayish kuzatildi. Bunday oʻzgarishlarda bir qator omillar muhim rol oʻynadi. Jumladan, mamlakatda mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalarida amalga oshirayotgan islohotlar aholining sifat tarkibiga oʻz taʼsirini oʻtkazdi. Bunday oʻzgarishlar avvalo aholining turmush tarzi, yashash sharoitining yaxshilanishida, shuningdek, aholining demografik maylida ham oʻz ifodasini topmoqda. Davlat tomonidan aholini ijtimoiy muhofaza qilish, ishlab chiqarish munosabatlarining oʻzgarishi, ayniqsa homiladorlikdan saqlovchi tibbiy vositalar va ular haqidagi tushunchalar aholi oʻrtasida, shu jumladan qishloq joylarda ham keng tarqalishi tugʻilishning kamayishiga oʻz taʼsirini koʻrsatdi. Sobiq Ittifoq davridagi koʻpfarzandlilik anʼanasi toʻgʻrisidagi fikrlar va qarashlar endilikda sogʻlom va barkamol farzand tarbiyalash kabi vazifalar bilan almashdi. Oilalardagi farzandlar soniga boʻlgan munosabatlar ham oʻzgarib bordi (24-jadval).

O‘zbekistonda tug‘ilish koeffitsienti

yillar	Respublika bo‘yicha	Shahar aholisi	Qishloq aholisi
1991	34,5	26,7	39,8
1995	29,8	23,8	33,5
2000	21,3	17,7	23,5
2005	19,8	16,5	21,7
2010	22,0	19,6	24,5
2015	23,5	20,5	26,5
2020	24,6	22,7	26,6

Jadval O‘zbekiston Respublikasi statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda hulosasi shuki, tug‘ilishning yuqori bo‘lishi bilan urbanizatsiya darajasining past bo‘lishi teskari proporsional ko‘rinishga ega. Ya’ni, hududlarda tug‘ilish darajasining yuqori bo‘lishida qishloq aholisi salmog‘ining kattaligi muhim rol o‘ynaydi. Respublikaning Qashqadaryo, Surxondaryo, Sirdaryo va Jizzax viloyatlarida urbanizatsiya darajasi boshqa viloyatlarga nisbatan past va tug‘ilishning nisbatan yuqori sur’ati kuzatilsa, Farg‘ona, Andijon, Toshkent, Navoiy viloyatlarida shaharliklar salmog‘i nisbatan yuqori va tug‘ilishning past darajasi kuzatiladi. Quyi Amudaryo mintaqasida joylashgan Qoraqolpog‘iston Respublikasi va Xorazm viloyatida urbanizatsiyaga bog‘liq bo‘lmagan holda tug‘ilishning past darajasi kuzatiladi. Bunda orol bo‘yidagi noqulay ekologik vaziyatni asosiy omil sifatida qaraladi. Shuningdek, urbanizatsiya darajasi yuqori bo‘lishi bilan o‘ziga xos mentalitetga ega Namangan viloyatida ham tug‘ilishning yuqori sur’atini kuzatish mumkin.

Aholining takror barpo bo‘lishida o‘lim jarayoni ham asosiy omillardan hisoblanadi. Mamlakat aholisining tabiiy ko‘payishi, ijtimoiy demografik guruhlarining shakllanishi aholi o‘limi bilan uzviy bog‘liqdir.

Tadqiqotlarga ko‘ra o‘tmishda O‘zbekiston aholisi, jumladan

qishloq aholisining salomatligi juda yomon ahvolda bo'lgan. Aholining turli yosh guruhlarida o'lim hollari juda ko'p uchragan, ayniqsa bolalar va ayollar o'limi yuqori bo'lgan. Bunda aholining ijtimoiy - iqtisodiy ahvoli og'ir ekanligi, tibbiy xizmatning yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi, turli epidemiyalarning tarqalishi va boshqa omillar asosiy omil sifatida qaraladi.

Respublika viloyatlarida aholi o'limi darajasi mustaqillik yillarida kamayishi kuzatilgan. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar aholi o'limini kamayishi, tibbiy madaniyatini shakllanishi va ayollarning ish bilan bandlik darajasini oshishiga olib keldi. Aholi o'limi koeffitsienti yuqori bo'lgan hududlar Toshkent shahri, Toshkent va Andijon viloyatlari hisoblanib, ushbu viloyatlarda ham mustaqillikning yillarida o'lim darajasi pasayib borayotganligi kuzatildi.

Ushbu hududlarda o'limning respublika o'rtacha ko'rsatkichidan yuqori bo'lishida asosan, aksariyat tibbiy maskanlarning markazda, ya'ni Toshkent shahrida joylashganligi, transport tugunida hamda atrofida sanoatlashgan hududning joylashganligi muhim omil hisoblanadi. Toshkent viloyatidagi holatni esa sanoat korxonalari atrofida aholi punktlarining yaqin joylashishi, aholi milliy etnik tarkibning murakkabligi, tug'ilishning pastligi, aholi yosh-jins tarkibida keksalar salmog'ining ortib borishi umumiy o'lim ko'rsatkichiga sezilarli ta'sir qiladi va uning boshqa mintaqalarga nisbatan yuqoriligini ko'rsatadi.

Andijon viloyati esa aholi soni eng zich viloyat bo'lib, uy-joy bilan ta'minlanish darajasining pastligi, tug'ilishning qisqarishiga, asosiy mehnat resursi ya'ni mehnatga layoqatli aholisining aksariyati boshqa viloyat va respublikalarda yashayotganligi, aholi tarkibida qariyalar salmog'ining ortib borayotganligi o'lim ko'rsatkichining ko'tarilib borilishiga olib kelmoqda. Ushbu dinamikaning hozirgi kunga kelib kamayib borishi kishilar ongida uzoq umr ko'rishga bo'lgan talab va tibbiy madaniyatning shakllanishi sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, hukumatning xalq farovonligiga va uning uzoq umr ko'rishiga qaratilgan ijtimoiy

siyosiy talablarining natijasi sifatida ham baholash mumkin⁵⁴.

Shuningdek, o'lim ko'rsatkichi eng past bo'lgan hududlarga Qashqadaryo, Surxondaryo va Jizzax viloyatlarini ko'rsatish o'rinli. Ushbu hududlar qadimgi ekologik vaziyati yaxshi, inson hayotiga ijobiy ta'sir etuvchi tabiati bilan ajralib turadi. Tug'ilish ko'rsatkichi yuqori bo'lishiga qaramasdan o'lim ko'rsatkichi past darajaga ega bo'lgan ushbu hududda aholi asosan dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanadi. Sanoat nisbatan sust rivojlangan. O'zbek xalqining urf-odatlarini va an'analari saqlanib qolgan, ko'p farzandli bo'lish ba'zi bir sanoatlashgan va aholi zich joylashgan hududlarga nisbatan yuqori bo'lib, asosan mehnatga layoqatli yoshdagi aholining aksariyat qismi ya'ni oliy ma'lumotga ega bo'lganlari yirik shaharlarga ko'chib ketishi bilan izohlanadi.

Bugungi kunda aholi o'limini erta yuzaga kelishini oldini olish, hududlar tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy vaziyatini aholi o'rtacha umr ko'rish davrini uzaytirish maqsadida yaxshilash chora-tadbirlarini ishlab chiqish dolzarb vazifa xisoblanadi.

14.3. Aholi joylashuvining demografik jarayonlarga ta'siri

Aholining hududiy joylashuvi - Yer yuzining kishilar tomonidan o'zlashtirilishi bilan bog'liq bo'lib, uzoq tarixiy jarayonning ob'ektiv mahsulidir. Aholi joylashuvida tabiiy-geografik, ijtimoiy-iqtisodiy, demografik va boshqa omillar muhim ahamiyatga ega.

Yer yuzida aholi juda notekis joylashgan. Butun aholining 70% ga yaqin qismi quruqlikning 7% qismida yashaydi. Shu bilan bir vaqtda odam yashaydigan quruqlikning yarmiga yaqinida aholining o'rtacha zichligi 1km² ga 5 kishidan kam to'g'ri keladi. Aholi tomonidan butunlay o'zlashtirilmagan yerlar quruqlik maydonining 15% ini tashkil etadi. Insonlar tomonidan o'zlashtirilmagan yoki zaif o'zlashtirilgan yerlar asosan tabiiy sharoit noqulay o'lkalardir. Aholi joylashuviga 4 omil ta'sir ko'rsatadi.

Birinchisi – tabiiy sharoit. Shubhasiz, sahro, muzlik zonalari,

⁵⁴ Мухаммедова Н.Ж. Ўзбекистонда аҳоли ўлимининг географик тафовутлари. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Т.: 2019, –Б. 16.

tropik o'rmonlar, baland tog'liklar kabi hududlar kishilar hayoti uchun qulay sharoitga ega emas. Bunday hududlar barcha materiklar va qit'alarda mavjud ekanligini hisobga oladigan bo'lsak, albatta bunday joylar aholining doimiy yashamaydigan yoki qisman faoliyat yuritadigan hududlariga kiradi.

Ikkinchi omil - quruqlikda odamlarning tarqalishiga tarixiy xususiyatlarning ta'siri. Zamonaviy odamlarning shakllanishi 40-30 ming yil oldin Janubiy-g'arbiy Osiyoda, Shimoli-sharqiy Afrika va Janubiy Yevropada boshlangan. Bu hududlardan odamlar Eski dunyo bo'ylab tarqalganlar. Eramizdan oldingi 30 va 10 ming yilliklar oralig'ida odamlar Shimoliy va Janubiy Amerikaga tarqalganlar, bu davr oxiriga kelib Avstraliyaga ham o'tganlar.

Uchinchi omil - zamonaviy demografik vaziyatdagi xalqlar (masalan, Bangladeshda mamlakat hududi kichik bo'lganligi uchun aholi zichligi 1 km² ga 750 kishiga to'g'ri keladi).

To'rtinchi omil - Ijtimoiy va iqtisodiy sharoitning kishilar xayotiga ta'siri. Bu ta'sirning bir ko'rinishi sifatida aholining ko'pchilik qismining dengiz va okean qirg'oqlari bo'ylab joylashishi tendentsiyasida ko'rishimiz mumkin.

O'zbekistonda aholi asosan tabiiy, iqtisodiy, geografik qulayliklarga ega bo'lgan vodiylar va vohalarda qadimdan juda zich yashab kelgan. Aholi yashashi uchun tabiiy sharoiti qulay bo'lgan Farg'ona, Zarafshon, Kitob-Shahrisabz vodiylari, Xorazm, Surxon, Qarshi, Jizzax va Toshkent vohalari intensiv dehqonchilik natijasida qadimdan o'zlashtirilib kelingan. Bugungi kunda mamlakat aholisining eng zich joylashgan areallari aynan ushbu hududlarga to'g'ri kelishi yuqoridagi omillar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.

Yashash sharoiti noqulay bo'lgan Ustyurt, Qizilqum, Mirzacho'l, Markaziy Farg'ona cho'llarida va suv resurslari bilan yaxshi ta'minlanmagan hududlarda aholi umuman yashamagan yoki siyrak joylashgan.

Aholi joylashuviga ishlab chiqarishni hududiy tashkil etish

jarayoni ham katta ta'sir ko'rsatadi. Dastlabki davrlarda xo'jalik yuritish uchun noqulay deb hisoblangan hududlar keyinroq inson faoliyati ta'sirida o'zlashtiriladi. Respublikadagi Mirzacho'l, Qarshi cho'llari, Markaziy Farg'ona va boshqa hududlar shular jumlasidandir.

O'zbekiston aholisining demografik jarayonlarini tadqiq etgan Z.N.Tojiev respublikani demogeografik rayonlarga ajratgan (25-jadval). O'zbekistonning demogeografik rayonlari miqyosida aholi salmog'i va zichligiga ko'ra Farg'ona demogeografik rayoni (Andijon, Namangan va Farg'ona viloyatlari) eng katta ulush va zichlikga bo'lib, tadqiq qilinayotgan davrda bu ko'rsatkich ortib borgan kuzatildi. Shuningdek, Janubiy, Samarqand va Jizzax demogeografik rayonida ham aholi salmog'i ortib bordi. Aksincha, Quyi Amudaryo, Quyi Zarafshon va Markaziy demogeografik rayonida aholi salmog'i kamayib bordi.

25-jadval

O'zbekiston demogeografik rayonlarida aholi salmog'i va zichligining o'zgarib borishi (1991-2020 yy)

Demogeografik rayonlar	Viloyatlar	Yillar						
		1991	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Quyi Amudaryo	Qoraqalpog'iston Res	6,2	6,2	6,1	6,0	5,8	5,7	5,6
		7,6	8,4	9,0	9,4	9,8	10,6	11,4
	Xorazm	5,2	5,3	5,4	5,5	5,6	5,5	5,5
		176,2	197,7	218,8	236,8	258,1	283,6	308,5
	Jami	11,4	11,5	11,5	11,5	11,4	11,2	11,1
Quyi Zarafshon	Buxoro	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8	5,8	5,7
		29,6	32,5	35,2	37,4	40,0	44,3	47,7
	Navoiy	3,3	3,3	3,2	3,1	3,0	2,9	2,9
		6,1	6,6	7,1	7,3	7,7	8,2	9,0
	Jami	9,1	9,1	9,0	8,9	8,8	8,7	8,6
Janubiy rayon	Qashqadaryo	8,2	8,5	8,8	9,1	9,3	9,5	9,7
		59,3	67,0	75,8	83,2	91,6	103,6	114,8
	Surxondaryo	6,5	6,8	7,1	7,3	7,4	7,6	7,8
		66,3	76,2	86,4	94,3	103,2	117,3	130,8
	Jami	14,7	15,3	15,9	16,4	16,7	17,1	17,4
Samarqand, Jizzax	Samarqand	10,7	10,8	10,9	11,0	11,1	11,3	11,4
		131,2	144,5	159,2	170,1	186,0	209,6	231,2

	Jizzax	3,8 37,4	3,9 41,7	4,0 45,9	4,0 49,2	4,0 52,6	4,0 58,9	4,1 65,2
	Jami	14,5 78,8	14,7 87,1	14,9 96,0	15,0 102,9	15,1 111,5	15,3 125,5	15,5 138,5
Markaziy rayon	Sirdaryo	2,7 130,6	2,7 140,9	2,6 150,0	2,6 157,1	2,6 166,9	2,5 181,6	2,5 197,7
	Toshkent	10,3 139,6	9,9 145,6	9,6 154,1	9,4 160,8	9,2 169,6	8,9 180,9	8,7 192,9
	Toshkent sh	10,3 6265,3	9,3 6168,8	8,7 6300,9	8,2 6281,5	8,0 6571,5	7,6 6974,4	7,6 7563,8
	Jami	23,3 245,5	21,9 247,6	20,9 258,4	20,2 264,7	19,8 278,5	19,7 297,3	18,8 320,1
Farg'ona	Andijon	8,7 416,0	8,8 462,1	8,9 508,4	9,0 544,8	9,1 592,8	9,2 664,5	9,2 727,4
	Namangan	7,5 208,6	7,7 233,2	7,8 258,6	8,0 278,7	8,1 303,6	8,2 343,3	8,3 377,8
	Farg'ona	10,7 327,6	10,8 359,8	10,9 394,1	10,9 420,3	11,0 454,8	11,1 509,6	11,1 555,0
	Jami	26,9 300,3	27,3 332,7	27,6 366,2	27,9 392,3	28,2 426,1	28,5 478,7	28,6 523,8
O'zbekiston Respublikasi		100 45,9	100 50,0	100 54,5	100 57,9	100 62,4	100 69,1	100 75,5

Izoh: Kasr sur'atida - aholi salmog'i, maxrajida - aholi zichligi

Jadval O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan

Shuni alohida takidlash lozimki, mamlakatning g'arbiy va markaziy cho'lli hududini ishg'ol etgan Quyi Amudaryo va Quyi Zarafshon demogeografik rayoni aholisining siyrak joylashganligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, Orolbo'yi ekologik vaziyatining murakkablashuvi tufayli Quyi Amudaryo demogeografik rayonida aholining janub va janubi-sharqqa "*siljishi*" kuzatilmoqda.

Umuman olganda, aholi hamisha yashash uchun qulay tabiiy-iqlimiy sharoit mavjud hududlarga intilib kelgan, hamda aholi zichligi yuqoriligi bilan ajralib turadi. Shuningdek, mazkur hududlarda o'ziga xos demografik vaziyat shakllanganligi bilan ahamiyatga ega.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

7. Shahar maqomini berishga qanday mezonlar mavjud?
8. Dunyo mamlakatlarida shahar maqomini berish uchun aholi soniga qo'yilgan mezonlarga misollar keltiring?

9. Turli yiriklikdagi shaharlarda shakllangan demografik vaziyat qanday?
10. Shaharlarda tug'ilishning past va o'limning nisbatan yqori bo'lishining asosiy sabablari nimalardan iborat?
11. Qishloq joylarda demografik jarayonlarning rivojlanish xususiyatlari qanday?
12. Qishloq joylarda tug'ilishning yuqori bo'lishida qanday omillar muhim ahamiyat kasb etadi?
13. Aholi joylashuviga qanday omillar ta'sir etadi?
14. O'zbekistonda aholi joylashuviga xos xususiyatlar?
15. Aholi joylashuvining demografik jarayonlarga ta'siri?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.—Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. – 484 b.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: “Fan va texnologiya”, 2014. - 368 b.
4. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
5. Bo‘rieva M.R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. –T.: Universitet, 1997.–181 b.
6. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
7. Мухаммедова Н.Ж. Ўзбекистонда аҳоли ўлимининг географик тафовутлари. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. –Т.: 2019, –Б. 16.
8. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
9. Тожиева З.Н., Дўсмонов Ф.А. Ўзбекистонда урбанизациянинг демогеографик хусусиятлари // География ва глобализация: назария ва амалиёт. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Андижон., 2018. –Б.364-367.
10. Temirov Z.A. O‘zbekistonning Farg‘ona mintaqasida demografik jarayonlar rivojlanishining hududiy xususiyatlari (Monografiya). –Andijon. “Hayot nashri-2020”, 2022. -158 b.

www.stat.uz

15-MAVZU: O‘ZBEKISTONNI GEODEMOGRAFIK RIVOJLANISHI VA UNING MINTAQAVIY XUSUSIYATLARI

Reja:

15.1. O‘zbekiston aholisi takror barpo bo‘lish xususiyatlari

15.2. Aholi tarkibi va uning dinamikasi

**15.3. Respublika aholisi geodemografik rivojlanishining
hududiy jihatlari**

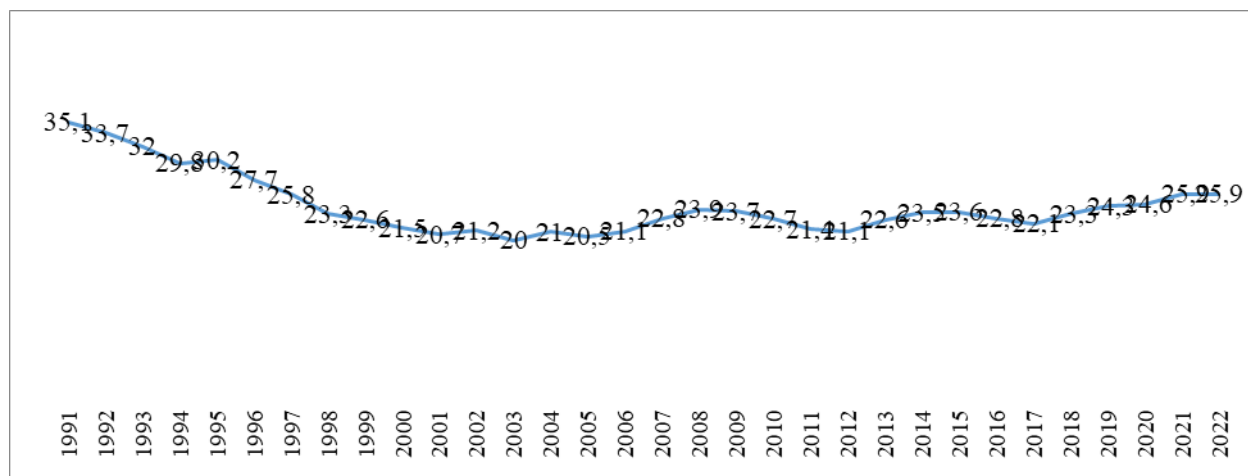
15.1. O‘zbekiston aholisi takror barpo bo‘lish xususiyatlari

O‘zbekiston aholi soniga ko‘ra Markaziy Osiyo davlatlari orasida birinchi, MDH mamlakatlarida uchinchi va jahon mamlakatlari ichida 41 o‘rinni egallaydi. Hozirgi vaqtda O‘zbekiston aholisi 36 024 946 kishini tashkil etdi (01.01.2023) (www.stat.uz sayti ma’lumotlari). O‘zbekiston aholisi yuqori tabiiy o‘sish hisobiga doimiy ravishda ko‘payib bormoqda. Mamlakat aholisi soni 1991-2022 yillar mobaynida 1,7 barobarga ko‘paygan. Agar uning soni 1991 yili 20,6 mln kishini tashkil etgan bo‘lsa, hozirda 36 mln kishidan ortib ketdi. Mustaqillik yillarida respublika aholisi qariyb 16 mln kishi yoki 174,8 foizga ko‘payishga erisha olgan. Mazkur davrda aholining o‘rtacha yillik ko‘payishi 2,02 foizga teng bo‘ldi. Lekin davr boshida 2,42 foizga teng bo‘lgani holda 2022 yili 2,13 foizga kamayishi kuzatildi.

Respublikadagi demografik jarayonlar, shuningdek, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasining mintaqaviy xususiyatlari aholi dinamikasida hududiy tafovutlarni yuzaga kelishiga sababchi bo‘ldi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston aholisi tug‘ilish ko‘rsatkichlarida o‘ziga xoslik kuzatiladi. Bu davrni tadqiq qilish asosida quyidagi 3 ta kichik davrga bo‘lish imkoniyati yuzaga keldi (26-jadval).

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda tug‘ilish ko‘rsatkichlari



*Jadval O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari
asosida tuzildi*

- Tug‘ilish koeffitsientining pasayish davri (1991-2000 yy);
- Tug‘ilish darajasi stabillashgan, mo‘tadillashgan davri (2001-2006 yy);
- Tug‘ilish darajasi ortib borish davri (2007-2022 yy).

Mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekistonda tug‘ilish sur‘ati yuqori suratda bo‘ldi. 1991-2000 yillarda tug‘ilish koeffitsienti 35,1 % dan 21,5 % gacha (yoki 13,6 % ga) kamayishi kuzatildi. Mustaqillikning dastlabki yillarida aholini oziq-ovqat, kiyim-kechak, turar joy va shunga o‘hshash hayotiy ehtiyojlarni qondirish asosiy masalalarga aylangan. Ushbu holat aholining tug‘ilish sur‘atiga o‘zining muayyan darajada ta’sirini ko‘rsatdi. Ushbu davrda oiladagi o‘rtacha farzandlar soni ham 4,2 tadan 2,6 taga tushib qoldi. Bu ko‘rsatkich shahar aholi punktlarida 3,1 va 2,1 ga va qishloq joylarda 5,0 va 2,9 ga teng bo‘ldi.

2001-2006 yillar mobaynida O‘zbekiston aholisi tug‘ilish ko‘rsatkichlari bir muncha barqarorlashdi. Ushbu davrda tug‘ilish koeffitsienti 21,5-21,1 % ga teng bo‘ldi. Tahlil qilinayotgan davrda aholining tug‘ilish koeffitsienti 21,5 % dan 20,0 % gacha tebranishi kuzatildi. Oilada o‘rtacha farzandlar sonida

yuqoridagi davr singari keskin o'zgarish kuzatilmadi. Mamlakat miqyosida o'rtacha farzandlar soni 2,4-2,5 tani tashkil etgani holda, shaharlarda 2,0-2,2 ta va qishloq joylarda 2,7 taga teng bo'ldi.

2007-2022 yillar davomida aholining tug'ilish koeffitsienti asta-sekinlik bilan ortib bormoqda. Tug'ilish darajasida bir muncha tebranishlar ham kuzatilmoqda. Ushbu davr mobaynida tug'ilish koeffitsienti 21,1 % dan 25,9 % ga ko'tarildi. Shuningdek, oiladagi o'rtacha farzandlar soni ortib borish kuzatilmoqda. Tug'ilganlar soni va tug'ilish darajasi va oiladagi o'rtacha farzandlar sonining ortib borishini katta yoshdagi onalarda ham tug'ilishning ko'payib borishi bilan izohlash mumkin.

Ushbu kichik davrlarda tug'ilish sur'atining pasayishi, mo'tadil holatda bo'lishi va ortib borishi tug'ilganlar sonida ham o'z ifodasini topgan. Mana shu fikrlar asosida tug'ilganlar soni kamaygan davr, tug'ilganlar soni o'zgarish kuzatilmagan davr va ortib borgan davrga ajratish mumkin.

Aholining takror barpo bo'lishida **o'lim** asosiy omillaridan biri xisoblanadi. Chunki har bir davlat aholisining tabiiy kupayishi, ijtimoiy-demografik guruhlarining shakllanishi tug'ilish bilan bir qatorda o'lim jarayoni bilan ham uzviy bog'langan.

Respublikamizda mustaqillik yillarida o'lim sur'ati pasayib borishi kuzatildi. Jumladan, 1991 yilda o'lim koeffitsienti 6,3 % ga teng bo'lsa 2022 yilda 4,9 % gacha pasaydi. Ushbu holat tug'ilish ko'rsatkichidan farqli o'laroq, kuzatilayotgan davr mobaynida asta-sekin pasayib borishi unga xos bo'ldi. O'lim ko'rsatkichlarini kamayib borishi aholining o'rtacha yashash davrini ortib borishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Mamlakatda 2000 yilda aholining o'rtacha yashash davri 70,8 yosh (ayollarda 73,2 va erkaklarda 68,4 yosh)ni tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 2022 yilda 73,8 yosh (ayollarda 75,8 va erkaklarda 71,7 yosh)ga teng bo'ldi va o'rtacha umr ko'rish davri sezilarli tarzda oshdi.

Tadqiq qilinayotgan davrda tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari o'rtasidagi tafovutlarga mos holda aholi tabiiy o'sishida ham

o'zgarishlar kuzatildi. Jumladan, 1991 yilda aholining tabiiy o'sish sur'ati 28,8 % dan 2022 yilda 21,1 % gacha pasayish kuzatildi. Demak, tug'ilish sur'atiga bog'liq xolda tabiiy o'sish ham pasayganligini ko'rish mumkin.

O'zbekistonda 1991-2000 yillar mobaynida aholi tabiiy o'sishida o'zgarishlar iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotga mos holda sodir bo'ldi. Ushbu davrda aholining o'rtacha yillik tabiiy o'sishi 19,6 % ni tashkil etdi. Ushbu davrda respublikada aholi tabiiy o'sish sur'ati 28,8 % dan 16,0 % gacha (yoki 12,8 % ga) pasayish kuzatildi. Hududlar bo'yicha eng katta pasayish darajasi Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Andijon va Namangan viloyatlarida kuzatildi. 1990 yillar boshida eng yuqori tabiiy o'sish asosan Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Samarqand va Namangan viloyatlarida kuzatilgan bo'lsa, aksincha eng past ko'rsatkich Toshkent shahrida qayd etildi. 2000 yilda eng yuqori o'sish sur'ati Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlariga xos bo'ldi. Andijon va Namangan viloyatlarida tabiiy o'sish sur'ati birmuncha pasaygan.

Keyingi davr (2001-2006 yillar) mobaynida respublikada aholini o'rtacha tabiiy o'sish sur'ati 15,5 % ni tashkil etdi. Bundan ko'rinadiki 90-yillarga nisbatan tabiiy o'sish birmuncha ko'tarildi. Ushbu davr mobaynida hududlar miqyosida aholi tabiiy o'sish darajasida deyarli o'zgarish kuzatilmadi. Agrar sohaga ixtisoslashgan Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax, Xorazm viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida tabiiy o'sish sur'ati biroz yuqori bo'lgan. Urbanizatsiya va sanoatlashish darajasi yuqori bo'lgan Toshkent shahri va Toshkent viloyatida aholi tabiiy o'sish darajasi eng past bo'lgan.

2006-2022 yillar mobaynida mamlakatda aholi tabiiy o'sish koeffitsienti 15,8 % dan 21,1 % ga, ya'ni 5,3 % ga ortgan. Bunda tug'ilish sur'atining biroz ortishi va o'lim sur'atini pasayib borganligi asosiy omil sifatida qaraladi. Ushbu davrda aholining o'rtacha yillik tabiiy o'sishi 17,5 % ni tashkil etdi.

Mustaqillik yillarida O'zbekiston aholisi tug'ilish koeffitsientini

yuqorida aytib o‘tilgan 3 ta kichik davr asosida viloyatlar kesimida tahlil qilinganda quyidagicha guruhlariga ajratish tavsiya etiladi (27-jadval).

27-jadval

O‘zbekiston Respublikasi viloyatlari aholisi tug‘ilish darajasiga ko‘ra guruhlash (BMT tasnifi bo‘yicha)

		Davrlar		
		1991-2000 yy	2001-2006 yy	2007-2022 yy
Guruhlar	Tug‘ilish darajasi past (16 %o dan kam) viloyatlar	Toshkent shahri	Andijon, Buxoro, Navoiy, Namangan, Toshkent, Farg‘ona, Toshkent shahri	Toshkent viloyat, Toshkent shahri
	Tug‘ilish darajasi o‘rtacha (16,0-24,9 %o) viloyatlar	Toshkent, Andijon, Namangan, Farg‘ona, Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Navoiy, Xorazm, Qoraqalpog‘iston Respublikasi	Qorakalpog‘iston, Jiizax, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Xorazm	Qorakalpog‘iston, Andijon, Buxoro, Jizzax, Qashqadaryo, Samarqand, Surxondaryo, Sirdaryo, Xorazm, Farg‘ona, Namangan, Navoiy
	Tug‘ilish darajasi o‘rtachadan yuqori (25,0-29,9 %o) viloyatlar	Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax	-	-

Jadval O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlaridan foydalangan xolda muallif tomonidan ishlab chiqildi.

Yuqorida keltirilgan jadvalda O‘zbekiston ma’muriy-hududiy birliklari so‘nggi chorak asrda tug‘ilish darajasiga ko‘ra uchta guruhga ajratildi. Tahlillarga ko‘ra Toshkent shahrida tug‘ilish sur’ati doimiy past suratda bo‘lsa, ikkinchi davr (2001-2006)da ushbu toifaga Andijon, Buxoro, Navoiy, Namangan, Toshkent va Farg‘ona viloyatlari qo‘shildi. Uchinchi davr (2007-2022)da esa

ushbu toifada faqat Toshkent shahri va viloyati qoldi.

Ikkinchi guruhda tug'ilish sur'ati o'rtacha viloyatlar o'rin olgan. Ular safiga Samarqand, Sirdaryo, Xorazm viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikalarini kiritish mumkin. Shuningdek, birinchi davrda uchinchi guruhga kirgan Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax viloyatlari ham keyingi davrlarda ushbu guruhga o'tganligini ta'kidlash lozim.

Hulosa shuki, respublikaning janubiy va markaziy viloyatlarida boshqa mintaqalarga nisbatan tug'ilish sur'ati doimiy yuqori bo'lganligi bilan ajralib turgan. Bu esa aholining son jixatdan ortib borishi va demografik sig'imning markaziy va janubiy viloyatlarga (Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari) siljishiga olib kelmoqda.

Farg'ona mintaqasi viloyatlarida tug'ilish va aholi tabiiy o'sish sur'atlarida davriy tebranish kuzatildi. Urbanizatsiya va sanoatlashish darajasi yuqori bo'lgan Toshkent mintaqasida tadqiq etilayotgan davr mobaynida aholi tabiiy o'sishi past bo'lib kelgan.

15.2. Aholi tarkibi va uning dinamikasi

Aholini demografik o'rganishda uning tarkibi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Aholi tarkibi ko'p jihatdan aholining takror barpo bo'lish ko'rsatkichlarida, bolalar, mexnat qilish yoshidagi va nafaqa yoshidagi aholi sonini xisobga olishda, ularga zaruriy ijtimoiy mahsulotlar ishlab chiqarishni rejalashtirishda, istiqboldagi holatini belgilashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

O'zbekistonda XIX asrning ikkinchi yarmi hamda XX asr boshlarida aholi tarkibida erkaklar salmog'i ancha yuqori bo'lgan⁵⁵. 1865 yilda erkaklar salmog'i 53,9 foiz, 1926 yilda 53 foizni tashkil etdi. Buning asosiy sababi ayollar o'limi darajasining yuqori bo'lganligidir. Ayollarning ijtimoiy tengsizligi, qizlarni erta turmushga berish hisoblanadi. Qizlarni 9-14 yoshda turmushga berishi oqibatida, yosh qiz organizmi zararlanib, uzoq muddat yoki umuman farzand ko'rmagan. Shuning uchun ham o'zbek oilalari orasida farzand ko'rmaslik hollari ko'p uchragan. XX asr

⁵⁵ Бўриева М. Р. Ўзбекистонда оила демографияси. – Т., Университет, 1997. – 59 б.

boshlarida har mingta o'zbek oilasidan variyb 30 tasi farzandsiz bo'lgan. Yerta turmush qurish ayollar salomatligiga ham salbiy ta'sir etib, ayollar o'limi ko'rsatkichi ham yuqori bo'lgan.

Erkaklar salmog'ining yuqori bo'lishi 2-jahon urushiga qadar davom etdi. 1959 yilgi aholi ro'yhati ma'lumotlariga ko'ra ayollar 52 foiz va erkaklar 48 foizni tashkil qildi. Ikkinchi jahon urushi Sobiq ittifoq mamlakatlari qatori O'zbekistondan ham minglab erkaklar safarbar etildi. Ulardan juda ko'pi urushdan qaytmadi.

Shuningdek, XX ning ikkinchi yarmidan boshlab ayollar va bolalar salomatligiga katta e'tibor berila boshladi. Natijada ayollar o'limi keskin kamaydi.

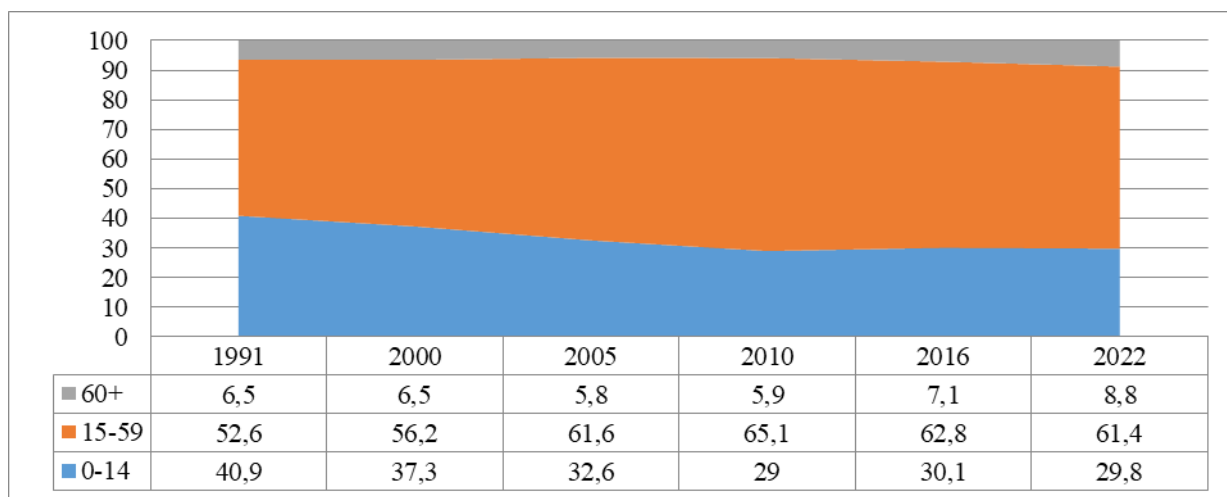
O'zbekiston aholisi tabiiy o'sish dinamikasi hamisha aholi yosh tarkibi o'zgarishida muhim omil hisoblanadi. XX asrning ikkinchi yarmiga qadar O'zbekistonda bolalar o'limi yuqori bo'lgan va tug'ilgan bolalarning 50-60 foizi bolalik va o'smirlik davrida vafot etgan. Aholi tarkibida bolalar salmog'ining ortib borishi birinchi navbatda 1940-1970 yillarda bolalar o'limining keskin kamayishi va tug'ilish darajasining yuqoriligi bilan bog'liqdir. 1940 yilda 1 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi har mingta tug'ilgan chaqaloqqa nisbatan 106,1 tani tashkil etgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1970 yilda 31 tani, 1991 yilda 35 tani va 2022 yilda 12,3 tani tashkil etdi.

O'zbekistonda 1950 yillarda tug'ilish koeffitsienti 30,8 foizni, 1960 yilda qariyb 40 foizni tashkil etdi. Ushbu davrda tug'ilgan bolalar 1975-1980 yillarda nikoh yoshiga yetgan va aholi tarkibida 15-19, 20-24 yosh guruhlarining salmog'i ortgan.

1990-2022 yillarda aholining yosh tarkibida 0-14 yoshdagi bolalar salmog'i 40,9 dan 29,8 foizga kamayib, 15-59 yoshdagilar 52,6 dan 61,4 foizga ortgan, 60 yosh va undan kattalar esa 6,5 dan 8,8 foizga ko'paygan. Aholi sonining eng ko'pi 25-29 yosh guruhiga to'g'ri keladi, undan keyingi guruhlarda demografik salohiyat kamayib boradi. Ayni vaqtda 0-4 yosh guruhida tug'ilganlar sonining ko'pligi ularning nikohga kirish yoshiga yetganda, aholining o'sish sur'ati yana biroz tezlashadi va bu jarayon kelajakda to'liqsimon tarzda bir necha marta takrorlanib,

aholi piramidasi progressiv holatdan regressiv shaklga o'tadi (7-rasmga qarang).

Bugungi kunda aholi yosh tarkibida 0-14 yoshdagi bolalar salmog'ining kamayishi 2005-2010 yillarda tug'ilish darajasi pasaygan davrga to'g'ri kelganligi bilan izohlanadi. Natijada, 0-14 yoshdagi aholi salmog'ining kamayishi hisobiga 15-59 yoshdagi aholi salmog'i ortishi kuzatiladi. Mamlakatda aholining o'rtacha umr ko'rish davrining ortib borishi e'tiborga olinsa, kelgusida 60 va undan katta yoshdagi aholi salmog'i ham ortib borishini kuzatish mumkin.



7-Rasm. O'zbekiston aholisi yosh tarkibi bo'yicha guruhlanishi

Diagramma O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida tuzildi.

Hozirgi davrga kelib qator iqtisodiy rivojlangan davlatlarda tug'ilishning qisqarib borishi natijasida qariyalar salmog'i 15-30 foizini tashkil etib, bolalar salmog'i esa qisqargan. Tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan rivojlanayotgan davlatlarda esa aksincha, aholi umumiy sonida bolalar salmog'i yuqori 40-50 foizni tashkil etib qariyalar salmog'i esa past 4-7 foizni tashkil etadi. Bunday hollarda aholi takror barpo bo'lishining kengaygan turdagi ko'rsatkichlari kuzatiladi. Fransuz tadqiqotchisi J.Bojyo-Garne tomonidan quyidagi demografik qarish shkalasi taklif etilgan (28-jadval).

J.Bojyo-Garne tomonidan taklif etilgan demografik qarish shkalasi

Bosqichlar	60 yosh va undan yuqori yoshdagilar salmog'i(foiz xisobida, jami aholiga nisbatan)	Keksalik bosqichlari
Birinchi	8 dan past	Demografik yosh
Ikkinchi	8-10	Demografik qarishning dastlabki pog'onasi
Uchinchi	10-12	Demografik qarilik pog'onasi
To'rtinchi	12 va yuqori	Demografik qarilik
	12-14	Demografik qarilikning dastlabki darajasi
	14-16	O'rtacha darajasi
	16-18	Yuqori darajasi
	18 va yuqori	Juda yuqori darajasi

Mazkur mezon bo'yicha O'zbekiston demografik qarishning dastlabki pog'onasidagi davlatlar qatoridan joy olgan. Shuningdek, kelgusida O'zbekistonda aholining keksayish jarayoni davom etishi kutilmoqda.

Aholining jinsiy tarkibini o'rganish ilmiy va amaliy ahamiyatga egadir. Mamlakat aholisining yosh va jinsiy tarkibini aniq bilish demografik holatni hisoblab chiqishga va kelajakda qancha aholi bo'lishligini bilishga yordam beradi.

O'zbekiston aholisining jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar har bir davrning ijtimoiy holatidan kelib chiqqan holda yuzaga kelgan. 1991 yilda aholining jinsiy tarkibida erkaklar 49,4 foiz va ayollar 50,6 foiz ga teng bo'ldi. 2022 yilda esa erkaklar 50,3 foiz va ayollar 49,7 foizni tashkil etdi. Aytish joizki, mustaqillik yillarida aholi jinsiy tarkibida deyarli farq kuzatilmadi. Shu bilan bir qatorda yosh guruhlar bo'yicha jinsiy tarkibda bir muncha o'zgarishlarni kuzatish mumkin.

Umuman olganda, O'zbekistonda 1000 ta erkak kishiga 987 ta ayol kishi to'g'ri kelmoqda⁵⁶. 1991 yilda erkaklar sonining ayollar

⁵⁶ www.gender.stat.uz

sonidan ko'pligi 20-24 yoshgacha kuzatilgan bo'lsa, 2000 yilda 25-29 yosh guruhi, 2007 yildan 35-39 yosh guruhigacha erkaklar soni ustun bo'lgan. 2022 yilda ham jinslar nisbatidagi ushbu farq 35-39 yoshgacha davom etadi. Keyingi yosh guruhlarida ayollar soni erkaklar sonidan ortib boradi. Ko'rinib turibdiki, erkaklar sonining ayollardan ko'p bo'lishi 20-24 yoshdan 35-39 yoshgacha ortib bordi. Bu esa bolalik va o'smirlik davrida o'g'il bolalar o'limining kamayishi bilan izohlanadi. Nikohga kirish yoshidagi jinslar o'rtasidagi farqlar aholining nikohlanish jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasida Toshkent shahri va Toshkent viloyati, Xorazm va Buxoro viloyatlarida ayollar soni erkaklardan ko'pchilikni tashkil etsa, boshqa viloyatlarda erkaklar soni ayollardan ko'pligi bilan ajralib turadi.

15.3. Respublika aholisi geodemografik rivojlanishining hududiy jihatlari

Aholi sonining o'sishi va joylanishi natijasida hududlarda shakllangan geodemografik vaziyatga bir qancha omillar ta'sir etadi. Bunday omillarga tabiiy, iqtisodiy, demografik ekologik va boshqa omillarni kiritish mumkin. O'zbekiston aholisi geodemografik rivojlanishi, hususan aholi o'sishi va joylashuvida hududlarning ekologik vaziyatining ham ta'siri katta. Chunonchi, respublikamiz xilma xil tabiiy sharoitga ega. Shu bilan birga, O'zbekistonda antropogen omillarga bog'liq holda bir qator ekologik muammolar vujudga kelgan. Bunga yirik shaharlarda atrof muhitning avtomobil, sanoat va maishiy chiqindilar bilan, yer va suv resurslari esa har xil kimyoviy o'g'itlardan ifloslanishini misol qilish mumkin. Lekin, aholining o'sishi va joylanishidagi asosiy omillardan biri Orol dengizi suvining qurib borishi bilan yuzaga kelgan ekologik vaziyatdir. Mavjud muammo mamlakatimizning shimoli-g'arbiy qismida yaqqol seziladi. Qoraqalpog'iston Respublikasi, shu bilan birga, Xorazm, Buxoro va Navoiy viloyatlari aynan shu hududda joylashgan. Shu sababdan, ushbu mintaqada aholi o'limi, ayniqsa go'daklar

va onalar o'limi, migratsiyasi kabi aholi sonining o'sishi va joylanishiga ta'sir etuvchi omillar boshqa joylarga qaraganda biroz yuqori bo'lishi seziladi.

O'zbekiston shahar va qishloq joylarida aholining o'sishi bo'yicha ham hududiy tafovutlar ko'zga tashlanadi. Qishloq xo'jaligining ba'zi tarmoqlari qo'l mehnatini ko'p talab qiladigan sohalardan iborat bo'lib, ishchi kuchiga bo'lgan ehtiyoj doim yuqori bo'lgan. Ushbu omillar ta'sirida qishloq joylarida aholi tug'ilishi birmuncha yuqori. Lekin qishloq joylarida tug'ilish sur'ati shaharlarga nisbatan tez kisqarmoqda va bu jihatdan ular bir-biriga yaqinlashib bormoqda.

Bundan xulosa qilish mumkinki, mintaqada tug'ilish sur'ati dastlab shaharlarda keskin kamaygan, shuningdek, shahar-qishloq joylari o'rtasidagi o'zaro migratsiyasi yo'nalishi ham o'zgargan. Ushbu davrda Jizzax, Namangan, Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarida shahar aholisining o'sishi yuqori bo'ldi. Faqat Qoraqalpog'iston Respublikasi, Samarqand va Xorazm viloyatlarida qishloq aholisi biroz o'sgan.

Odatda, aholining tabiiy ko'payishi qishloq joylarida shaharlarga nisbatan yuqori bo'ladi. Shu bois, mamlakatimiz aholisining aksariyat qismi qishloq joylarda istiqomat qiladigan viloyatlarda uning soni shahar aholisi ulushi ko'proq viloyatlarga nisbatan tez o'sgan.

Ma'lumki, O'zbekistonda urbanizatsiya darajasi 2008 yilgacha past bo'lib, aholining asosiy qismi qishloq joylarida yashagan. Qishloq joylarida aholi o'sishining yuqoriligi mos holda shahar aholisi hissasi 1979 yilda 41,4 foizdan 2008 yili 35,8 foizga kamaydi. Bu holat Namangan, Jizzax va Xorazm viloyatlari hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida o'sgan bo'lsa, Buxoro, Navoiy, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Qashqadaryo viloyatlarida qisqargan. Qolgan viloyatlarda esa u deyarli o'zgarmagan.

2009 yilda mintaqalarda ma'muriy-hududiy tuzilishning o'zgarishi, ya'ni yirik qishloqlarga shaharcha maqomining berilishi tufayli ularda urbanizatsiya darajasi keskin ko'tarildi.

Jumladan, mamlakatimizda urbanizatsiya darajasi oʻrtacha 51,7 foiz boʻlgan holda u Andijon, Namangan, Toshkent, Fargʻona viloyatlari va Qoraqalpogʻistonda 50 foizdan ortiq, Buxoro, Samarqand, Surxondaryo va Xorazm viloyatlarida esa 40 foizdan kamni tashkil etdi. Boshqa viloyatlarda esa bu koʻrsatkich 40-50 foiz atrofida.

Aholi tugʻilish koʻrsatkichi mamlakatning barcha viloyatlarida ortib borayotganligi kuzatilsada, mazkur jarayon boʻyicha ular bir biridan keskin farq qiladi. Bu jarayon 1991 yilda Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarida 40 promilledan yuqori, Andijon, Jizzax, Namangan, Samarqand, Sirdaryo, Xorazm va Qoraqalpogʻiston Respublikasida 35-40 promille, Buxoro, Navoiy, Fargʻona viloyatlarida 30-35 promillega teng boʻlgan. Bu koʻrsatkich Toshkent viloyati va Toshkent shahrida pastroq boʻlgan. Aholi tugʻilish darajasi yil sayin kamayib, 2022 yili barcha viloyatlarda 21-25 promilleni tashkil etdi va ular oʻrtasidagi farqlar qisqargan.

Respublikamizning tabiiy sharoiti, tarixiy, ijtimoiy-iqtisodiy va demografik rivojlanishidagi hududiy tafovutlar aholi joylanishida hududiy xususiyatlarning vujudga kelishiga olib keladi. Oʻzbekistonda aholi asosan qulay tabiiy geografik sharoitga ega boʻlgan hududlarda, yaʼni suv manbalariga yaqin vodiylar va vohalarida ancha zich joylashib, koʻp mehnat talab qiluvchi dehqonchilik bilan shugʻullanib kelgan. Qadimdan oʻzlashtirilib kelingan Fargʻona, Chirchiq-Ohangaron va Zarafshon vodiylari, shuningdek, Xorazm vohasi shular jumlasidandir. Ushbu hududlar hozirgi kunda ham mamlakatimizning aholisi eng zich joylashgan mintaqalari hisoblanadi. Bundan tashqari, tarixda mamlakatimiz hududidan “Buyuk Ipak yoʻli” ning oʻtishi savdo bilan shugʻullanuvchi shaharlarning vujudga kelishiga olib kelgan.

Fan-texnikaning rivojlanib borishi, uning natijasida tabiiy resurslarga boʻlgan ehtiyojning oshishi bilan magistral yoʻllar va mineral resurs konlari yaqinida “resurs” shaharchalari vujudga kela boshlagan. Yangi boʻz yerlarning oʻzlashtirilishi, gidroinshootlar qurilishining koʻpayishi tufayli aholi manzilgohlarining paydo

bo'lishi va uning joylanishining biroz o'zgarishiga sabab bo'ldi.

Aholining joylashuvi va zichligi muayyan hududning iqtisodiy o'zlashtirishi bilan bog'liq jarayondir. Iqtisodiy o'zlashtirish darajasi esa, har bir mintaqaning aholi xo'jalik faoliyati uchun qulay yoki noqulayligiga bog'liq. Ilgari xo'jalik uchun yaroqsiz hisoblanib, deyarli aholi manzilgohlari mavjud bo'lmagan Mirzacho'l, aholi nihoyatda siyrak yashagan Qarshi cho'li kabi yerlarga o'tgan asrning keyingi choragida suv chiqarilib, o'zlashtirilishi bilan aholi manzilgohlari vujudga kela boshladi.

O'zbekistonda aholining o'rtacha zichligi 2022 yil 78,6 kishini tashkil etdi. Mamlakatimiz tabiiy sharoiti va undan foydalanish darajasidagi mintaqaviy xususiyatlar, tabiiyki, aholining notekis joylashishida asosiy omil bo'ladi. Aholi zichligi hududlar bo'yicha bir biridan katta farq qiladi.

Respublika aholisining o'sishi va hududiy tarkibi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, aholi asosan janub tomonga siljib, uning zichligi oshib bormoqda. Aholi zichligi Farg'ona va Toshkent iqtisodiy rayonlarida yuqori. Lekin, ko'rilayotgan davrda aholi zichligi Janubiy va Quyi Amudaryo iqtisodiy rayonlarida ikki barobardan ziyodga ortgan.

Kuzatilayotgan jarayonni ma'muriy birliklar misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, maydoni jihatdan eng katta Qoraqalpog'iston (166,6 ming kv km) va eng kichik Andijon (4,2 ming kv km) viloyati hududning "geografiylik" koeffitsienti 39,7 ga teng. Agar Qoraqalpog'iston, Navoiy va Buxoro viloyatlarini birga hisoblansa, unda ana shu 3 ma'muriy birlikka O'zbekiston hududining 70,8 foizi, aholisining esa 14,7 foizi to'g'ri keladi, xolos (2022 y.).

Respublikada aholisi eng zich viloyat Andijon, aholisi eng siyrak joylashgan Navoiy viloyatidan bu ko'rsatkich bo'yicha 78,3 barobar katta, ya'ni bu viloyatlarda aholi zichligi mos ravishda 1 kv km maydonga 756,2 va 9,3 kishini tashkil qiladi. Bunday farqlarning kattaligi aholining joylanishi va zichligi bo'yicha viloyatlarni guruhlariga ajratishni talab qiladi va ularni quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin: **birinchi guruhga** aholi

zichligi 1 kv km maydonga 300 kishidan ortiq bo'lgan Farg'ona vodiysining barcha viloyatlari hamda Xorazm viloyati; **ikkinchi guruhga** aholi zichligi 1 kv km maydonga 100-300 kishigacha bo'lgan Samarqand, Sirdaryo, Surxondaryo, Qashqadaryo va Toshkent viloyatlari; **uchinchi guruhga** aholi zichligi 1 kv km maydonga 10-100 kishigacha bo'lgan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro va Jizzax viloyatlari; **to'rtinchi guruhga** aholi zichligi 1 kv km maydonga 10 kishidan kam bo'lgan va Navoiy viloyati kiradi (2022 y.).

Aholi zichligidagi katta tafovutlarning mavjudligiga, birinchidan, viloyatlar aholisi soni va ular maydonlarining katta kichikligiga, ikkinchidan, aholining tabiiy ko'payishi va uning daryo vohalarida qadimdan obikor dehqonchilik bilan shug'ullanib, yerning xo'jalik maqsadida o'zlashtirilgan mintaqalar iqtisodiyotining tarmoqlar va hududiy tarkibiga, xo'jaligining ixtisoslashuviga bog'liq.

NAZORAT VA MUHOKAMA UCHUN SAVOLLAR

1. O'zbekiston aholi soniga ko'ra Markaziy Osiyo, MDH va jahon mamlakatlari orasida nechanchi o'rinni egallaydi?
2. O'zbekistonda mustaqillik yillarida tug'ilishning davriy o'zgarishini sabablarini tushuntirib bering?
3. Mamlakat aholisi o'lim ko'rsatkichlarining davriy va hududiy o'zgarishini izohlang?
4. Aholi jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar?
5. Aholining yosh tarkibidagi davriy o'zgarishlarni sabablarini tushuntirib bering?
6. Aholi soni o'sishi va joylashuviga qanday omillar ta'sir etgan?
7. Aholi joylashuvi va zichligidagi hududiy tafovutlarni sabablarini?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз.—Тошкент: «Ўзбекистон» НМИУ, 2017. — 484 б.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Абдурахманов Қ.Х., ва бошқалар. Демография. Дарслик. - Т.: “Фан ва технология”, 2014. - 368 б.
4. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. — 160 b.
5. Бўриева М.Р. Ўзбекистонда оила демографияси. —Т.: Университет, 1997.—181 б.
6. Ембергенов Н.Ж. Қорақалпоғистон Республикаси аҳолисининг ўсиши ва жойланишидаги ўзгаришлар. География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. —Т.: 2011.
7. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b
8. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. —Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.
9. Темиров З.А., Юсупова С.Н. Ўзбекистон аҳолиси демографик ривожланиши // Ўзбекистон Евросиё маконида: география, геоэкономика, геоэкология. Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. —Т.: 2019. —Б.252-255.
10. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). —Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

www.stat.uz

www.gender.stat.uz

www.demografiya.uz

GLOSSARIY

Aglomeratsiya - bu aholisi yuqori darajada mujassamlashgan, asosan 100000 kishi yoki undan ko‘p aholiga ega bo‘lgan, o‘zining tarkibiga shahar atrofida shakllangan yirik shahar va uning ijtimoiy-iqtisodiy jihatlari bilan bog‘langan qishloq joylarni kiritadigan alohida ustunlikka ega bo‘lgan hudud.

Aholi - Yer yuzida yoki uning muayyan hududi, qit‘a, mamlakat, tuman, shaharda istiqomat qiluvchi kishilar to‘plami.

Aholi jinsi bo‘yicha tarkibi – aholi jinsi bo‘yicha erkaklarga va ayollarga bo‘linadi, o‘rtasidagi nisbatdan jinsiy tarkib tashkil topadi. Aholining jinsiy tarkibi demografik va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta‘sirida shakllanadi. Demografik omillar, tug‘ilganlar orasida qizlar va o‘g‘il bolalarning nisbati, migratsiya jarayoni, erkaklar va ayollar o‘limi darajasidagi farqlar hisoblanadi. Ijtimoiy-iqtisodiy omillarga ishlab chiqarish kuchlarining joylashuvi, jamiyatda ayollarning o‘rni va urushlar kiradi.

Aholi joylashishi – odamlarning shaharlar va qishloqlarda joylashishidir. Tarixdan aholi joylashishining ikki turi farqlangan: ko‘chmanchi aholi; o‘troq aholi. Hozirgi davrda ko‘chmanchi xalq juda kam (Afrika qit‘asi, shuningdek, Osiyoda) uchraydi. O‘troq aholi esa shahar va qishloq aholisiga bo‘linadi.

Aholi ro‘yxati - aholi haqidagi muhim axborot manbalaridan biri bo‘lib, aholi soni va uning harakati haqidagi ma‘lumotlarni yig‘ish, qayta ishlash va tahlil qilish jarayonidir. BMT ta‘rifiga ko‘ra, aholi ro‘yxati - bu ma‘lum vaqtda mamlakatda yoki uning cheklangan bir qismida yashovchi jami aholi haqidagi demografik, iqtisodiy va ijtimoiy ma‘lumotlarni yig‘ish, umumlashtirish, tahlil qilish va nashr etish jarayonidir.

Aholi soni - muayyan bir hududda yashovchi aholining umumiy miqdori hisoblanadi. Aholi soni tushilish va o‘lim natijasida muntazam o‘zgarib turadi, muayyan bir hududlar uchun esa aholi migratsiyasi natijasida o‘zgaradi.

Aholining takror barpo bo‘lishi - aholining miqdori va tarkibini doimiy tabiiy tarzda yangi avlodlar tomonidan keksa

avlodlar o'zni to'ldirishi orqali yangilanishidir.

Aholi takror barpo bo'lishining brutto koeffitsienti - Har bir ayolning reproduktiv, ya'ni farzand ko'rish davrida (15-49 yosh) o'rganilayotgan davrdagi tug'ilish darajasi saqlangan holda, nechta qiz farzand ko'rishini mumkinligini aniqlab beradi.

Aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsienti - Bu koeffitsient, aholi takror barpo bo'lishining sof koeffitsienti bo'lib, u avlodlar almashinuv darajasini aniq ifodalaydi, chunki bu ko'rsatkichda tug'ilgan qiz bolalarni onasini yoshiga yetgunga qadar yashab borganlari hisobga olinadi. Aholi takror barpo bo'lishining netto koeffitsientida o'lim ehtimoli hisobga olinadi.

Aholi manzilgohi joylanishi – aholi manzilgohlarining hudud bo'ylab taqsimlanish va qayta taqsimlanish jarayonidir. Aholi manzilgohlari joylanishi shaxsan aholining joylanishi va aholi punktlarining funksional hududiy o'zaro bog'liqligini hamda hududlararo o'zaro aloqalarni amalga oshiruvchi usul sifatida aholi migratsiyasini (qo'chish, mavsumiy va tebranma migratsiya) o'z ichiga oladi.

Bolalar o'limi – bu tushunchaga nisbatan umumqabul qilingan mezon mavjud emas. Eng avvalo bu tushuncha go'daklar o'limi sinonimi sifatida ishlatilgan. Hozirgi vaqtda, bolalar o'limi deganda 5 yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi tushuniladi. Tegishli ko'rsatkich hayot jadvali bo'yicha tug'ilganidan 5 yoshgacha o'lish ehtimoli sifatida hisoblanadi.

Demografik jarayon - tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish bo'lib, demografiyada aholining takror barpo bo'lishi sifatida, tegishli demografik hodisalarning vujudga kelishi natijasida sodir bo'ladi.

Demografik o'tish - aholi takror barpo bo'lishining bir turidan ikkinchi turiga o'tishidir. Masalan, demografik jarayonlarning o'zgarishi tufayli aholi kengaygan takror barpo bo'lishdan oddiy yoki toraygan takror barpo bo'lishga o'tadi.

Demografik inqilob – Tarixiy rivojlanish jarayonida aholi takror barpo bo'lishidagi tub o'zgarishlarni izohlash uchun kiritilgan atama. Zamonaviy demografiyada “demografik inqilob” atamasi

o‘rniga qoida tarzda “demografik o‘tish” atamasi ishlatiladi. Shu bilan birga, aholi takror barpo bo‘lish jarayonidagi bosqichma-bosqich sifatiy o‘zgarishlarni o‘zida ifoda etadigan demografik inqilobni demografik o‘tishning eng avj nuqtasi sifatida qarab chiqib, demografik inqilob va demografik o‘tishga ajratiladi.

Demografik inqiroz – aholining takror barpo bo‘lishidagi o‘zgarishlar tufayli sodir bo‘ladigan jarayon. Demografiya tarixida XIX asrning oxiriga qadar demografik inqirozga ocharchilik, epidemiya va urushlar sabab bo‘lgan. Bu omillarga tayangan holda aholining o‘limi ortgan va o‘z-o‘zidan aholi sonining kamayishiga, dunyoning ba’zi mamlakat va mintaqalarida, alohida hududlarda umuman odamlarning qirilib ketishiga olib kelgan. Bugungi kunda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida tug‘ilish sonining keskin pasayishi aholi mutlaq sonining kamayishiga, ya’ni demografik inqirozga olib keldi.

Demografik statistika - demografiyaning eng hadimgi tarmog‘i bo‘lib, uning predmeti aholini takror barpo bo‘lishining statistik qonuniyatlari hisoblanadi. Demografik statistika fanining asosiy vazifalariga statistik kuzatuv usullarini ishlab chiqish, demografik hodisalar va jarayonlarni o‘lchash, aholining takror barpo bo‘lishi to‘g‘risidagi birlamchi statistik ma’lumotlarni yig‘ish va qayta ishlash kiradi.

Depopulyasiya – tug‘ilish darajasining pasayishi, o‘limning ko‘payishi natijasida, aholi mutloq sonining kamayish jarayonidir.

Emigratsiya – bu muayyan mamlakatning mahalliy yoki doimiy yashovchilarining kamida 12 oy davomida (BMT tavsiyalariga binoan) yashash maqsadi bilan boshqa mamlakatga chiqib ketishi.

Fertil yoshi - ayolning tug‘ilish qobiliyatiga ega bo‘lgan yoshi. Demografik tahlilda reproduktiv yoshdagi chegaralar reproduktiv davrning davomiyligini aniqlaydi. Ayollar uchun bu yosh 15 dan 49 yilgacha, tug‘ilish kam mamlakatlar uchun - 15 dan 45 yilgacha (to‘liq yillarda). Aholida reproduktiv yoshdagi ayollarning ulushi ancha barqaror-25-30%, bu qiymatning o‘zgarishi muayyan davrlarda tug‘ilish darajasining o‘zgarishiga bog‘liq. Tug‘ilish

kalendari va tugʻilganlar sonidagi oʻzgarishlar reproduktiv yoshdagi ayollar avlodlarining sonining turlicha boʻlishini taʼminlaydi, oʻz navbatida tugʻilganlar soni va tugʻilishning umumiy koeffitsiyenti ushbu ayollarning soni va yosh tuzilishiga bogʻliq. Reproktiv yoshdagi ayollar uchun maxsus tugʻilish koeffitsiyentlari hisoblanadi.

Geodemografiya - aholi takror barpo boʻlishining hududiy xususiyatlarini oʻrganuvchi fan hisoblanadi.

Gerontodemografiya - aholining keksayishi, uning shakllanishini, turlarini, omillarini va demografik, ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini oʻrganuvchi fan sanaladi.

Goʻdaklar oʻlimi – bir yoshgacha boʻlgan bolalar oʻlimi. Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti tavsiyasiga binoan goʻdaklar oʻlimiga, nafaqat aholi salomatligining yetakchi indikatorlari soni, balki, butun hayot darajasi, shu bilan birga, sogʻliqni saqlash tizimining ishidagi sifat koʻrsatkichlari ham kiradi. Goʻdaklar oʻlimi koeffitsiyentlarini hisoblash uchun bir necha usullar qoʻllaniladi. Bundan eng koʻp tarqalgani bir yilda vafot etgan 1 yoshgacha boʻlgan bolalar sonining shu taqvim yilida tirik tugʻilganlar soniga nisbatining promilleda ifodalangani.

Hayot jadvali - joriy yilda ayrim yoshlardagi oʻlim koʻrsatkichlariga asoslangan holda aholining hayoti mobaynida kamayib borishini koʻrsatuvchi va bir-biri bilan uzviy bogʻliq boʻlgan koʻrsatkichlar tizimidan tashkil topgan jadval. Mazkur jadvalni hayot jadvali inglizcha “life tables” deb nomlanishi bejiz emas, chunki u faqat oʻlim koʻrsatkichlari modeli boʻlmay, balki avlodlarning tabiiy harakati modeli hamdir. Hayot jadvali aholisi 100 000 dan kam boʻlmagan hududlarda, shahar va qishloqlarda erkaklar va ayollar uchun alohida-alohida tuziladi.

Ichki migratsiya – bu aholining oʻz mamlakati ichida doimiy yashash joyini uzoq muddatga yoki bir umrga oʻzgartirishi bilan kechadigan aholi manzilgohlari oʻrtasidagi harakatini majmualar ifodalaydi. Ichki migratsiyaga industrilashtirish, urbanizatsiya jarayonlari, transport rivojlanishi sabab boʻlmoqda. Uning asosiy

oqimlari viloyatlararo, tumanlararo, va tumanlar ichida, ularning har birida esa-qishloq va shahar orasida, shaharlar o'rtasida, qishloq aholi punktlari o'rtasida va boshqalarda aholining qayta taqsimlanishi hisoblanadi.

Immigratsiya – biron bir davlatda doimiy yashovchilarning boshqa davlatga doimiy yashash uchun ko'chib kelishi. BMTning tavsiyasiga binoan immigratsiya hodisasini hisobga olish mezonida migrant ko'chib kelayotgan mamlakatida bir yil va undan ko'p muddatga yashab qolishi kerak.

Intergenetik interval – bu birinchi, ikkinchi va undan keyingi farzandlar tug'ilishi o'rtasidagi vaqt.

Iqtisodiy demografiya - aholi va iqtisodiy rivojlanishning o'zaro aloqadorligini, aholi takror barpo bo'lishining iqtisodiy oqibatlarini, demografik rivojlanishga iqtisodiy omillarning ta'sirini o'rganadi.

Matematik demografiya - o'z rivojining ma'lum bir pog'onasiga ko'tarilgan bo'lib, uning predmetini demografik jarayonlar va hodisalarning o'zaro aloqadorligini o'rganish uchun matematik usullarni ishlab chiqish va qo'llash, ularni modellashtirish va prognozlashtirish tashkil qiladi. Demografik modellar qatoriga – tug'ilish, o'lim, nikoh va ajralish jadvallari, statsionar va muqim aholi modellari, demografik jarayonlarning imitatsion modellari va h.k.larni kiritish mumkin. Matematik demografiya (rasmiy va sof demografik fan) demografiyaning bir bo'limi bo'lib, unda aholig takror barpo bo'lishi qonunchiligining soni va sifati matematik usullar orqali demografik modellar asosida o'rganiladi.

Mavjud aholi – aholini hisobga olishning asosiy toifasi bo'lib, ro'yxatga olish vaqtida doimiy yashashi yoki yashamasligidan qa'tiy nazar mazkur hududda bo'lgan kishilarning umumlashgan yig'indisi. Mavjud aholiga ro'yxatga olish vaqtida ushbu hududda doimiy yashaydigan fuqarolar shuningdek, mazkur hududda vaqtinchalik yashab turgan aholi (6 oydan kam) va doimiy yashab qolish maqsadi bo'lmagan (komandirovka, dam olish, mavsumiy

ishlarga kelganlar va boshqalar) shaxslar kiradi.

Megapolis – bu ko‘p sonli qo‘shni shahar aglomeratsiyalarining ko‘payishi tufayli tashkil topgan aholi manzilgohlarining eng yirik joylanishi shakli. Megalopolisni eng yuqori iyerarxik darajadagi aholi manzilgohi joylanishining shakli, deb nomlash mumkin. Megalopolislarning nomi odatda chetki aglomeratsiyalar nomidan kelib chiqib beriladi, – masalan, Yaponiyada-Tokiodan Iokogamagacha; AQSHda-Bostondan Vashingtongacha (“Bostvash”), San-Diyegodan San – Fransiskogacha (“San-San”); Buyuk Britaniyada – Londondan Liverpulgacha.

Mehnat resurslari – mehnatga yaroqli aholi. Mehnat resurslarini aniqlashda aholining yosh va jins tarkibi hisobga olinadi. Ularga 16-59 yoshdagi erkaklar, 16-55 yoshdagi ayollar kiradi.

Nikoh – ikki jins vakillarining o‘zaro roziligi asosida tuzilgan ittifoq, oilani vujudga keltirishning asosiy, u faqat axloq me‘yorlari bilangina emas, balki maxsus qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi. Ijtimoiy munosabat sifatida nikoh turli jamiyat va tuzum-larda turlicha ko‘rinishda bo‘lgan.

Oila – fiziologik-tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlarni qondirishning nikoh asosida tartibga solinadigan tizimi bo‘lib, bir-biri bilan ijtimoiy-ruhiy jihatdan qarindosh-urug‘chilik munosabatlari asosida iqtisodiy jihatdan mulkiy munosabatlar uyg‘unligida birgalikda faoliyat yurituvchi kishilar birikuvidir.

Oilani rejalashtirish – farzandlar tug‘ilishini oila ichida tartibga solish. Oilani rejalashtirishning ma‘naviy-axloqiy va huquqiy asoslari ongli ota-onalikni nazarda tutib, ota-onaning ongli ravishda oilada farzandlar sonini va ularning tug‘ilishi (tug‘ilish taqvim) o‘rtasidagi davrlarni belgilash huquqini beradi. Oilani rejalashtirish reproduktiv faoliyatni nazorat qilish orqali homiladorlik va undan saqlanishni, homiladorlikni oldini olish va tugatishni oilaviy tartibga solish orqali amalga oshiriladi.

Paleodemografiya – paleodemografiya (yunoncha palaios – qadimgi) qadimgi kishilik jamiyatida sodir bo‘lgan demografik

jarayonlarni o'rganadigan demografiyaning bo'limi hisoblanadi. Bu fanning ma'lumotlar bazasini qadimgi yozma hujjatlar, epitafiyalar, paleoantropologik (odam suyaklari qazilmalarining tahlil ma'lumotlari), arxeologik (insoniyatni moddiy va madaniy yodgorliklari qazilmalarining tadqiqot natijalari), etnoarxeologik (etnografik kuzatuvlar) ma'lumotlar tashkil etadi.

Protegenetik interval nikohga kirgan vaqt bilan birinchi farzand tug'ilgan vaqt oralig'idir.

Qishloq aholi manzilgohi – ma'lum bir mamlakatda shahar aholi manzilgohlari talabiga javob bermaydigan barcha aholi punktlari; qishloq joylarda joylashgan hamma aholi manzilgohlari.

Quyidan keksayish – bu tug'ilishning qisqarib borishi natijasida aholining yosh tarkibida bolalar salmog'ining kamayib, qariyalar salmog'ining esa ortib borishidir.

Reproduktiv mayl – shaxsning farzandning nikohda yoki nikohsiz tug'ilishi yoki tug'ilishidan voz kechishiga qaratilgan harakati, munosabati va ruhiy holatlarining yaxlit tizimidir.

Sotsiologik demografiya - odamlarning sub'ektiv va ixtiyoriy demografik harakatlariga ijtimoiy-psixologik va sotsiologik omillarning ta'sirini o'rganadi.

Suburbanizatsiya - (suburbanizatsiya lotinchadan subur-shahar atrofi) aholining shahar atrofiga ko'chib o'tishi va shahar atrofida aholining to'planib kengayishi.

Takroriy nikoh – bu ajrashganlar va bevalarning yangidan tuzgan nikohidir. Ajralish darajasi yuqori bo'lgan sharoitda ular qoplovchi rol o'ynaydi. Takroriy nikoh koeffitsientlari birinchi nikoh koeffitsientlariga mos holda bevalar va ajrashganlar, takror nikohga kirganlar sonining aholi ro'yxatlari ma'lumotlari asosida hisoblab chiqiladi.

Tarixiy demografiya tarix va demografiya fanlarning kesishish nuqtasida paydo bo'lib, aholi takror barpo bo'lishini keng ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va tabiiy kontekstda o'rganadi. Demografik jarayonlar belgilangan harakatlarga ega bo'lib, ularning o'zgarishlarini o'rganish va qonunlarini oshkor etish

uchun uzoq tarixiy davrlarga murojaat etish talab etiladi, hamda har doyim o‘tmishga nazar bilan tadqiq etmoq talab etiladi, shuning uchun demografik jarayonlarni faqatgina “o‘tkinchi” manbaalar hisobiga anglab yetish mumkin emas.

Urbanizatsiya – jamiyatni rivojlantirishda shahar rolining ortishi jarayonidir. Shaharlarda sanoatning rivojlanishi, ularning siyosiy va madaniy funksiyalarining kengayishi, hududiy mehnat taqsimotining chuqurlashishi urbanizatsiyaning xususiyatlaridir. Urbanizatsiya uchun shahar atrofidagi qishloqlardan shaharlarga, kichik shaharlardan megapolislarga tebranishli migratsiya xosdir.

O‘lim - organizm hayot faoliyatining muqarrar qonuniy to‘xtashi. U qayd etilgandan so‘ng hayot funksiyasini tiklash mumkin emas.

Shahar – muayyan mezonlar (aholi soni, turmush tarzi va aholi bandligi tuzilishi, ma’muriy funksiyalari mavjudligi va boshqalar) asosida unga qonuniy berilgan ushbu maqomga ega bo‘lgan aholi punkti. Ba’zi mamlakatlarda ma’lum bir aholiga ega bo‘lgan barcha aholi punktlari, boshqa mamlakatlarda esa barcha ma’muriy-markazlar shaharlarga kiritiladi.

ILOVALAR

1-Ilova

Doimiy aholi soni (yil boshiga, ming kishi)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
O'zbekiston Respublikasi	24487,7	26021,3	28001,4	31022,5	31575,3	32120,5	32656,7	33255,5	33905,2	34558,9	35271,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1503,0	1569,9	1632,0	1763,1	1791,1	1817,5	1842,3	1869,8	1898,3	1923,7	1948,5
Andijon	2186,2	2342,7	2549,1	2857,3	2910,5	2962,5	3011,7	3066,9	3127,7	3188,1	3253,5
Buxoro	1419,3	1507,6	1612,5	1785,4	1815,2	1843,5	1870,2	1894,8	1923,9	1947,1	1976,8
Jizzax	974,8	1043,3	1116,8	1250,1	1276,1	1301,0	1325,0	1352,4	1382,1	1410,5	1443,4
Qashqadaryo	2166,8	2378,5	2616,1	2958,9	3025,6	3088,8	3148,4	3213,1	3280,4	3335,4	3408,3
Navoiy	783,3	810,2	851,6	913,2	927,9	942,8	958,0	979,5	997,1	1013,6	1033,9
Namangan	1924,3	2073,2	2258,5	2554,2	2603,4	2652,4	2699,6	2752,9	2810,8	2867,5	2931,1
Samarqand	2670,3	2867,1	3119,0	3514,8	3583,9	3651,7	3720,1	3798,9	3877,4	3947,7	4031,3
Surxondaryo	1736,7	1894,9	2075,0	2358,3	2411,5	2462,3	2514,2	2569,9	2629,1	2680,8	2743,2
Sirdaryo	642,2	672,2	714,4	777,1	790,6	803,1	815,9	829,9	846,3	860,9	878,6
Toshkent	2350,2	2452,3	2585,9	2758,3	2794,1	2829,3	2861,2	2898,5	2941,9	2975,9	2939,7
Farg'ona	2664,4	2840,9	3074,6	3444,9	3505,3	3564,8	3620,2	3683,3	3752,0	3820,0	3896,4
Xorazm	1323,9	1432,8	1561,6	1715,6	1746,9	1776,7	1805,0	1835,7	1866,5	1893,3	1924,2
Toshkent sh.	2142,3	2135,7	2234,3	2371,3	2393,2	2424,1	2464,9	2509,9	2571,7	2694,4	2862,4

Aholining yosh tarkibi bo'yicha taqsimlanishi (yil boshiga, kishi)

Ko'rsatkichlar	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Jami	28 001 443	31 022 525	31 575 332	32 120 463	32 656 660	33 255 538	33 905 242	34 558 891	35 271 296
0-4	2 944 772	3 227 604	3 310 742	3 401 124	3 464 843	3 551 727	3 646 961	3 756 106	3 932 322
5-9	2 539 443	2 959 584	3 070 935	3 144 439	3 178 295	3 202 432	3 257 918	3 341 346	3 432 468
10-14	2 880 820	2 565 043	2 574 079	2 619 921	2 700 965	2 845 758	2 965 397	3 078 367	3 153 693
15-19	3 222 142	2 909 182	2 773 828	2 658 517	2 593 034	2 557 146	2 558 977	2 569 705	2 616 235
20-24	3 052 698	3 237 347	3 238 978	3 175 795	3 097 952	2 985 366	2 890 718	2 758 841	2 644 952
25-29	2 498 406	3 065 601	3 105 138	3 151 950	3 182 833	3 203 107	3 212 525	3 218 218	3 156 976
30-34	2 095 799	2 519 521	2 642 704	2 770 689	2 892 770	2 987 338	3 037 479	3 081 371	3 130 619
35-39	1 872 174	2 126 244	2 177 943	2 230 535	2 310 372	2 395 355	2 492 190	2 617 689	2 747 566
40-44	1 610 263	1 904 460	1 943 398	1 980 949	1 997 532	2 034 563	2 097 705	2 151 240	2 205 007
45-49	1 569 036	1 637 504	1 663 777	1 712 866	1 776 544	1 820 234	1 871 234	1 910 995	1 949 075
50-54	1 242 984	1 579 011	1 590 865	1 589 436	1 581 980	1 593 966	1 595 991	1 622 297	1 671 457
55-59	848 151	1 231 175	1 315 437	1 391 283	1 451 398	1 486 620	1 515 650	1 528 091	1 527 503
60-64	465 667	814 101	857 157	920 564	978 738	1 067 433	1 148 734	1 226 095	1 298 018
65-69	345 010	428 067	504 598	559 278	617 471	670 718	726 291	762 473	820 718
70-74	360 463	290 080	265 712	260 289	274 774	310 630	359 506	468 735	503 149
75-79	208 723	270 106	280 489	279 181	274 046	249 254	216 230	246 064	247 365
80-84	141 831	126 568	130 457	142 685	148 550	156 913	172 456	148 712	161 159
85+	103 061	131 327	129 095	130 962	134 563	136 978	139 280	72 546	73 014

Aholi zichligi (yil boshiga; 1 kv.km ga to'g'ri keladigan aholi soni)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
O'zbekiston Respublikasi	54,6	58,0	62,4	69,1	70,3	71,5	72,7	74,1	75,5	77,0	78,6
Qoraqalpog'iston Respublikasi	9,0	9,4	9,8	10,6	10,8	10,9	11,1	11,2	11,4	11,5	11,7
Andijon	520,5	557,8	592,8	664,5	676,9	689,0	700,4	713,2	727,4	741,4	756,2
Buxoro	35,2	37,4	40,0	44,3	45,0	45,7	46,4	47,1	47,8	48,4	49,2
Jizzax	46,0	49,2	52,7	58,9	60,2	61,3	62,5	63,8	65,2	66,5	68,1
Qashqadaryo	75,8	83,2	91,6	103,6	105,9	108,1	110,2	112,5	114,8	116,7	119,3
Navoiy	7,1	7,3	7,7	8,2	8,4	8,5	8,6	8,8	9,0	9,1	9,3
Namangan	260,0	280,2	303,6	343,3	349,9	356,5	362,8	370,0	377,8	385,4	394,0
Samarqand	158,9	170,7	186,0	209,6	213,7	217,8	221,8	226,5	231,2	235,4	240,3
Surxandaryo	86,4	94,3	103,2	117,3	120,0	122,5	125,1	127,9	130,8	133,4	136,5
Sirdaryo	149,3	156,3	166,9	181,6	184,7	187,6	190,6	193,9	197,7	201,1	205,5
Toshkent	153,6	160,3	169,5	180,9	183,2	185,5	187,6	190,1	192,9	195,1	194,3
Farg'ona	397,7	424,0	454,8	509,6	518,5	527,3	535,5	544,9	555,0	565,1	576,5
Xorazm	217,0	234,9	258,1	283,6	288,7	293,7	298,3	303,4	308,5	312,9	317,9
Toshkent sh.	6 472,2	6 452,1	6 750,2	7 099,6	7 165,2	7 257,9	7 380,0	7 514,9	7 699,6	7 554,4	6 379,1

Tugʻilganlar soni (yilda; kishi)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Oʻzbekiston Respublikasi	527 580	533 530	634 810	734 141	726 170	715 519	768 520	814 960	841 817	905 211
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	36 408	32 456	37 942	41 345	39 427	37 754	40 108	41 137	39 286	40 272
Andijon	43 897	47 522	59 953	69 562	68 784	67 368	72 387	77 603	81 425	84 664
Buxoro	28 618	30 119	34 597	39 352	38 297	37 228	40 338	41 141	41 555	43 173
Jizzax	24 049	24 157	25 942	31 887	31 566	30 984	33 801	36 457	38 118	41 313
Qashqadaryo	57 681	53 317	63 861	78 543	77 684	76 687	81 919	86 728	90 330	97 079
Navoiy	15 305	16 230	18 409	20 259	20 837	20 563	21 595	22 770	23 888	26 576
Namangan	40 772	42 309	50 799	61 980	62 164	61 380	66 490	71 830	74 720	79 968
Samarqand	61 266	63 147	75 213	88 649	88 295	89 956	98 909	100 656	101 414	110 455
Surxandaryo	44 834	41 847	51 103	64 424	62 638	64 908	68 259	72 680	74 658	80 975
Sirdaryo	14 315	14 365	16 260	17 862	17 623	17 627	18 349	20 744	21 053	23 244
Toshkent	43 820	46 335	54 830	58 692	57 190	54 794	59 300	64 086	65 954	72 659
Fargʻona	53 168	56 701	70 622	79 241	78 587	75 501	81 414	87 751	93 037	99 146
Xorazm	32 114	31 362	35 965	39 543	39 199	37 619	40 103	41 092	41 978	42 653
Toshkent sh.	31 333	33 663	39 314	42 802	43 879	43 150	45 548	50 285	54 401	63 034

Tugʻilishning umumiy koeffisienti (yilda; 1000 aholiga nisbatan)

Hududlar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Oʻzbekiston Respublikasi	22,0	21,2	21,0	22,5	23,3	23,5	22,8	22,1	23,3	24,3	24,6	25,9
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	22,7	21,2	22,4	22,7	23,4	23,3	21,9	20,6	21,6	21,8	20,6	20,8
Andijon	22,6	21,0	21,3	23,1	24,0	24,1	23,4	22,6	23,8	25,1	25,8	26,3
Buxoro	20,7	19,4	19,9	21,1	21,6	21,9	20,9	20,0	21,4	21,5	21,5	22,0
Jizzax	22,4	21,4	21,2	22,6	24,2	25,2	24,5	23,6	25,2	26,7	27,3	29,0
Qashqadaryo	23,7	23,3	23,3	25,1	25,8	26,2	25,4	24,6	25,8	26,7	27,3	28,8
Navoiy	21,2	20,6	20,4	21,6	22,2	22,0	22,3	21,6	22,2	23,0	23,8	26,0
Namangan	21,5	21,8	20,7	22,9	24,6	24,0	23,7	22,9	24,4	25,8	26,3	27,6
Samargand	23,2	22,4	22,1	24,1	25,2	25,0	24,4	24,4	26,3	26,2	25,9	27,7
Surxondaryo	23,7	24,6	23,4	24,7	26,0	27,0	25,7	26,1	26,9	28,0	28,1	29,9
Sirdaryo	22,5	21,2	21,1	22,1	22,6	22,8	22,1	21,8	22,3	24,8	24,7	26,7
Toshkent	20,8	20,1	19,7	20,3	21,1	21,1	20,3	19,3	20,6	21,9	22,4	24,9
Fargʻona	22,1	20,8	20,3	21,9	22,5	22,8	22,2	21,0	22,3	23,6	24,6	25,7
Xorazm	22,7	21,7	21,2	22,7	23,7	22,8	22,2	21,0	22,0	22,2	22,3	22,3
Toshkent sh.	17,2	16,5	16,4	17,7	17,9	18,0	18,2	17,7	18,3	19,8	20,6	22,3

Tugʻilishning yigʻindi koʻfficienti (yilda; bir ayolga toʻgʻri keladigan farzandlar soni)

Hududlar	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Oʻzbekiston Respublikasi	2,342	2,491	2,455	2,419	2,604	2,785	2,904	3,173
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	2,345	2,474	2,369	2,278	2,429	2,504	2,401	2,486
Andijon	2,468	2,599	2,554	2,505	2,703	2,945	3,120	3,146
Buxoro	2,134	2,312	2,260	2,213	2,425	2,510	2,585	2,748
Jizzax	2,455	2,615	2,550	2,476	2,694	2,921	3,080	3,384
Qashqadaryo	2,520	2,709	2,680	2,657	2,781	2,954	3,101	3,382
Navoiy	2,230	2,302	2,363	2,340	2,466	2,632	2,805	3,188
Namangan	2,277	2,498	2,484	2,446	2,666	2,914	3,080	3,370
Samarqand	2,449	2,579	2,556	2,596	2,868	2,947	3,005	3,329
Surxondaryo	2,544	2,789	2,669	2,733	2,852	3,045	3,150	3,467
Sirdaryo	2,254	2,236	2,210	2,217	2,323	2,661	2,714	3,054
Toshkent	2,234	2,320	2,264	2,180	2,376	2,604	2,736	3,169
Fargʻona	2,383	2,429	2,394	2,300	2,493	2,723	2,939	3,212
Xorazm	2,329	2,398	2,377	2,287	2,445	2,518	2,587	2,659
Toshkent sh.	1,992	2,200	2,266	2,229	2,349	2,589	2,742	3,023

O'lganlar soni (yilda; kishi)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	135 598	140 585	138 411	152 035	154 791	160 723	154 913	154 570	175 625	174 541
Qoraqalpog'iston Respublikasi	8 496	9 199	8 342	8 094	8 396	8 661	8 602	8 461	9 164	8 756
Andijon	11 513	12 213	12 862	14 860	15 084	16 122	15 377	14 656	15 797	16 409
Buxoro	6 731	6 864	7 383	7 976	8 013	8 336	7 978	8 335	10 055	9 129
Jizzax	4 308	4 459	4 440	5 348	5 433	5 760	5 596	5 519	6 021	5 930
Qashqadaryo	9 641	9 938	10 271	11 954	12 553	13 201	13 023	12 661	13 911	14 981
Navoiy	4 225	4 328	3 984	4 110	4 401	4 472	4 161	4 378	5 038	4 848
Namangan	9 879	10 210	10 553	12 236	12 276	13 066	12 200	12 534	13 536	13 542
Samarqand	14 223	14 469	14 262	15 895	16 146	16 661	16 254	16 444	18 404	18 808
Surxandaryo	8 158	8 259	8 446	9 887	10 380	11 330	10 698	10 544	11 931	12 786
Sirdaryo	3 524	3 716	3 449	3 786	4 012	4 032	3 794	3 852	3 958	4 173
Toshkent	15 307	16 771	15 385	16 251	16 281	16 470	16 307	16 035	18 400	18 121
Farg'ona	14 389	14 941	15 870	17 437	17 141	17 927	16 975	17 202	18 540	18 703
Xorazm	6 959	6 671	7 022	7 855	8 158	8 324	8 203	8 467	9 671	9 463
Toshkent sh.	18 245	18 547	16 142	16 346	16 517	16 361	15 745	15 482	21 199	18 892

O'limning umumiy koeffitsienti (yilda; 1000 aholiga nisbatan)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	5,5	5,4	4,8	4,9	4,9	5,0	4,7	4,6	5,1	5,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	5,6	5,8	5,0	4,6	4,7	4,7	4,6	4,5	4,8	4,5
Andijon	5,2	5,2	4,9	5,2	5,1	5,4	5,1	4,7	5,0	5,1
Buxoro	4,7	4,5	4,4	4,4	4,4	4,5	4,2	4,4	5,2	4,7
Jizzax	4,4	4,2	3,8	4,2	4,2	4,4	4,2	4,0	4,3	4,2
Qashqadaryo	4,4	4,1	3,8	4,0	4,1	4,2	4,1	3,9	4,2	4,4
Navoiy	5,3	5,3	4,6	4,5	4,7	4,7	4,3	4,4	5,0	4,7
Namangan	5,1	4,9	4,5	4,7	4,7	4,9	4,5	4,5	4,8	4,7
Samarqand	5,3	5,0	4,4	4,5	4,5	4,5	4,3	4,3	4,7	4,7
Surxondaryo	4,6	4,3	3,9	4,1	4,3	4,6	4,2	4,1	4,5	4,7
Sirdaryo	5,4	5,5	4,8	4,8	5,0	5,0	4,6	4,6	4,6	4,8
Toshkent	6,4	6,8	5,8	5,9	5,8	5,8	5,7	5,5	6,2	6,2
Farg'ona	5,3	5,2	5,0	5,0	4,8	5,0	4,6	4,6	4,9	4,8
Xorazm	5,2	4,6	4,4	4,5	4,6	4,6	4,5	4,6	5,1	5,0
Toshkent sh.	8,5	8,6	7,1	6,9	6,9	6,7	6,3	6,1	8,0	6,7

G'odaklar o'limi (yilda; har mingta tirik tug'ilganga nisbatan)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	18,9	14,9	11,0	11,4	10,7	11,5	9,9	9,3	9,4	9,2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	20,5	17,4	11,8	11,6	13,7	16,6	13,9	10,8	12,1	10,6
Andijon	15,2	12,3	9,4	14,2	14,3	15,7	14,5	12,2	12,8	12,5
Buxoro	19,0	12,0	11,3	10,0	9,5	9,5	7,4	7,7	7,5	7,6
Jizzax	16,2	12,3	8,8	9,9	11,1	13,7	9,8	11,4	8,7	9,1
Qashqadaryo	19,0	13,8	10,1	8,6	7,9	9,0	9,0	7,8	8,0	9,3
Navoiy	18,4	10,9	6,6	9,8	8,9	9,6	7,0	7,4	7,4	7,1
Namangan	18,8	15,1	12,5	12,2	9,9	14,3	12,1	10,2	10,6	10,6
Samarqand	16,0	12,7	9,4	10,1	8,0	7,5	7,2	7,1	6,5	6,5
Surxondaryo	20,7	11,6	7,8	9,9	9,0	9,1	9,3	8,4	8,6	9,1
Sirdaryo	20,4	16,7	10,2	12,9	15,1	13,1	12,1	11,7	9,8	10,1
Toshkent	19,6	15,4	11,0	10,9	11,0	10,6	9,2	9,3	10,7	9,0
Farg'ona	19,3	19,3	14,1	9,1	7,4	7,5	6,0	6,0	6,6	5,9
Xorazm	24,6	16,3	12,0	14,2	14,6	16,2	13,0	12,6	12,6	12,6
Toshkent sh.	19,5	22,3	17,1	19,9	17,8	17,1	12,8	12,6	12,2	11,5

5-yoshgacha bo'lgan bolalar o'limi (yilda; har mingta tirik tug'ilganga nisbatan)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	28,5	20,6	14,8	15,1	14,1	15,4	13,1	12,4	12,0	12,3
Qoraqalpog'iston Respublikasi	32,4	23,7	16,5	15,7	17,1	20,9	17,3	14,1	14,4	13,5
Andijon	23,7	17,6	12,8	17,6	17,5	19,9	17,4	15,4	15,3	15,0
Buxoro	27,8	16,5	15,3	13,3	12,4	12,6	9,6	10,3	9,4	10,0
Jizzax	25,4	17,5	12,2	13,5	14,2	17,7	13,8	14,8	11,7	13,2
Qashqadaryo	29,3	19,7	13,6	12,5	11,2	13,2	12,9	11,2	11,2	14,4
Navoiy	27,7	16,7	10,1	12,4	11,8	12,5	8,9	9,7	9,1	9,9
Namangan	29,3	20,6	15,6	16,0	13,7	18,6	15,4	13,7	14,1	13,5
Samarqand	25,3	19,0	13,3	13,8	10,7	10,3	10,1	9,7	8,5	9,1
Surxandaryo	34,9	19,3	13,6	15,3	14,8	15,3	14,0	13,8	12,8	14,4
Sirdaryo	25,3	19,7	13,4	16,1	17,8	17,2	15,7	15,0	13,0	13,2
Toshkent	26,9	22,0	14,7	14,3	14,5	14,3	12,0	12,2	12,8	11,2
Farg'ona	28,5	24,6	18,3	13,1	10,9	10,8	9,2	8,7	8,9	8,3
Xorazm	37,9	21,8	15,8	17,7	18,1	20,2	15,3	15,6	14,6	15,9
Toshkent sh.	23,0	26,5	19,3	22,0	20,1	19,7	14,5	14,4	14,0	13,0

Tugʻilishda kutilayotgan umr davomiyligi (yilda; yosh)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Oʻzbekiston Respublikasi	70,8	71,8	73,0	73,6	73,8	73,7	74,6	75,1	73,4	73,8
Qoraqalpogʻiston Respublikasi	68,8	68,9	70,4	72,6	72,7	72,7	73,2	74,0	72,5	73,5
Andijon	71,0	71,9	72,0	72,3	72,5	72,1	73,1	74,2	73,3	73,3
Buxoro	71,9	73,6	73,7	75,0	75,5	75,5	76,6	76,5	74,0	75,4
Jizzax	73,4	74,6	75,8	75,9	76,2	75,7	77,3	78,0	74,4	75,1
Qashqadaryo	73,0	74,2	74,8	74,8	74,5	74,2	74,8	75,6	74,4	73,9
Navoiy	70,3	71,4	73,0	74,3	73,9	74,1	75,8	75,5	73,7	74,4
Namangan	71,2	72,4	72,9	73,1	73,6	73,1	74,6	74,7	73,4	73,9
Samarqand	70,7	71,8	72,7	73,7	74,0	74,0	74,8	75,2	73,4	73,6
Surxandaryo	72,4	73,6	74,3	74,4	74,0	73,2	74,4	75,0	73,3	72,9
Sirdaryo	68,5	69,1	70,1	70,7	70,3	70,6	71,7	71,9	72,1	72,0
Toshkent	70,0	70,1	71,7	72,7	73,1	73,3	74,0	74,7	72,4	72,7
Fargʻona	71,4	72,5	72,8	73,8	74,5	74,3	75,4	75,6	74,5	74,8
Xorazm	70,4	72,6	72,6	72,9	72,8	72,9	73,6	73,5	72,2	72,7
Toshkent sh.	69,7	69,9	72,1	73,7	73,9	74,5	75,6	76,3	72,4	74,4

Nikohlanganlar soni (yilda; kishi)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	168 908	183 991	292 286	287 582	275 048	306 197	311 379	310 899	296 751	305 211
Qoraqalpog'iston Respublikasi	11 380	9 643	17 796	13 791	12 760	14 109	14 450	14 259	11 561	15 746
Andijon	13 632	15 834	27 947	28 311	26 141	28 715	30 342	29 998	27 725	26 740
Buxoro	11 095	11 847	18 291	16 299	15 790	16 329	16 065	15 974	15 771	16 923
Jizzax	6 318	7 529	10 874	11 286	11 343	13 060	13 967	13 831	13 929	13 318
Qashqadaryo	16 127	16 039	26 737	31 268	28 560	31 767	31 595	31 175	30 847	30 582
Navoiy	6 107	7 236	9 559	9 037	8 628	8 925	9 012	8 939	9 080	9 210
Namangan	12 789	15 043	23 674	24 695	22 692	26 336	26 449	26 971	24 955	25 038
Samarqand	19 151	19 989	36 299	33 871	34 084	38 308	37 449	36 159	33 385	36 270
Surxandaryo	11 252	11 563	22 285	23 333	22 164	28 047	26 829	27 681	24 790	26 497
Sirdaryo	4 338	4 385	7 003	7 211	6 840	7 414	8 310	8 562	8 903	8 065
Toshkent	14 638	17 608	24 198	22 437	21 458	23 721	25 129	25 529	26 122	25 692
Farg'ona	17 032	21 081	33 361	30 860	30 668	33 922	35 448	34 959	34 067	32 804
Xorazm	10 555	11 177	15 353	16 192	14 932	16 397	16 032	15 793	13 991	15 543
Toshkent sh.	14 494	15 017	18 909	18 991	18 988	19 147	20 302	21 069	21 625	22 783

Ajrashganlar soni (yilda; kishi)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	19903	16392	17794	29647	29340	31929	32326	31389	28233	39349
Qoraqalpog'iston Respublikasi	640	539	870	1134	1075	1309	1344	1243	1028	1467
Andijon	1086	670	1368	2854	2936	3164	4149	3650	3125	3945
Buxoro	1245	1012	853	1774	1633	1822	1755	1724	1517	2084
Jizzax	651	520	549	799	929	1121	1098	1079	1068	1283
Qashqadaryo	631	925	796	1754	1838	1952	1626	1567	2010	2867
Navoiy	1089	761	545	1127	1026	1115	997	942	931	1224
Namangan	1196	1152	1675	2113	2123	2518	2508	2392	2104	3171
Samarqand	1805	1644	1857	3059	3311	4007	3725	3468	2961	4174
Surxondaryo	853	732	500	1462	1422	1812	1885	1889	1600	2264
Sirdaryo	640	558	638	800	908	1095	1112	1104	1093	1411
Toshkent	2576	2236	2218	3577	3326	3620	3740	3583	2958	4086
Farg'ona	2198	1090	1473	3109	3283	3498	3070	3192	2841	4295
Xorazm	698	676	915	996	1152	1325	1025	1027	1098	1507
Toshkent sh.	4595	3877	3537	5089	4378	3571	4292	4529	3899	5571

Horijdan ko‘chib kelganlar soni (yilda; kishi)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
O‘zbekiston Respublikasi	5 418	7 179	4 665	2 466	1 821	2 173	2 850	2 543	1 105	1 875
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	776	824	645	434	250	258	211	220	136	180
Andijon	183	55	233	19	16	10	31	22	16	16
Buxoro	85	65	44	26	27	26	38	18	18	13
Jizzax	95	185	114	56	27	24	59	58	4	8
Qashqadaryo	251	129	500	42	15	9	14	15	2	14
Navoiy	420	497	445	147	128	107	61	121	46	40
Namangan	53	81	36	7	5	5	12	60	8	28
Samarqand	0	415	228	195	123	145	111	93	20	7
Surxandaryo	167	138	142	72	27	19	9	6	9	19
Sirdaryo	111	201	185	109	46	49	142	179	65	52
Toshkent	791	1 849	633	810	563	832	1 080	788	395	701
Farg‘ona	304	452	510	85	71	71	341	332	100	16
Xorazm	75	72	79	51	74	64	75	32	2	7
Toshkent sh.	2 107	2 216	871	413	449	554	666	599	284	774

Horijsa ko'chib ketganlar soni (yilda; kishi)

Hududlar	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
O'zbekiston Respublikasi	62 545	104 991	44 420	31 765	28 069	20 772	17 579	13 229	13 648	20 140
Qoraqalpog'iston Respublikasi	3 894	21 275	12 918	5 143	4 035	3 738	3 689	3 590	1 951	5 878
Andijon	1 072	767	367	196	156	124	68	107	866	313
Buxoro	1 527	2 055	422	403	339	253	316	115	413	205
Jizzax	1 884	10 281	2 392	441	412	248	236	222	413	220
Qashqadaryo	1 277	418	270	259	244	208	91	118	923	242
Navoiy	3 792	10 820	3 864	2 832	2 312	2 320	2 061	1 336	510	1 030
Namangan	890	740	317	172	158	126	152	124	1 041	240
Samarqand	5 298	4 375	1 039	1 058	981	556	442	403	990	626
Surxandaryo	1 156	1 047	164	162	134	99	77	51	774	313
Sirdaryo	2 779	4 843	1 485	777	649	349	229	259	348	350
Toshkent	13 359	19 242	12 516	7 611	6 739	5 169	4 117	3 126	2 224	5 096
Farg'ona	4 437	3 064	936	1 037	1 035	634	452	282	1 027	518
Xorazm	627	2 203	771	448	365	226	244	259	543	398
Toshkent sh.	20 553	23 861	6 959	11 226	10 510	6 722	5 405	3 237	1 625	4 711

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. Mirziyoev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz.—Toshkent: «O‘zbekiston» NMIU, 2017. – 484 b.
2. Abdurahmonov Q., Abduramanov H. Demografiya. T.: Noshir, 2011. 296 b
3. Abduraxmanov Q.X., va boshqalar. Demografiya. Darslik. - T.: “Fan va texnologiya”, 2014. - 368 b.
4. Абдурахмонов А.Д. Аҳоли тақрор барпо бўлишини статистик ўрганишни ривожланиши // “Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 3, 2014.
5. Борисов В. А. Демография. – М.:Издательский дом НОТАБЕНЕ, 1999, 2001. - 272 с.
6. Бўриева М.Р. Демография асослари. – Тошкент, 1997 -181 бет.
7. Boriyeva M.R, Tojiyeva Z.N., Zokirov S.S. Aholi geografiyasi va demografiya asoslari. - Toshkent.: -“Tafakkur”, 2011. – 160 b.
8. Bo‘rieva M.R. O‘zbekistonda oila demografiyasi. –T.: Universitet, 1997.–181 b.
9. Венедиктов Д.Д. Глобальные проблемы здравоохранения и пути их решения. // Ж. Вопросы философы. 1979. №1979. — С. 106.
10. Горкин А.П. Социально-экономическая география: понятия и термины. Словарь-справочник. Смоленск: Ойкумена, 2013. -328 с.
11. Давидовский И.В. Демографические факторы здоровья. — М.: Статистика, 1988.— С.68
12. Демографическая энциклопедия. / Редкол.: Ткаченко А.А., Аношкин А.В., Денисенко М.Б. и др. –М.: ООО «Издательство энциклопедия», 2013, -944 с.
13. Демографический энциклопедический словарь. - М., 1985., 251- бет.
14. Ембергенов Н.Ж. Қорақалпоғистон Республикаси

аҳолисининг ўсиши ва жойланишидаги ўзгаришлар. География фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. –Т.: 2011.

15. Набиев Э. Қаюмов А. Ўзбекистоннинг иқтисодий салоҳияти. –Т.: “Академия”, 2000. –87 б.

16. Комилова Н.Қ. Тиббиёт географиясининг назарий ва амалий масалалари. –Т.: 2016 й. –300 б.

17. Муҳаммедова Н.Ж. Ўзбекистонда аҳоли ўлимини географик тафовутлари. География фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. -Т.: 2019, Б-20

18. Назарова Ҳ.М., Мамадалиева Х.Х. Ўзбекистоннинг демографик салоҳияти. Монография. –Т.: “Fan va texnologiya”, 2011, 149 б.

19. Солиев А., Қаршибоева Л. Иқтисодий географиянинг назарий ва амалий масалалари. –Т., 1999. –181 б.

20. Қаюмов А.А. Ўзбекистон меҳнат ресурслари шаклланиши ва ривожланишининг социал географик асослари. География фанлари доктори илмий даражасини ҳимоя қилиш учун тақдим этилган диссертация. –Тошкент, 1994. –213 б.

21. Qayumov A. Yakubov O‘. Abdullayev A. “Aholi geografiyasi va demografiya asoslari” T.: 2011, 39 b

22. Рыбаковский Л.А. Миграция населения: прогнозы, факторы, политика. –М.. 1987, 5-бет.

23. Тожиева З.Н. Ўзбекистон республикасида демографик жараёнлар ва уларнинг ҳудудий хусусиятлари. География фанлари доктори (DSc)диссертацияси автореферати. Т.: 2017, 20 б.

24. Tojiyeva Z.N. Aholi geografiyasi. Darslik. –Toshkent.: “Nodirabegim”, 2019, -254 b.

25. Тожиева З.Н., Дўсмонов Ф.А. Ўзбекистонда урбанизациянинг демогеографик хусусиятлари // География

ва глобализация: назария ва амалиёт. Ҳалқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Андижон., 2018. –Б.364-367.

26. Темиров З.А., Юсупова С.Н. Ўзбекистон аҳолиси демографик ривожланиши // Ўзбекистон Евросиё маконида: география, геоекономика, геоекология. Ҳалқаро илмий-амалий конференция материаллари. –Т.: 2019. –Б.252-255.

27. Temirov Z.A. Reconstruction of the population in the Fergana valley regions and its territorial characteristics // New York Science Journal 2021;14(1) –Р. 26-31.

28. Темиров З.А. Ўзбекистоннинг Фарғона минтақасида демографик жараёнлар ривожланишининг ҳудудий хусусиятлари (Монография). –Андижон. “Ҳаёт нашри-2020”, 2022. -158 б.

29. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Т.3. –Т.: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002. –704 б.

www.demografiya.uz

www.stat.uz Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика

қўмитасининг расмий сайти маълумотлари

<https://population.un.org/wpp/>

<http://www.learner.org>

www.knowledge.com

<https://worldpopulationreview.com>

https://en.m.wikipedia.org/wiki/List_of_sovereign_states_and_dependent_territories_by_mortality_rate#Methodology

<https://www.worldometers.info/demographics/life-expectancy/#countries-ranked-by-life-expectancy>

https://publications.iom.int/system/files/pdf/WMR-2022_0.pdf

<http://chartsbin.com>

MUNDARIJA

SO‘Z BOSHI	3
1-MAVZU: GEODEMOGRAFIYA FANINING OBYEKTI, PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI, TADQIQOT USULLARI.....	4
1.1. Geodemografiya nimani o‘rganadi.....	4
1.2. Fanning ob‘yekti, predmeti, maqsadi va vazifalari.....	6
1.3. Tadqiqot metodlari va boshqa fanlar bilan aloqalari.....	7
2-MAVZU: DEMOGRAFIK JARAYONLAR VA AHOLI XAQIDA MA‘LUMOTLAR MANBALARI.....	10
2.1. Aholi ro‘yhatlari.....	10
2.2. Aholini joriy statistik qayd etish.....	14
2.3. Tanlama tadqiqotlar va aholi registrlari.....	16
3-MAVZU. AHOLI SONI DINAMIKASI VA UNDAGI O‘ZGARISHLAR.....	20
3.1. Aholi soni dinamikasi ko‘rsatkichlari.....	20
3.2. Dunyo aholi soni va undagi geodemografik o‘zgarishlar..	22
3.3. Aholi soni o‘sishi yoki kamayishiga bo‘g‘liq muammolar	27
4- MAVZU: AHOLINING YOSH-JINS TARKIBI.....	31
4.1. Aholi yosh-jins tarkibining xususiyatlari.....	31
4.2. Yosh klassifikatsiyasi.....	38
4.3. Dunyo mamlakatlari aholisi yosh-jins tarkibidagi geografik farqlar.....	42
4.4. Aholi yosh-jinsiy tarkibi modelining demografik piramidada aks etishi.....	43
5- MAVZU: AHOLINING QARISHI.....	48
5.1. Aholi qarishining turlari.....	48
5.2. Qarish darajasini belgilovchi mezonlar.....	50
5.3. Quyidan va yuqoridan qarish.....	52
5.4. O‘zbekistonda aholi qarishi jarayonlari sabablari va oqibatlar.....	54
6- MAVZU: AHOLINING SIFATI VA TAKROR BARPO BO‘LISHI	58

6.1. Aholi takror barpo bo‘lishi va uning turlari.....	58
6.2. Aholi takror barpo bo‘lishining brutto va netto koeffisiyentlari.....	61
6.3. Statsionar aholi va stabil aholi. Demografik o‘tish bosqichlari	65
6.4. Aholi tabiiy harakatining umumiy ko‘rsatkichlari va geografiyasi.....	68
7- MAVZU: TUG‘ILISH VA AHOLINING REPRODUKTIV MAYLI.....	72
7.1. Tug‘ilish - demografik jarayon sifatida.....	72
7.2. Tug‘ilish va uning koeffisiyentlari.....	74
7.3. Aholining reproduktiv mayli.....	81
7.4. O‘zbekistonda aholi tug‘ilishiga tadqiqotlar.....	84
8- MAVZU: AHOLI O‘LIMI VA UNING TURLARI.....	88
8.1. O‘lim - demografik jarayon sifatida	88
8.2. Aholi o‘limi va uning yashash sharoiti bilan bog‘liqligi....	93
8.3. O‘lim va uning koeffisientlari, chaqaloqlar o‘limi turlari...	96
9-MAVZU: AHOLINI O‘RTACHA UMR KO‘RISH DAVOMIYLIGI.....	104
9.1. Aholini o‘rtacha umr davomiyligi va geografiyasi.....	104
9.2. Aholini o‘rtacha umr ko‘rish davomiyligini aniqlash.....	106
9.3. Aholi salomatligi.....	110
10-MAVZU: NIKOH.....	115
10.1. Nikoh ijtimoiy-demografik kategoriya sifatida.....	115
10.2. Nikoh ko‘rsatkichlari va uning hududiy xususiyatlari....	118
10.3 Nikoh ko‘rsatkichlari.....	120
11-MAVZU: AJRALISH.....	126
11.1. Ajralish – nikohning bekor etilishi.....	126
11.2 Ajralish sabablari, omillari.....	128
11.3. Ajralish ko‘rsatkichlari va uning hududiy xususiyatlari.....	131
12-MAVZU: AHOLI MIGRATSIYASI.....	136
12.1. Migratsiya turlari, omillari.....	136
12.2. Migratsiyaning mutlaq va nisbiy ko‘rsatkichlari.....	140
12.3. O‘zbekistonda migratsiya geografiyasi.....	142

13-MAVZU: DEMOGRAFIK RIVOJLANISHNING	
ZAMONAVIY AN'ANALARI.....	145
13.1. Aholi harakatining dunyoviy an'analari.....	145
13.2. Huquqiy me'yorlar va diniy urf-odatlarining demografik jarayonlarga ta'siri.....	149
13.3. Maltusning aholi soni nazariyasi.....	154
14-MAVZU: GEODEMOGRAFIYA ASOSLARI VA AHOLI	
JOYLASHUVI.....	157
14.1. Turli yiriklikdagi shaharlarning demografik vaziyati.....	157
14.2. Qishloq joylar demografiyasi.....	162
14.3. Aholi joylashuvining demografik jarayonlarga ta'siri....	166
15-MAVZU: O'ZBEKISTONNI GEODEMOGRAFIK	
RIVOJLANISHI VA UNING MINTAQAVIY	
XUSUSIYATLARI.....	172
15.1. O'zbekiston aholisi takror barpo bo'lish xususiyatlari...	172
15.2. Aholi tarkibi va uning dinamikasi.....	177
15.3. Respublika aholisi geodemografik rivojlanishining hududiy jihatlari.....	181
GLOSSARIY.....	187
ILOVALAR.....	195

O‘quv nashri

Z.A. TEMIROV

GEODEMOGRAFIYA

O‘quv qo‘llanma

Muharrir:	U. Salomov
Texnik muharrir:	R. Umrzoqov
Musahhih:	L. Salomova
Sahifalovchi:	R. Umrzoqov

Terishga berildi 2024-yil 5-janvar.
Bosishga ruxsat etildi 2024-yil 20-janvar.

«Times New Roman» garniturasida.

Bichimi 60 x 84^{1/32}

Hajmi 12,5 bosma taboq.

Buyurtma № 1. Adadi 10 nusxa.

Bahosi shartnoma asosida.

Original maket asosida

«Hayot nashri -2020» MChJ da chop etildi.

Manzil: Andijon shahri, Universitet ko‘chasi 129-uy